

**JOURNAL OF B. J. INSTITUTE
OF
LEARNING & RESEARCH**

સામીપ્ય

ઐપ્રિલ, '૯૩ થી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩
(વ. સં. ૨૦૪૯, ચૈત્ર-વિ. સં. ૨૦૪૯, બાદપદ)

પુસ્તક ૧૦, અંક ૧-૨

અધ્યયન
અને
સંશોધનનું
ત્રૈમાસિક

સંપાદકો
પ્રવીણચંદ્ર ચિ. પરીખ
ભારતી કી. શેલત
સહાયક સંપાદક
આર. ટી. સાવલિયા

ભોળાભાઈ જોશિ'ગભાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯

લેખકોને વિજ્ઞપિત

‘સામીપ્ય’માં પ્રકાશિત કરવા માટે લેખકોએ પૃષ્ઠની એક જ બાજુએ શાહીથી સુવાચ્ય અક્ષરે લખેલા લેખ મોકલવા વિનંતી છે. શક્ય હોય તો લેખો ટાઇપ કરી મોકલવા જરૂરી છે. ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના જોડણીકોશ પ્રમાણેની જોડણી રાખવી આવશ્યક છે. લેખની મૂળ પ્રત જ મોકલવી. લેખનું લખાણ ૩,૦૦૦ શબ્દોથી વધુ લાંબું ન હોવું જોઈએ. ભારતીય ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, પુરાતત્ત્વ અને પ્રાચ્યવિદ્યાને લગતા કોઈપણ વિષય પરનો સંશોધનાત્મક કે ઉચ્ચ કક્ષાનો લેખ જ સ્વીકારવામાં આવશે. લેખકોએ પાદ્મીપમાં સંદર્ભ ગ્રંથનું નામ, એના લેખક કે સંપાદકનું નામ, આવૃત્તિ, પ્રકાશનસ્થળ, વર્ષ વગેરે વિગતો દર્શાવવી આવશ્યક છે, લેખની સાથે જરૂરી ફોટોગ્રાફ રેખાંકનો વગેરે મોકલવા આવશ્યક છે.

અન્યત્ર પ્રગટ થતા મોકલેલાં લખાણ આ સામયિક માટે મોકલવાં નહીં. અહીં પ્રગટ થતા લેખોમાં વિચારો લેખકના છે. તેની સાથે સંપાદકો દ્વિતીય સહમત છે એમ માનવું નહીં. સામયિકનાં આ લખાણ કોપીરાઈટથી સુરક્ષિત કરવામાં આવે છે.

આ સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા લેખ માટે મુદ્રિત પૃષ્ઠદીઠ રૂ. ૫/- નો પુરસ્કાર તેમજ એમના લેખની ૧૦ ઓફપ્રિન્ટ્સ અપાશે.

ગ્રંથાવલોકન માટે

ગ્રંથની સમીક્ષા કરાવવા માટે પુસ્તકની એ નકલ મોકલવી અનિવાર્ય ગણાશે. જે પુસ્તકની એક જ નકલ મળી હશે તેની સમીક્ષાને બદલે એ અંગે સાભાર-સ્વીકાર નોંધમાં એનો સમાવેશ કરવામાં આવશે. પુસ્તક સમીક્ષાને યોગ્ય છે કે કેમ એનો નિર્ણય સંપાદકો કરશે.

પુસ્તકના સમીક્ષકને રૂ. ૧૦/-નો પુરસ્કાર અને એમના અવલોકનની ૧૦ ઓફપ્રિન્ટ્સ તથા એમણે અવલોકન કરેલ ગ્રંથની નકલ બેટ અપાશે.

—સંપાદકો

વર્ષમાં ચાર અંક બહાર પડે છે :

એપ્રિલ-જૂન, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર-ડિસે.
અને જાન્યુઆરી માર્ચના

લવાજમ

ભારતમાં : રૂ. ૩૦/- (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

પરદેશમાં : યુ. એસ. એ, માટે ૬ ડોલર

(ટપાલ ખર્ચ સાથે)

યુરોપ અને અન્ય દેશો માટે

રૂ. ૫૦ પૌંડ (ટપાલ ખર્ચ સાથે)

લવાજમ માટેનું વર્ષ એપ્રિલથી માર્ચ

આ અંકની છૂટક કિંમત રૂ. ૨૦/-

મ.ઓ., પત્રો, લેખો, ચેકો વગેરે ‘અધ્યક્ષ, બો. જે. અધ્યયન-સંશોધન-વિદ્યાભવન, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬’ એ સરનામે મોકલવા.

જાહેરાતો

આ ત્રેમાસિકમાં જાહેરાતો આપવા માટે લખો : સંપાદક, ‘સામીપ્ય’, બો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજના કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

જાહેરતના દર

અંકરનું પૃષ્ઠ આખું	રૂ.	૫૦૦/-
” ” અર્ધું	રૂ.	૨૫૦/-
આવરણ ” બીજું/ત્રીજું	રૂ.	૧,૦૦૦/-
” ” ચોથું	રૂ.	૨,૦૦૦/-

પ્રકાશક : ડા. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ

નિયામક,

બો. જે. વિદ્યાભવન,

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં,

આશ્રમ રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૬

પ્રકાશન વર્ષ : ડિસેમ્બર, ૧૯૯૪

મુદ્રક : કિશ્ના પ્રિન્ટરી, હરજીભાઈ પટેલ

૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ

અમદાવાદ-૧૩ * ફોન : ૪૮૪૩૯૩

એપ્રિલ, '૯૩-સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૩

પૃ. ૧૦, અંક ૧-૨

વિ. સં. ૨૦૪૬ ચૈત્ર-વિ. સં. ૨૦૪૬ ભાદ્રપદ

લેખોની અનુક્રમણિકા

		પૃષ્ઠ ક્રમાંક
૧. શુક્લ યજુર્વેદ (માધ્યન્દિન) સંહિતામાંથી રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન	લક્ષ્મણ ગોષી	૧
૨. પાંડવોના યાદવ સબંધો	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૭
૩. ભારતીય મૂર્તિ પરંપરાના આધાર-ગ્રંથ	પ્રવીણચંદ્ર પરીખ	૧૦
૪. પ્રાચીન મહર્ષિઓનું ધૂમકેતુ-દર્શન	મુકુંદ લાલજી વાડેર	૧૪
૫. મત્સ્યપુરાણ અને કુમારસંભવનું કથાતત્ત્વ	રમેશ બેટાઈ	૧૮
૬. ભો. જે. વિદ્યાભવન સંગ્રહમાંના સિદ્ધા : એક સ્વાધ્યાય	ભારતી શેલત	૨૪
૭. શ્રાવસ્તીના જોતવન-દાનના પ્રસંગનાં શિલ્પાંકનો	ચોમસ પરમાર	૨૮
૮. ગુજરાતની ગણેશ પ્રતિમાઓ : કેટલીક નવીન ઉપલબ્ધિઓ	રા. ડા. સાવત્રિયા	૩૧
૯. હર્ષચરિતના કર્તા બાણો ભાવક વર્ગ	કમલેશકુમાર જી. ચોક્સી	૩૫
૧૦. દંષ્ટિ-પ્રયુક્ત અભિનવ, અલ્પપ્રયુક્ત શબ્દો	ગીતા મહેતા	૪૦
૧૧. અમદાવાદ-વળાદ-માહિસક	ર. ના. મહેતા	૪૪
૧૨. ગુજરાતના અમિલેખોમાં સૂર્યમંદિરના નિર્દેશો	કિના પ્રે. પંચોત્રી	૪૭
૧૩. અમદાવાદ શહેરનું એક સ્થળનામ : શેખા મુન્નલની પોળ	ઝેડ. એ. દેસાઈ	૫૧
૧૪. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક સંવતો	રશ્મિ ઓઝા	૫૮
૧૫. સંસ્કૃત કવિઓનું એક અલ્પજ્ઞાત કુટુંબ	સિદ્ધાર્થ વ. વાકણુકર	૬૫
૧૬. મહાકવિ પદ્મનાભ વિરચિત 'કા-હડદે પ્રત્યંધ'માં નિરૂપાયેલું સમાજ જીવન : એક અભ્યાસ	મહેશચંદ્ર પાંડ્યા	૭૦
૧૭. વીર રસના પ્રકારો	પી. યુ. શાસ્ત્રી	૭૬
૧૮. સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રવાદ “હિંદ અને બ્રિટાનિયા” (૧૮૮૫)માં વ્યક્ત થયેલી રાષ્ટ્રીય ભાવના	જયકુમાર ર. શુક્લ	૮૪
સાભાર-સ્વીકાર		

ચિત્રસાંચ

૧-૨ પીઠાઈની ગણેશ પ્રતિમા, પંચમહાલમાંની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા	પૃ. ૩૨ સામે
૩-૫ બાવકાની ગણેશ પ્રતિમા, શામળાજીની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા, નગરાની ગણેશ પ્રતિમા	પૃ. ૩૩ સામે

ભો. જે. વિદ્યાભવન

૬, ડા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

શુકલ યજુર્વેદ (માધ્યન્દિન) સંહિતામાંથી રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન

લક્ષ્મણ જોષી *

ઋગ્વેદના મૌલ્ય દેવતા રુદ્ર, યજુર્વેદમાં પ્રધાન દેવતા બને છે. કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તેને તોફાનના દેવતા (storm god) માને છે.^૧ ભારતીય પરંપરા રુદ્રને અગ્નિનું પ્રતીક માને છે. શિવલિંગ અગ્નિ-જ્વાલાનું સૂચન કરે છે. વેદિના સ્થાને જલાધારી હોય છે. અગ્નિમાં લીની ધારા દ્વારા આહુતિ અપાય તેમ શિવલિંગ ઉપર જલાદિની ધારાથી અભિષેક થાય. શિવ-ઉપાસક ભસ્મ ધારણ કરે છે. તેમાં પણ રુદ્રની અગ્નિ સાથેની અભિનતા કારણરૂપ છે.^૨ તેથી પાર્થિવ-અગ્નિ, અંતરિક્ષનો વિદ્યુત-અગ્નિ અને લુલોકનો સૂર્ય આ ત્રણેય રુદ્રનાં જ સ્વરૂપો છે. શુકલ યજુર્વેદ માધ્યન્દિન સંહિતા (અ. ૧૬)માં જોવા મળતું વ્યાપક રુદ્રનું નિરૂપણ જોતાં જણાય છે કે રુદ્ર સૃષ્ટિના કારણરૂપ સચ્ચણ બ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા છે.^૩

આ રુદ્રની આરાધનારૂપે શિવલિંગ ઉપર અવિચ્છિન્ન જલાદિની ધારાથી અભિષેક કરવામાં આવે છે. આ પ્રસંગે શુકલ યજુર્વેદ માધ્યન્દિન સંહિતા (શુ. ય. મા. સં.) ના, વિશેષ રીતે સંકલિત કરેલા મંત્રો ઉચ્ચારવામાં આવે છે. આ મંત્ર-સમૂહને રુદ્રાષ્ટાધ્યાયી કે રુદ્રી કહે છે.

યજન (-પૂજન) પ્રધાન વેદને યજુર્વેદ કહે છે. યાજ્ઞવલ્ક્યે આદિત્ય પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલા અને બ્રાહ્મણભાગના મિશ્રણ વગરના વેદને શુકલ યજુર્વેદ કહે છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની ૮૬ અને શુ. ય.ની ૧૫ એમ મળીને યજુર્વેદની ૧૦૧ શાખાઓ થઈ હતી. આ સૂચવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં યજુર્વેદનો અભ્યાસ કેન્દ્રસ્થાને રહ્યો હતો.^૪ શુ. ય.ની ૧૫ શાખાઓમાંથી હાલ બે શાખાઓ-માધ્યન્દિન અને કાણ્વ ઉપલબ્ધ છે. શુ. ય.ની જે શાખાનું ગ્રહણ માધ્યન્દિન નામના શિષ્યે કયુર્ તો શાખાને માધ્યન્દિન કહે છે. શુ. ય. મા. સં.માં કુલ ૪૦ અધ્યાય છે અને બધા મળીને ૧૮૭૫ મંત્રો (વસ્તુતઃ કણ્ઠિકાઓ) છે.

આ મંત્રોમાંથી ૨૦૭ મંત્રોનું ચયન કરીને રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું સંકલન કરવામાં આવ્યું છે. આ આઠ અધ્યાયોને બે રીતે ગણાવાય છે. એક રીત પ્રમાણે, અ. ૧ (ગણાનાત્વા...મંત્ર ૧૦), અ. ૨ (પુરુષસૂક્ત, મંત્ર ૨૨), અ. ૩ (અપ્રતિરથ સૂક્ત, મંત્ર ૧૭), અ. ૪ (મૈત્રસૂક્ત, મંત્ર ૧૭), અ. ૫ (શતરુદ્રિય, મંત્ર ૬૬), અ. ૬ (વય છં સોમ...મં. ૧૦), અ. ૭ (ઊગ્ર્યશ્વ...મં. ૭), અ. ૮ (વાજશ્વ મં. ૨૬)—આ આઠ અધ્યાયોની રુદ્રાષ્ટાધ્યાયી બને છે (કુલ મંત્રો ૧૭૮). એને અંતે શાન્તિકરણ અધ્યાય (ઋગ્વેદ વાચં પ્રપદ્યે...મંત્ર ૨૪) જોડેલ છે (એટલે મંત્રસંખ્યા ૨૦૨ થાય છે). રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીની સમાપ્તિમાં સ્વસ્તિપ્રાર્થનાદિના ૧૩ મંત્રો છે. તેમાં શુ. ય. મા. સં. ના ૭ મંત્રો છે (પરંતુ બે મંત્રો શિવો નામાસિ...અને યૌઃ શાન્તિઃ...પુનરુક્ત હોવાથી નવા મંત્રો ૫). તદુપરાંત પંચમુખી શિવનાં, અનુક્રમે પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ અને બિર્ધ મુખના પાંચ મંત્રો કૃષ્ણ યજુર્વેદ તૌત્તિરીય આરણ્યક (પ્રપાઠક ૧૦, અનુવાક ૪૩ થી ૪૭)માંથી લીધા છે.^૫ સર્વ વેદોના રસરૂપે સામને નિરૂપતો અંતિમ મંત્ર છે (જેનું મૂળ જણાયું નથી). આમ સ્વસ્તિક પ્રાર્થનાદિના નવા ૫ મંત્રોને ઉમેરતાં કુલ ૨૦૭ મંત્રો રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીમાં શુ. ય. મા. સં. ના છે. આ રીતે આઠ અધ્યાયો શુ. ય. મા. વાજસનેયીઓની આદિક્ષત્રાવલિમાં આપેલા છે.^૬

* રીડર, સંસ્કૃત વિભાગ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શુકલ યજુર્વેદ (માધ્યન્દિન) સંહિતામાંથી રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન]

[૧]

બીજી રીત પ્રમાણે: રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના ૧ થી ૫ અધ્યાય ઉપર આપેલા ક્રમ અનુસાર છે. પરંતુ અ. ૬ (વય છં સોમ...) અને અ. ૭ (ઉગ્રશ્ચ...) એ બન્ને બેગા કરીને રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનો ૬ઠ્ઠો અધ્યાય ગણવામાં આવે છે. વચ્ચે... એ અ. ૭ અને ઋચં વાચં... એ અ. ૮—આમ આઠ અધ્યાયો માનેલાં છે.

પરંતુ આ બેમાંથી પ્રથમ રીતની અષ્ટાધ્યાયી ઉચિત લાગે છે. કારણ કે, અંતિમ શાન્તિકરણનો અધ્યાય વિધિના આદિ અને અંતમાં ઉચ્ચારાય છે. તેમ જ શુ.ય.મા.સં. ઉપરના મહીધરના વેદ-દીપલાખ અનુસાર, સ્વાધ્યાયમાં, મંત્રપાઠમાં અને પ્રવચ્યમંત્રોના આદિમાં આ શાન્તિકરણનો અધ્યાય પ્રયોજ્યો જોવા મળે છે. એટલે શાન્તિકરણ અધ્યાયને ૮ મો અધ્યાય ગણવાની જરૂર નથી.

પ્રથમ રીતના અધ્યાય-સંકલન પ્રમાણે રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીને ધ્યાનનાં રાખીને, શુ. ય. મા. સં. અને રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીએ બન્ને વચ્ચેનો સંબંધ નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાયો.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયી	મંત્રસંખ્યા	શુ.ય.મા.સં. અધ્યાય
૧	૧૦	૨૩ (મંત્ર ૧૬, ૩૨, ૩૩) ૩૪ (મંત્ર ૪૬ અને ૧ થી ૬) ૩૨ (સંપૂર્ણ અધ્યાય)
૨	૨૨	૧૭ (મં. ૩૩ થી ૪૬)
૩	૧૭	૩૩ (મં. ૩૦ થી ૩૩) ૦૭ (મં. ૧૨, ૧૬, ૪૨) ૩૩ (મં. ૩૪ થી ૪૩)
૪	૧૭	૧૬ (સંપૂર્ણ અધ્યાય)
૫	૬૬	૦૩ (મં. ૫૬ થી ૬૩) ૧૭ (મં. ૩૧ અને ૩૨)
૬	૧૦	૩૬ (મં. ૭ થી ૧૩)
૭	૭	૧૮ (મં. ૧ થી ૨૬)
૮	૨૬	૩૬ (સંપૂર્ણ અધ્યાય)
શાન્તિકરણ	૨૪	૨૫ (મં. ૧૬), ૧૮ (મં. ૩૬), ૫ (મં. ૨૪), ૧૪ (મં. ૨૦), ૩ (મં. ૬૩), ૩૦ (મં. ૩)
સ્વસ્તિપ્રાર્થનાદિ	૧૩	૩૬ (મં. ૧૭)—અહીં ૩.૬૩ અને ૩૬. ૧૭ પુનરુક્ત મંત્રો છે. કે. ય. તો આ ના ૫ મંત્રો અને અંતે ૧ મંત્ર છે (મૂળ જણાયું નથી).

આમ આપણે જોયું કે શુ.ય.મા.સં.માંથી અ. ૩૧, અ. ૧૬ અને અ. ૩૬—એ ત્રણ સંપૂર્ણ અધ્યાયો રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના સંકલનમાં લીધા છે. તદુપરાંત, શુ.ય.મા.સં. અ. ૨૩, ૩૪, ૧૭, ૭, ૩૩, ૩, ૩૬ અને ૧૮ એમ ૮ અધ્યાયોમાંથી અમુક જ મંત્રોનું ચયન કર્યું છે. આમ શુ.ય.મા.સં.ના ૩ સંપૂર્ણ અધ્યાયો, અને બીજા ૮ માંથી અમુક મંત્રોનું ચયન કરેલું છે.

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે—સંહિતામાંથી રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન કેણે કર્યું? ક્યારે? શા પ્રયોજનથી કર્યું? આમાંથી પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર હાલ આપણી પાસે નથી. બીજા અને ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર

૧]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૬૩, -સપ્ટે, ૧૯૬૩]

અંગે આપણે કેટલીક ખાસતાઓ કરી શકીએ. રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન ધણું પ્રાચીન હોય તેમ જાણે છે. શુ.ય.મા.સં.નાં કેટલાંક સૂક્તો અમુક પ્રસંગે જુદાં તારવીને બોલવામાં આવતાં હતાં. ત્યારકર જાણસૂત્રમાં વિધાન છે કે શ્રાદ્ધાદિ પ્રસંગે પુરુષસૂક્ત, અપ્રતિરથસૂક્ત અને બીજાં પવિત્ર સૂક્તોનો જપ કરવો.^૯ જાણસૂત્રનો સમય અમ્મશરે ઈ. પૂ. બીજી-ત્રીજી સદી ગણાય.^{૧૦} વળી શતરુદ્રિય (સં. અ. ૧૬) સૂક્તનો મહિમા મહાભારત, અબાલ ઉપનિષદ, દૈવદ્ય ઉપનિષદ વગેરેમાં વર્ણવાયો છે.^{૧૧} વળી, વેતર કહે છે કે સંહિતાનાં કેટલાંક સૂક્તો પ્રાછળથી ઉપનિષદ તરીકે ગણાવા લાગ્યાં; જેમ કે, શતરુદ્રિય (અ. ૧૬), પુરુષસૂક્ત (અ. ૩૧), શિવસંકલ્પ (અ. ૩૪). આના પરથી એ દર્શિત થાય છે કે જેમને રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના અ. ૧, ૨, ૩, ૫ તરીકે માનવામાં આવે છે તે સૂક્તો કે અધ્યાયોનું વિશેષ મહત્ત્વ હતું. આવાં સૂક્તોનો અલગ પાઠ કરવાની પ્રથા ઈ. પૂર્વે ૬ હી કે ૭મી સદીમાં શરૂ થઈ હશે. આમાંથી હાલ ઉપલબ્ધ રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું સંકલન થયું હશે. ઉપરાંત, તેકાળ દરમ્યાન સિંગપૂજા તથા રુદ્રપૂજાનું સંયોજન થયું એવો એક મત છે.^{૧૨} તેથી પ્રાચીન મનુષી રુદ્રપૂજાના પ્રસંગે શિવસંકલ્પ વગેરે સૂક્તો બોલાતાં હશે એમ સ્વીકારીએ તો, રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન ધણું પ્રાચીન હશે એમ માનવું પડે. પરંતુ હાલ આપણે આ ચયનતા સમય વિષે તિશ્વમાત્મક વિધાન કરી શકતા નથી.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના અમતકર્તા કે પ્રચેતાના આ ચયનનું પ્રમાણન રુદ્રસ્વરૂપે સ્થિતિમાં પ્રરમાત્માની ઉપાસના હોય તેમ જણાય છે. જેમ જાન્દોઅ (પ ૧૮)માં નૈશ્વતરના સાંગ્રાપંગ સ્વરૂપનું ચિત્રમણ છે તેમ રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના યજ્ઞનમાં ષડંગનો નિર્દેશ^{૧૩} મળે છે. શિવસંકલ્પ વ્યાપક રુદ્રનું મહત્ત્વ છે, પુરુષસૂક્ત શિર છે, ઉત્તર નારાયણ મંત્રો એ શિખા છે. આશુ : શિશાન : એ મિત્રદંતું કવચ છે. શિશ્મક (અ. ૪) એ રુદ્રનું નેત્ર છે. શતરુદ્રિય રુદ્રનું ચરિત્ર છે. આ કલ્પતા સ્વચેત્રે કે રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીમાં જ્યાંપક રુદ્રતી સમસ્તોપાસના છે.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના પ્રચેતાએ પ્રથમ ગણનાન્ત્વા...નો મંત્ર પસંદ કર્યો. મહીધરભાષ્ય અનુસાર ગણપતિ એ અશ્વમેધનો અશ્વ છે. પરંતુ શતપ્રથ્યાજ્ઞાણ કહે છે કે મેધ (અગ્નિ)ને સ્થાય મેધઅશ્વનું શિર હિષા છે, ચક્ષુ સૂર્ય છે. તેના પ્રાણાએ લાયુ છે.^{૧૪} જુહારક્રયકતા આ ભાગ ઉપરતા ભાષ્યમાં શંકરાચાર્ય કહે છે કે દેવનું યજ્ઞન કરનાર કરતાં આત્માનું યજ્ઞન કરનારો શ્રેષ્ઠ છે. અને આ અશ્વ એ જ અગ્નિપતિ છે.^{૧૫} આ અશ્વ આત્માનો પ્રતિનિધિ છે. અથવા ઉત્તર અગ્નિસામાં સંકમણ કરના અશ્વ એક પાહન છે. ૧૫અ આમ ગણપતિ, અશ્વ અને મગ્નપતિ એ ત્રણેય શ્રદ્ધાદો ભયાપક પરમાત્માના વચક છે. વળી શતરુદ્રિયમાં રુદ્રને ગણપતિ કહેલ છે (નમો ગણેભ્યો ગણપતિભ્યઃ...સં. અ. ૧૬-૨૫). આમ રુદ્રનો પ્રારંભ પરમાત્માની પ્રાર્થનાથી થાય છે.

સં. અ. ૧૩-૧૬ નો આ ગણપતિ-મંત્ર લઈને પછીના કેટલાક મંત્રો પ્રત્યક્ષકર્તાએ ક્યેલી હિષા. મહીધરભાષ્યમાં આ મંત્રોના અસ્વીક કહી શકાય તેવા અર્થો આપેલ છે. શુ.ય.મા.સં.નો અભ્યંજેષ્ઠ અનુવાદ કરતી વખતે મિર્કિથે આ મંત્રોનો અનુવાદ કર્યા વિના છોડી દીધા. તેમણે કહ્યું કે આ મંત્રોના અર્થ અર્ધા ગૂઢ રહે તેવી રીતે પણ અનુવાદ કરી શકાય તેમ નથી.^{૧૬} પરંતુ મહીધરભાષ્યના અસ્વીકિત અર્થને સ્વામી દ્યાનાંદ સરસ્વતી સ્વીકારતા નથી.^{૧૭} આ મુદ્દો સ્વતંત્ર ચર્ચામાળીયે તેવો છે.

રુદ્રીના અ. ૧ના બીજા-ત્રીજા મંત્રમાં (સં. અ. ૨૩-૩૩ અને ૩૪) આયત્રી વગેરે જાહેર જાણુઆ આવી રીતે પરમતત્ત્વની ઉપાસના માટેના વિચારોના માધ્યમનો નિર્દેશ કર્યો હોય તેમ જણાય છે. ત્યારબાદ ઉપાસક, સાત દિવ્ય ઋષિઓ દ્વારા પૂર્વકમ અનુસાર રચાતી સંહિતા વાત કરી (સં.

શુકલ યજુર્વેદ (માધ્યનિદન) સંહિતામાંથી રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન]

અ. ૩૪-૪૯), પછી રુદ્રીના પ્રયેતાએ શિવસંકલ્પ સૂક્તના ૬ મંત્રો પસંદ કર્યાં (સં. અ. ૩૪ ૧ થી ૬). પરમતત્ત્વની ધારણા કરવા માટે ચિત્તને શિવસંકલ્પ બનાવવું અનિવાર્ય છે. રુદ્રીના અ. ૨ માં-પુરુષસૂક્તમાં સ્પષ્ટિના કારણરૂપ રુદ્રનું નિરૂપણ કયું. ઉત્તરનારાયણના મંત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું કે તે પરમતત્ત્વને બળ્યા વગર, મુક્તિનો ખીજો કોઈ માર્ગ નથી.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના અ. ૩માં વીરતાના પ્રતીકરૂપ ઇન્દ્રની સ્તુતિ છે. કામક્રોધાદિ શત્રુરૂપ વૃત્રને હથેલા ઇન્દ્રને પ્રાર્થના કર્યા પછી મૈત્રસૂક્ત અથવા સૂર્યસ્તુતિ છે. પાપમાંથી મુક્ત કરવા ઉપાસક સૂર્યસ્મિત્રોને પ્રાર્થે છે. આ અ.માં સંહિતાના ૩૩ના મંત્રોની વચ્ચે સૂર્યસ્તુતિના, અ. ૭ ના ૩ મંત્રો સંકલિત કરેલા છે.

ત્યારબાદ રુદ્રીના પમા અધ્યાયરૂપે સં. અ. ૧૬ મો લીધો છે. તેમાં રુદ્રના વ્યાપક સ્વરૂપનું અદ્ભુત વર્ણન છે. એને શતરુદ્રિય કહે છે. આ નમસ્તે સ્વમન્ન્યવ...થી પ્રારંભાતા શતરુદ્રિયના રુદ્રાભિષેક પ્રસંગે આવર્તનો કરવામાં આવે છે. કુંભાર, સુધાર, લુહાર, શિકારી વગેરેના સ્વરૂપે રહેલા રુદ્રને નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. અહીં ગીતાના વિભૂતિયોગની જેમ, જગતના સર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપેલા રુદ્રને વારંવાર નમસ્કાર કરવામાં આવે છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં આ રુદ્રાધ્યાય મુખ્ય અને કેન્દ્ર સ્થાને છે.

ત્યારબાદ રુદ્રીના ૬ ઠા અ.માં સોમ અને વિશેષતઃ ત્ર્યમ્બકરૂપે રહેલા રુદ્રની સ્તુતિ છે. રુદ્રના ત્રીજા નેત્રરૂપે રહેલા જ્ઞાનાગ્નિ દ્વારા જ કામ બળે છે અને કાકડીનું ડીંકું સૂર્યતાપથી પાકીને ખરી પડે તેમ આ ત્ર્યંબકના જ્ઞાનાગ્નિથી માનવ પ્રૌઢ બનીને મર્ત્ય પદાર્થોના બંધનથી છૂટે છે.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના અ. ૭ માં ઉગ્ર વગેરે મરુત-દેવોનો નિર્દેશ છે. રુદ્રને મરુતોના પિતા કહેલ છે. ૧૦ ત્યારબાદ દેહાદિના સમર્પણની ભાવનાના નિરૂપણમાં અગ્નિ, વિભુત (અશ્વિન), પશુપતિ, ભવ, શર્વ, ઈશાન, મહાદેવ, ઉગ્ર વગેરે રુદ્રનામોનો નિર્દેશ કરેલો જોવા મળે છે. શતપથબ્રાહ્મણમાં રુદ્રનાં ૮ નામો પ્રજ્ઞપતિએ પાડ્યાં એ વાર્તા આવે છે. ૧૯ આ જ આઠ નામો પરંપરાથી મહિમ્નઃ-સ્તોત્રમાં ઊતરી આવ્યાં. ૨૦ રુદ્રીના અ. ૭માં સર્વસમર્પણના ભાવને વ્યક્ત કરતી, સ્વાહાકાર શબ્દો-વાળી ૪૨ આહુતિઓ છે. કર્મકાણ્ડમાં પ્રાયશ્ચિત-આહુતિઓ તરીકે આ પ્રસિદ્ધ છે. સં. અ. ૩૯ના મંત્ર ૭ થી ૧૩નું અહીં ચયન કરેલું છે.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના અ. ૮ માં સં. અ. ૧૮ માંથી ૧ થી ૨૯ મંત્રોનું ચયન કરેલું છે. સર્વસ્વનું પરમાત્માને સમર્પણ કર્યા પછી ઉપાસક યજ્ઞના પવિત્ર સાધન દ્વારા જગતના તમામ ઉત્તમ પદાર્થો મને પ્રાપ્ત થાઓ એવી પ્રાર્થના કરે છે. યજ્ઞ પરંપરામાં આ ૨૯ મંત્રોને વસોધારાના મંત્રો કહે છે. આ આઠમા અધ્યાયને અંતે મંત્રમુખે ઉપાસક કહે છે કે અમે હવે અ-મૃત બની ગયા છીએ. હવે અમે પ્રજ્ઞપતિની પ્રજ્ઞ બન્યા છીએ. અહીં સમગ્ર માનવજાતના ઊર્ધ્વીકરણનો સંકેત જણાય છે. અહીં રુદ્રીના ૮ અધ્યાયો સમાપ્ત થાય છે.

શાન્તિકરણના અધ્યાયમાં (-સં. અ. ૩૬ સંપૂર્ણ, મંત્રો ૨૪) ઉપાસક દેવોને પ્રાર્થે છે કે તેઓ તેનું કલ્યાણ કે સુખ કરે. ઘુલોક વગેરેમાં રહેલી શાન્તિ પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી ઝંખના સાધક અભિવ્યક્ત કરે છે. પોતે પરમાત્માની કૃપા દષ્ટિમાં ચિરકાલ જીવે (જ્યોત તે સન્દૃશિ જીવ્યાસમ્. સં. અ. ૩૬ ૧૯) એવી આશા સેવે છે. દેવોને માટે સ્થાપિત, અને પરમાત્માના ચક્ષુરૂપ સૂર્યને પ્રાર્થે છે કે અમે સો વર્ષ જીવીએ, સાંભળીએ, બોલીએ, અહીન બનીને જીવનયાપન કરીએ. મગ્ધકલ્પ દ્વારા બધું મેળવીને ઉપાસક શાંતિને ઝંખે છે.

રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીના અંતે આપેલા સ્વસ્તિ પ્રાર્થનાદિ મંત્રમાં સ્વસ્તિ માટે ઉપાસક ધ્રુવાદિ દેવોને પ્રાર્થે છે સર્વત્ર તેને પથ : કે ઉત્તમ રસ પ્રાપ્ત થાય એમ તે ધ્રુવે છે. યજ્ઞમંડળના વાંસને વિષ્ણુનું લલાટ માનીને તેની સ્તુતિ કરે છે. પછી સુર્ય વગેરે ૧૨ દેવતાઓનો નામનિર્દેશ એક મંત્રમાં કરેલો છે. ત્યારબાદ શિવના પાંચ મુખોની સ્તુતિના પાંચ મંત્રો, કે. ય. તૈત્તિ. આરણ્યક(પ્રપા. ૧૦)માંથી લીધેલા છે. મુંડન કરી આપનાર અજ્ઞાની પણ સ્તુતિ કરી છે કે તે પોતાને ઇજ્ઞ ન કરે. સવિતાને પ્રાર્થે છે કે તે દુરિતને દૂર કરે ને ભદ્રને પ્રાપ્ત કરાવે. અંતે પુનઃ શાંતિની અભીષેક વ્યક્ત કરી છે.

આમ શુ.ય.મા.સં.માંથી ૨૦૭ મંત્રોનું ચયન કરીને, કદાચ ઈ. પૂર્વે, કોઈક અજ્ઞાત વિદ્વાને, પરમતત્ત્વની રુદ્રરૂપે ઉપાસના કરવા માટે રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીની રચના કરેલી હોય તેમ જણાય છે. આ મંત્રોનો ચૂદતમ આશય પરમતત્ત્વના ચિંતનનો હશે. પાછળથી પૂજની અને યજ્ઞની વિધિઓમાં આ મંત્રોનો વિનિયોગ થયો હશે, કારણ કે મંત્રોની ભાષા પ્રતીકાત્મક છે.

પાદટીપ

1. The evidence of the Rgveda does not distinctly show with what [physical basis Rudra is connected. He is generally regarded as a storm-god. A. A. Macdonell, (*The Vedic Mythology*, Varanasi, 1963, pp. 76 ff.)
2. અગ્નિર્વૈ રુદ્રો યદ્રોદીત્ તસ્માત્ રુદ્રઃ । ‘શતપથ બ્રાહ્મણુ’ ૬-૧-૩-૧૦, પૃ. ૪૯૬, સં.પા. ૫. ચિન્ન સ્વામિ શાસ્ત્રી અને ૫. પટ્ટાભિરામ શાસ્ત્રી, ઔખરખા, વારાણસી, આવૃત્તિ ત્રીજી, ૧૯૮૪
3. The almighty Brahman is, therefore, held up for worship in this chapter (16). *The Rudrāṣṭādhyāyī of Paramātmā (chap. VIII)*, G. G. Desai, (*Thinking with The Yajurveda*, Asia Publishing House, Bombay, 1967, p. 133)
4. The Yajurveda...is distinguished above the other vedas by the great number of different schools which belong to it. This is at once a consequence and a proof of the fact that it became preeminently the subject of study. Albrecht Weber, (*The History of Indian Literature*, Varanasi, ed. VIth, 1961, p. 85)
5. કૃષ્ણયજુર્વેદીય-તૈત્તિરીય-આરણ્યકમ્-શ્રીમત્સાયણાચાર્યેભાષ્યસમેતમ્ (પ્રપા. ૭-૧૦) માગઃ ૨, સં. બાવાશાસ્ત્રી ફડકે. આવૃત્તિઃ દ્વિતીયા. ક્ષિસ્તાબ્દાઃ ૧૯૨૭, પૃ. ૭૫૩-૫૫, આનન્દાશ્રમગ્રન્થાવલિઃ (પૂના) ।
6. શ્રી શુક્લયજુર્વેદીયમાધ્યન્દિનવાજસનેયિનામ્ ‘આહ્નિક સૂત્રાવલિઃ’, સં. વૈદ્યનારાયણ વિકૃલ પુરન્દર, મુંબઈ, આવૃત્તિ ૧૨, ૧૯૮૫, પૃ. ૨૬૭-૨૬૯
7. શ્રી શુક્લયજુર્વેદીયમાધ્યન્દિનવાજસનેયિનાં ‘બૃહદ્ બ્રહ્મનિત્યકર્મસમુચ્ચયઃ’ । -પ્રયોજક : શાસ્ત્રી દુર્ગા-શંકર ઉમાશંકર ઠાકર, આવૃત્તિ ૧૩ મી, મુંબઈ, ૧૯૮૦, પૃ. ૬૨-૬૧
8. શાન્તિકરણમ્ આદિ-અન્તયોઃ । ઋચં વાચમ્ ઇતિ અધ્યાયેન શાન્તિકરણં કાર્યમ્ । સ્વાધ્યાયે મન્ત્રપાઠે પ્રવર્ગ્યમન્ત્રાદૌ અસ્ય અધ્યાયસ્ય દર્શનાત્ । -મહીધરભાષ્ય, શુ. ય. સંહિતા, સં.પા. ૫. જગદીશ-લાલ શાસ્ત્રી, મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્હી, પુનમુદ્રણ ૧૯૭૮, પૃ. ૫૮૨
9. જપેત્...પુરુષસૂક્તમ્ અપ્રતિરથમ્ અન્યાનિ ચ પવિત્રાણિ । -પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર પરિશિષ્ટ, શ્રાદ્ધસૂત્ર, પૃ. ૨૪૩, (સં.પા. આચાર્ય અમૃતલાલ ત્રિકંબિત), નિશ્ચયસાગર, મુંબઈ, ૧૯૫૦.

શુક્લ યજુર્વેદ (માધ્યન્દિન) સંહિતામાંથી રુદ્રાષ્ટાધ્યાયીનું ચયન]

१०. F. Max Müller, *A History of Ancient Sanskrit Literature*, Chowkhamba, Varanasi, 1968, p. 218
११. किं जप्येन अमृतत्वम् ?... शतरुद्रियेण, एतानि एव ह वा अमृतस्य नामानि । -महाभ. ७. ३४३; यः शतरुद्रियमधीते सोऽमिमृतो भवति, वायुमृतो भवति, आत्ममृतो भवति । -कैवल्य उभनि., पृ. ३५६; आथर्वणोपनिषद्; (सं. श्रीशिवानन्द विद्यासागर लक्ष्मीयार्य), श्रीशिव संस्कृत, कलकत्ता, छ. सं. १८६२
१२. जे. पी. अमीन, शुभरातनुं शैवभूतिविधान, अंलात, प्रथम आवृत्ति, १९८३, पृ. १
१३. उक्तं च-शिवसङ्कल्पहृदयं, सूक्तं स्यात् पौरुषं शिरः । प्राहुर्नारायणीयं च, शिखा स्यात् चोच्चरामिधम् ॥ आशुः शिशानकवचं नेत्रं विभ्राड् बृहत्समृतम् । शतरुद्रियमस्त्रं स्यात् पञ्चकम ईरितः ॥ -ब्रह्मनिर्णयकर्मसमुच्चय, तदेव, पृ. ६३-६४ भा.टी.
१४. उषा वा अश्वस्य मेदयदस्य शिरः । सूर्यश्चक्षुर्वर्तः प्राणः । -शतपथब्राह्मण, १०.६.४.१, पृ. ६०७ तदेव
१५. तथा च शास्त्रं-“आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजिनः” । श्री. भा. पृष्ठ. १. २, १.१.१, पृ. ४, पञ्चाद्विंशोपनिषद्; मोतीलाल अ., दिल्ली, आवृत्ति प्रथम, १९६४, पृ. २४६-५०
- १५अ. The horse could represent the self or the vehicle of the self. Naama Drury, *(The Sacrificial Ritual in the Śatapatha Brāhmaṇa)*, Motilal B., Delhi, ed. I, 1981, p. 42)
१६. This and the following nine stanzas (23.20 to 23.29) are not reproducible even in the semi obscurity of a learned European language. Ralph T. H. Griffith, *(The Text of the white Yajurveda)*, 3rd edn. Banarasa, 1957)
१७. शतपथ के रचयिताने विज. अयाज्ञिक अधिदैवत, अध्यात्म, तथा आधिभौतिक अर्थ दिये हैं, जिन्हें कि महर्षि दयानन्दने ‘सत्यार्थ’ कहा है । -शतपथ. परिशिष्ट (१५), प्रो. विश्वनाथ विद्यालंकार, शतपथब्राह्मणस्य अग्नेचयन-समीक्षा (शत० काण्ड ६-१०), माडल-टाउन, करनाल (हरयाणा), प्रथम सं., वि. सं. २०४२, पृ. २९८
१८. इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः । -ऋ. १.११४.६
१९. कुमार किं रोदिषि ? नाम मे वेहि... रुद्रोऽसि इति ।... देहि मे नाम... सर्वोऽसि इति । -आरीते रुद्र, सर्व (केशव), पशुपति, उग्र, अशनि, भव, महान् देव, ईशान आठ नाम प्रणपति अग्निने आपे छे.-शतपथ. ६.१.३.१० तदेव, पृ. ४६६-४६७
२०. भवः शर्वो रुद्रः पशुपतिरथोग्रः सह महान् तथा भीमेशानाविति यदभिधानाश्चकसिदम् । -‘शिवमहिम्न स्तोत्र’, २८
२१. My fourth objective was to show that, through the ritual, the Brahmanas were concerned with death, immortality and the relationship of man to divine reality. Naama Drury, *op. cit.*, Preface p. vi

પાંડવોના યાદવ સંબંધીઓ

હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી *

શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં ભગવાનની તથા તેમના અષ્ટતારોની જે યથોગથા ગાવામાં અમ્મી છે તે રાજ્ય પરીક્ષિતને શુકદેવે નિરૂપી છે. આથી એ પુરાણના ઉપક્રમરૂપ પ્રથમ સ્કન્ધમાં પરીક્ષિતમું ચરિત વિગતે આલેખવામાં આવ્યું છે તે એમાં પરીક્ષિતના જન્મના સંદર્ભમાં પાંડવોની ઉત્પત્તિ વસ્થાપણ વિકાસ છે. ઉત્તરાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભની રક્ષા કરી તથા પીરગતિ પામેલા સ્વર્ગનોને જ્યાંજ્યાં આપતા કુડુકલના આભિજનોને સાંત્વન આપી શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુરથી દારકા ગયા (અ. ૮-૧૨). વિદુરની પ્રેતજ્ઞથી ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીઓ હિમાલય જઈ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો (અ. ૧૩). હસ્તિનાપુરમાં રાખ્યા યુધિષ્ઠિરે ભયંકર ઉત્પાત જોયા તે સાત મહિના થવા છતાં અર્જુન દારકાથી પાછો ફર્યો નહિ તેની ચિંતા તે કરતા હતા, તેવામાં અર્જુન ત્યાં આવી પહોંચ્યો, પણ એ ઉદ્ધિગ્ન જણાવ્યો હતો (અ. ૧૪, શ્લો. ૧-૨૪).

હવે યુધિષ્ઠિર અર્જુનને દારકામાં રહેલા યાદવ સંબંધીઓની કુશળતા પૂછવા લાગ્યા. મધુઓ, ભોળો, દશાહો, સાતવતો, અંધકો અને વૃષ્ણિઓની ખબર પૂછતાં યુધિષ્ઠિર અનેક યાદવ સંબંધીઓને ત્યાં પાછા કરે છે. પહેલાં એ માતામહ શર તથા માતુલ આનકકુડુભિને અને એમના અનુજ્ઞે તથા સાત મામીઓ જે બહેન હતા તેઓને તથા તેઓના પુત્રો અને પુત્રવધૂઓને સંભારે છે (શ્લો. ૨૬-૨૭). પછી પૂછે છે, શું કુષ્ટ પુત્રવળા આજુક અને એમના અનુજ્ઞ જીવે છે? પછી હઠીક, એમના પુત્ર, અંકુર, જયંત, ગદ અને સારણની ખબર પૂછે છે (શ્લો. ૨૮). શત્રુજિત (પાઠાંતર : સત્યજિત) આદિ સ્વર્ગને તથા સત્ત્વતોના સ્વામી રામની ખબર પૂછે છે (શ્લો. ૨૯). વૃષ્ણિઓમાં મહારથે પ્રવૃત્ત અને અનિરુદ્ધની કુશળતા પૂછે છે (શ્લો. ૩૦). સુષેણ, ચારુદેણ, જાંબવતીના પુત્ર સાંધ અને પ્રજાપતિ આદિ અનેક મુખ્ય કાષ્ઠિઓ (કૃષ્ણપુત્રો) સ-પુત્ર, તથા શ્રુતદેવ ઉદવ આદિ શૌરિના અનુચરો તેમજ સુનંદ અને નંદ પ્રત્યાદિ ઉત્તમ સાત્ત્વતો તેમજ રામ તથા કૃષ્ણના આગ્રહે રહેલા સર્વ સુદેહ અનેક યાદવ છે એમ પૂછે છે (શ્લો. ૩૧-૩૩). છેલ્લે યુધિષ્ઠિર ભક્તવત્સલ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની ખબર પૂછે છે, જે આનંદપુર (દારકા)માં સુધર્મા સલામાં સુદેહો સાથે બિરાજે છે તે યદુકુલમાં અનંતકે સજી રહે છે, જેમના રક્ષણ નીચે યદુઓ પોતાની નગરીમાં સુખે રહે છે, જેમની ચરણ સેવામાં સત્તા આદિ સોળ હજાર ઓછા દેવેને દુર્ભા આશિષ પામે છે તે જેમના બાહુબળથી યાદવ નેતાઓ નિર્ભયપણે સુધર્મા સલાને ચરણો વડે વારે છે (શ્લો. ૩૪-૩૮). છેવટે યુધિષ્ઠિર અર્જુનને એના ઉદારમિત્રતાનું કારણ પણ પૂછે છે (શ્લો. ૩૯-૪૪).

રાજા યુધિષ્ઠિરની આ પ્રશ્નાવલીમાં જે અનેક યાદવ સંબંધીઓને વિદેશ કરાવે છે, તે પૈકી ધણું જણ યદુકુલમાં પરિચિત છે, જ્યારે બાકીના કેટલાકનું અભિજ્ઞાન શોધવું મુશ્કેલ છે. આપણે ઉપર જણાવેલા યાદવ સંબંધીઓનો ક્રમશઃ વિચાર કરીએ.

માતામહ શર વૃષ્ણિકુલમાં થયા. એમના પુત્ર વસુદેવ ને એમનાં પુત્રી પૃથા ઉર્ફે કુંતી, શ્રીકૃષ્ણના એ પિતામહ થાય, જેમના નામ પરથી કૃષ્ણ 'શૌરિ' કહેવાયા. યુધિષ્ઠિરનાં માતા કુંતીના પિતા, તેથી એ યુધિષ્ઠિરના માતામહ થાય.

* નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

પાંડવોના યાદવ સંબંધીઓ

[૧૭]

કુંતીના ભાઈ વસુદેવ તે યુધિષ્ઠિરના મામા થાય. શરને વસુદેવ, દેવભાગ વગેરે દસ પુત્ર હતા. વસુદેવના જન્મ સમયે દેવોનાં આનક-દુઃકુલિ વાગેલાં, તેથી વસુદેવ ‘આનક-દુઃકુલિ’ તરીકે ય ઓળખાતા. વસુદેવ રાજા ઉગ્રસેનના એક મંત્રી હતા. વસુદેવને અનેક પત્નીઓ હતી. એમાં કુકુર કુલના દેવકની સાત પુત્રીઓનો સમાવેશ થાય છે. એ સાતમાંનાં દેવકી એ કૃષ્ણનાં માતા થાય. વસુદેવનાં જ્યેષ્ઠ પત્ની રોહિણી બલરામનાં માતા થાય. દેવકી વગેરે સાત બહેનો તે વસુદેવની પત્નીઓ અને યુધિષ્ઠિરની મામીઓ થાય. પુરાણોમાં એ સાતેયના પુત્રોનાં નામ જણાવ્યાં છે. દેવકીની પુત્રવધૂઓ તે શ્રીકૃષ્ણની આઠ મુખ્ય પત્નીઓ છે.

કુકુર કુલમાં આહુક નામે રાજા થયા. એમને એ પુત્ર હતા : ઉગ્રસેન અને દેવક. ઉગ્રસેન મથુરાના રાજા થયા, એમનો દુષ્ટ પુત્ર કંસ, જેનો કૃષ્ણે વધ કર્યો. ઉગ્રસેન પિતાના નામ પરથી ‘આહુક’ તરીકે ય ઓળખાતા. ઉગ્રસેનના અનુજ તે દેવક, દેવકી વગેરે સાત પુત્રીઓના પિતા.

કુકુરના નાના ભાઈ ભજમાનના વંશમાં હદીક થયા. એમના પુત્રોમાં જ્યેષ્ઠ પુત્ર કૃતવર્મા મુપ્રસિદ્ધ છે. ભારત યુદ્ધમાં સાત્યકિ પાંડવપક્ષે અને કૃતવર્મા દુર્યોધનપક્ષે રહેલા. કૃતવર્મા મહારથી હતા. ભારત-યુદ્ધમાં એ બચી ગયેલા. એમણે પછી રાત્રિયુદ્ધમાં ભાગ લીધેલો. આ અપકૃત્ય માટે પ્રભાસમાં ખેલાયેલી યાદવાચલીમાં સાત્યકિએ એમની નિંદા કરેલી ને મૌશલયુદ્ધમાં સાત્યકિએ કૃતવર્માનો વધ કરેલો. આ મૌસલયુદ્ધની ત્યારે યુધિષ્ઠિરને જાણ થઈ નહોતી.

અકૂર શ્વેદકના પુત્ર હતા. એ વૃષ્ણિકુલના યુધાન્વિતના કુલમાં થયા. અકૂર યજ્ઞ કરતા ને સંખ્યાબંધ દાન દેતા. સ્વમન્તક મણિના પ્રસંગમાં એમણે અગ્નિ ભાગ ભજવેલો. રાજા કંસ બલરામ-કૃષ્ણને ધનુર્ચાગ જોવાના બહાને મથુરા તેડી લાવવા અકૂરને ગોકુળ મોકલ્યા હતા.

વસુદેવને રોહિણીથી બલરામ પછી સારણ વગેરે પુત્ર થયેલા જે મહોન્મત યાદવકુમારો દારકામાં જે ઋષિઓના યાનની હાંસી ઉડાવવા ગયેલા તેઓમાં સારણે અગ્નિ ભાગ લીધો હતો.^૧

ભાગવતના નવમ સ્કંધ પ્રમાણે રોહિણીને બલ, ગદ, સારણ વગેરે પુત્ર હતા (અ. ૨૪. શ્લો. ૪૬) તેમજ વસુદેવની અન્ય પત્ની દેવરક્ષિતાને ગદ વગેરે નવ પુત્ર હતા (શ્લો. ૫૨). વળી શ્રીકૃષ્ણ ‘ગદાગ્રજ’ (ગદના અગ્રજ) તરીકે ઓળખાય છે તે પરથી વસુદેવ-દેવકીને કૃષ્ણ પછી ગદ કહેા ગદેષણ નામે પુત્ર થયો હોવાનું માલુમ પડે છે, અહીં આ ત્રણમાંનો કયો ગદ અભિપ્રેત હશે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ગમે તેમ, ગદ અને સારણ વસુદેવના પુત્ર હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે, પરંતુ એ બેની સાથે જણાવેલ જયંત કોણ હશે? વસુદેવની રોહિણી વગેરે ૧૩ પત્નીઓના જે પુત્ર પુરાણોમાં ગણાવ્યા છે તેમાં ‘જયંત’ નામનો કયાંય સમાવેશ થતો નથી. સંદર્ભ પરથી એ ગદ અને સારણની જેમ વસુદેવનો કોઈ પુત્ર હોય એવું સંભવે.

શત્રુજિત (પાઠાંતરે સત્યજિત) પણ વસુદેવનો પુત્ર હોય એવું લાગે છે પરંતુ વસુદેવના પુત્રોની યાદીઓમાં એવું કોઈ નામ દેખાતું નથી.

પછી જણાવેલ રામ એ સ્પષ્ટતઃ બલરામ છે. એ સંકર્ષણ તરીકે પણ ઓળખાતા. એ વસુદેવ-રોહિણીના પુત્ર હતા. યાદવાવસ્થામાં નંદને ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની સાથે બિછયાં હતા ને પરાક્રમોમાં કૃષ્ણના સાથી હતા. હજ અને મુસળ એમનાં પ્રિય આયુધ હતાં. એમણે બીમ તથા દુર્યોધનને ગદાયુદ્ધ શીખવ્યું હતું. બલરામ કુશસ્થલી(દારકા)ના રાજા કકુદ્ધીની રેવતીની પુત્રી રેવતીને પરણ્યા હતા.

૧. મહાભારત મૌસલપર્વ પ્રમાણે. ભાગવત આ ઘટના પિંડારકમાં બની હોવાનું જણાવે છે ને એમાં સામ્ય સિવાય કોઈ અન્ય કુમારનો નામ નિર્દેશ કરતું નથી.

બલરામે જરાસંધ, રુદ્રની અને બાણાસુર સાથેના યુદ્ધમાં કૃષ્ણને સક્રિય સાથ આપેલો. પરંતુ બલરામનું વલ્લભ દુર્યોધન તરફ રહેતું, ને કૃષ્ણનું પાંડવો તરફ. આથી ધણી વાર એ નાનુક સ્થિતિમાં મુકાતા. પરિણામે ભારતયુદ્ધ સમયે એ તીર્થયાત્રા કરવા જતા રહેલા. બલરામ અનંત(શિષ)નો અવતાર મનાતા.

પ્રદ્યુમ્ન કૃષ્ણ-રુદ્રિમણીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતા. એ મહારથી હતા. એ કામદેવનો અવતાર મનાતા. એ રુદ્રની પુત્રી શુભાંગીને પરણેલા. એમનો પુત્ર અનિરુદ્ધ. બાણાસુરની પુત્રી ઉષાએ અનિરુદ્ધનું અપહરણ કરાવી પોતાના અંત:પુરમાં એની સાથે ગુપ્ત સહવાસ સાધેલો. બાણાસુરને એની જાણ થતાં એણે અનિરુદ્ધને બાંધી દીધો. શ્રીકૃષ્ણે શોણિતપુર પર આક્રમણ કરી બાણાસુરનો પરાભવ કર્યો ને એ અનિરુદ્ધને ઉષા (ઓખા) સાથે દ્વારકા લઈ આવ્યા.

કૃષ્ણ-રુદ્રિમણીના અન્ય પુત્રોમાં ચારુદેણ, સુદેણ વગેરે સાત પુત્રોનો સમાવેશ થાય છે. આમ ચારુદેણ પ્રદ્યુમ્નના સગા ભાઈ થતા. અહીં ચારુદેણની સાથે સુષેણનો નિર્દેશ કરાયો છે, પરંતુ ખરી રીતે સુષેણને બદલે સુદેણ અભિપ્રેત લાગે છે.

સામ્ય એ કૃષ્ણ-જમ્બવતીનો પુત્ર છે. એ પહેલેથી તોફાની હતો. સામ્યે દુર્યોધનની પુત્રી લક્ષ્મણાનું અપહરણ કરવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ કૌરવોએ સામ્યને કેદ કર્યો. આખરે બલરામે દુર્યોધનને સમજાવ્યો ને દુર્યોધને પોતાની પુત્રી સામ્યને પરણાવી. યાદવકુમારો ઋષિઓની મજાક કરવા ગયા ત્યારે તેઓએ સામ્યને ગર્હાવતી સ્ત્રીનો સ્વાંગ સમજ્યો હતો.

કાષ્ઠિય એટલે કૃષ્ણના પુત્ર. મુખ્ય કાષ્ઠિયોમાં પ્રદ્યુમ્ન, સુષેણ, ચારુદેણ અને સામ્ય ઉપરાંત ઋષભ આદિ અન્ય કાષ્ઠિય જણાવ્યા છે, તેમાં ઋષભ કોણ? શ્રીકૃષ્ણની આઠ મુખ્ય પત્નીઓના જે પુત્ર પુરાણોમાં ગણાવ્યા છે તેમાં 'ઋષભ' નામનો સમાવેશ થતો નથી, ભાગવત પુરાણ (૧૦, ૬૧, ૭-૧૭)માં પણ નહિ.

શૌરિના અનુચરોમાં શ્રુતદેવ અને ઉદ્ધવ મુખ્ય હોવાનું જણાવ્યું છે, તેમાં શ્રુતદેવ કોણ હશે? ઉદ્ધવ વસુદેવના અનુજ દેવભાગના પુત્ર હતા. વૃષ્ણિઓમાં એ નીતિત ગણાતા. અંધક-વૃષ્ણિઓના એ એક પ્રસિદ્ધ મંત્રી હતા. મથુરાથી કૃષ્ણે નંદ-યશોદાને તેમજ ગોપીઓને સાંત્વન આપવા ઉદ્ધવને વ્રજમાં મોકલ્યા હતા. મૌસલ યુદ્ધની ઘટના પહેલાં તેઓ સ્વર્ગે સિધાવ્યા હતા.

સાત્વતોમાં સુનંદ-નંદને મુખ્ય કહ્યા છે. એ કોણ હશે? કૃષ્ણને 'અનંત-સખા' કહ્યા છે, તેમાં સ્પષ્ટતઃ બલરામના સાથી એવું અભિપ્રેત છે.

સત્યા વગેરે ૧૬ હજાર સ્ત્રીઓ કૃષ્ણના સંદર્ભમાં જણાવી છે, તેમાં ખરી રીતે ૧૬ હજાર સ્ત્રીઓ તો નરકાસુરના કારાગારમાં મુક્ત કરેલી ને કૃષ્ણને વરેલી કન્યાઓ છે. કોઈ જગાએ તેઓની સંખ્યા ૧૬,૧૦૦ હોવાનું જણાવ્યું છે. આ પત્નીઓમાં નામ કયાંય જણાવ્યાં નથી. તેઓમાં સત્યા મુખ્ય હોય એવું જ્યો. ૩૭ની બીજી પંક્તિ પરથી લાગે, પરંતુ સત્યા એ ૧૬ હજાર સ્ત્રીઓ ઉપરાંતની મુખ્ય આઠ પત્નીઓમાંની એક હોય એ વધુ સંભવિત છે. એ આઠમાં સત્યા નાગનજિતી હતી, જે ગંધાર દેશના રાજા નગનજિતની પુત્રી હતી. પરંતુ એ આઠમાં રુદ્રિમણી પછી સત્યભામા અગ્રિમ સ્થાન ધરાવે છે. એ વૃષ્ણિ કુલના સત્રાજિતની પુત્રી હતી. શ્રીકૃષ્ણ નરકાસુરનો વધ કરવા સત્યભામા સાથે પ્રાગ્જ્યોતિષપુર ગયા હતા ને ત્યાં કૃષ્ણને આ ૧૬ હજાર કન્યાઓ વરી હતી એ જોતાં અહીં જણાવેલી સત્યા તે સત્યા નાગનજિતી કરતાં સત્યભામા સત્રાજિતી હોય એ વધારે સંભવિત છે.

પાંડવોના યાદવ સંબંધીઓમાં સહુથી મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવની બાબત યુધિષ્ઠિર છેક છેવટમાં પૂછે છે, પરંતુ પૂછે છે ત્યારે એમની યશોગાથા વિગતે ગાય છે. વળી એ પહેલાં પણ કૃષ્ણનો તથા કાષ્ઠિયોનો નિર્દેશ કરે છે.

પાંડવોના યાદવ સંબંધીઓ]

[૬]

ભારતીય મૂર્તિપરંપરાના આધાર-ગ્રંથ

પ્રવીણચંદ્ર પરિણામ

પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલાના વિષય પરવે ધાર્મિક અને સામાજિક એવા બે પ્રકારે લેખકોએ આપે છે. ધાર્મિક પ્રકારનાં શિલ્પોમાં આદ્યજ્ઞ, બૌદ્ધ તેમજ જૈન એ ત્રણેય ધર્મોને લગતા વિષયો વ્યક્ત છે. એમાં મુખ્યત્વે દેવી-દેવતાઓ અને લોકધર્મોને લગતાં શિલ્પો સહિત પૌરાણિક કથાઓ તેમજ શિલ્પ પ્રતીકો દષ્ટિગોચર થાય છે. સામાજિક શિલ્પોમાં બાળકોનાં રમકડાં, અલંકરણાત્મક અંકનોં, સમજનાં પ્રચલિત રીત-રિવાજો, ઉત્સવો, રાગઓ અને તેમને લગતી ઘટનાઓનું પ્રતિબિંબ નજરે પડે છે. વસ્તુતઃ પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પકલાના અભ્યાસથી તત્કાલીન સામાજિક જીવન તેમજ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના આલેખનમાં ધણી સહાયતા સાંપડે છે.

ભારતીય શિલ્પ-સાહિત્યમાં અલંકરણાત્મક શિલ્પોની અપેક્ષાએ મૂર્તિશિલ્પને સ્પર્શનું વિવેચન અને નિરૂપણ વિશેષ નજરે પડે છે. પ્રતિમાઓને લગતા ઉલ્લેખ છેક વૈદિક સાહિત્યથી પ્રાપ્ત થવા લાગે છે. ઋગ્વેદમાં ઈંદ્ર, વરુણ, સૂર્ય, રુદ્ર વગેરે મુખ્ય દેવોનો ઉલ્લેખ છે પણ વેદકાલ કે ઉત્તરવેદકાલની પ્રતિમાઓ ઉપલબ્ધ નહિ હોવાથી વૈદિક દેવી-દેવતાના પ્રતિમા-વિધાન વિશે કંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. તેમ છતાં એટલું તો નોંધપાત્ર અવશ્ય છે કે ઉત્તર વૈદિક સાહિત્યમાં વિશ્વકર્માને દેવતાઓના શિલ્પી બતાવવામાં આવ્યા છે. તેઓ એ સમયે ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત શિલ્પ તેમજ સ્થાપત્ય પ્રણાલીના આચાર્ય હોય. બીજી બાજુ દક્ષિણ ભારતમાં પ્રચલિત શિલ્પપરંપરાના આચાર્યનું સ્થાન 'મય' ને પ્રાપ્ત થયાનું જણાય છે. આચાર્ય મયે દક્ષિણમાં શિલ્પ-સ્થાપત્યની સ્વતંત્ર શૈલીનો વિકાસ કર્યો હતો.

આદ્યજ્ઞ ગ્રંથો તેમજ સૂત્ર ગ્રંથોમાં સ્થાપત્યને લગતાં વર્ણનો મળે છે, પણ તેમાં મૂર્તિવિધાનને લગતા ઉલ્લેખ જવલ્લે જ મળે છે. રામાયણ અને મહાભારતમાં દેવાલયો, મહેલો, દુર્ગો અને નગરોની વસ્તુકલાનું પ્રચુર વિવરણ પ્રાપ્ત થાય છે. એમાં પણ ક્રમશઃ વિશ્વકર્મા અને મયને દેવતાઓ અને હાનવોના શિલ્પી તરીકે ઓળખાવાયા છે. દેવતાઓને જે જગ્યાએ સ્થાપિત કરવામાં આવતા તેને મંદિર, દેવાલય, દેવાલય વગેરે નામ અપાયાં હતાં. એ પરથી જણાય છે કે વિવિધ દેવો, જેવા કે, ઈંદ્ર, યમ, વરુણ, કુમેર, બ્રહ્મા વગેરેની મૂર્તિઓ બની હશે. રામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડ (અધ્યાય ૫૧) માં બ્રહ્મા પ્રસેથી મયે કેવી રીતે વસ્તુવિદ્યા ગ્રહણ કરી તેનું સવિસ્તર વર્ણન છે.

પ્રતિમા-નિર્માણને લગતા સાહિત્યની મુખ્ય પાંચ ધારાઓ જોવામાં આવે છે : પુરાણ, આગમ, તંત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર અને પ્રલિખાપદ્ધતિ.

ભારતીય શિલ્પકલા અને મૂર્તિરચનાનું મુખ્ય કારણ પૌરાણિક ધર્મનો પ્રચાર-પ્રસાર હતું. આ જ કારણને લઈને ભારતમાં ભવ્ય પ્રાસાદો, વિમાનો, ચૈત્યગૃહો, વિહારો, તીર્થસ્થાનો અને જળાશયો વગેરેનું નિર્માણ થયું. આ વસ્તુવૈભવના મૂળમાં પ્રતિમા-નિર્માણની અદ્ભુત પરંપરા અને ઉપયુક્ત સાહિત્યિક ધારાઓ ઉપરાંત જ્યોતિષ જેવા અર્ધવાસ્તુશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાં પણ વસ્તુનિર્માણની સાથેસાથ પ્રતિમા-નિર્માણનાં પ્રકરણોને સ્થાન મળ્યું હતું. વરાહમિહિરકૃત બૃહત્સંહિતા આનું શ્રેષ્ઠ ઉદાહરણ છે.

* નિયામક, બો. જે. વિદ્યાલયન, અમદાવાદ-૯

જુદાજુદ અમિ આગમ સાહિત્ય

આમ તો ધણું કરીને બધાં પુરાણોમાં દેવમૂર્તિનિર્માણને લગતી પ્રચૂર સામગ્રી હોય છે, પરંતુ મત્સ્ય, વિષ્ણુ, લિંગ, અગ્નિ, ગરુડ, સ્કંદ અને ભવિષ્ય પુરાણમાં અને વિશેષે કરીને વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણમાં પ્રતિમાવિધાનને લગતાં વિસ્તૃત તેમજ વિશદ વિવરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

મત્સ્ય પુરાણમાં લગભગ ૧૦ અધ્યાયો (અધ્યાય ૨૫૧, ૨૫૬-૨૬૭)માં વિવિધ દેવતાઓની પ્રતિમાઓનાં લક્ષણો નિરૂપાયાં છે. આમાં અધ્યાય ૨૬૭માં વર્ણિત પ્રતિમા-માન (પ્રતિમાઓનાં માપ)ને લગતું પ્રકરણ અહલુત છે. સૈવ પ્રતિમાઓમાં લિંગમૂર્તિઓ અને આગમ-પ્રસિદ્ધ લિંગોદ્ભવ મૂર્તિઓ તેમ જ શિવની પ્રતિમાઓ જેવી કે, અર્ધનારીશ્વર વગેરેનું વર્ણન અપાયું છે. મહિષાસુર-મર્દિની, ઇન્દ્ર-ઇન્દ્રાણી વગેરેની પ્રતિમાઓનું વર્ણન તેમજ તેમનાં તાલમાન પણ અપાયાં છે. મત્સ્ય-પુરાણમાં વાસ્તુવિદ્યાના અદાર પ્રણેતાઓમાં ભૃગુ, અગ્નિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વકર્મા, મય, નારદ, અગ્નિજિત્, વિશાલાક્ષ, પુરંદર, બ્રહ્મા, કુમાર, નંદીશ, શૌનક, ગર્ગ, વાસુદેવ, અનિરુદ્ધ, શુક અને ધૃતસ્તપતિની ગણના કરવામાં આવી છે.

અગ્નિપુરાણમાં મૂર્તિવિધાનની ચર્ચા કુલ ૧૬ અધ્યાયો (અધ્યાય ૪૧-૪૬, ૪૯-૫૫; ૬૦-૬૨)માં વિસ્તારથી કરવામાં આવી છે. એમાં વાસુદેવ, દશાવતાર, સૂર્ય, ચતુષ્પદિ ચેગિની, લક્ષ્મી વગેરેને લગતાં વર્ણનો મળે છે. તે ઉપરાંત આ પુરાણમાં પ્રતિમાઓના પદાર્થને લગતા અધ્યાય પણ અપાયો છે જે એની બીજી મહત્ત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે. આમાં ૨૪ પ્રકારનાં શાલિગ્રામ અને ૨૦ પ્રકારનાં લિંગોનું વર્ણન પણ રોચક છે.

વિષ્ણુધર્મોત્તર પુરાણના ત્રીજા ખંડના અંતિમ ૪૨ અધ્યાયોમાં મૂર્તિકલા પર શાસ્ત્રીય વિવેચન અપાયું છે. આમાં દેવી-દેવતાઓ, દિક્પાલ, નાગ, યક્ષ, ગંધર્વ, નવગ્રહ, સૂર્ય તથા મૂર્તિ રૂપે જે ઉપાસ્ય નથી એવા વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ વગેરેમાં વર્ણિત દેવોની પ્રતિમાઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

સ્કંદપુરાણના મહાશ્વર ખંડ (અધ્યાય ૪૫, ૪૭, ૪૮)માં મૂર્તિવિધાન અને શાલિગ્રામનાં લક્ષણો પણ નિરૂપાયાં છે. ગરુડપુરાણ પણ શાલિગ્રામના પ્રકારોનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે. ભવિષ્યપુરાણ (અધ્યાય ૧૨, ૧૩૧, ૧૩૨)માં પ્રતિમા-લક્ષણ, પ્રતિમા-પદાર્થ, પ્રતિમા-માન વગેરે વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા (અધ્યાય ૫૮-૬૦, ૬૬)ની અર્ધપુરાણ તરીકે ગણના થાય છે. એમાં પ્રતિમા-લક્ષણ અને પ્રતિમા-નિર્માણ બાદે આવરક સામગ્રી, પ્રતિમાવિધિ તેમજ પાંચ મહાપુરુષનાં લક્ષણ (અધ્યાય ૫૬-૬૦, ૬૬) અને વજ્રલેપનવિધિ (અધ્યાય ૫-૭) વગેરેનું વર્ણન છે. મંદિર, ફાટેલી કે ભગ્ન પ્રતિમાઓને સાંધવાની કે વિધિ વજ્રલેપનવિધિમાં નિરૂપવામાં આવી છે.

આગમ ગ્રંથોમાં પ્રતિમાવિધાનને લગતી સામગ્રી પ્રચૂર માત્રામાં વર્ણિત છે. પુરાણોની સંખ્યા ૧૮ છે અને આગમ ૨૮ છે. ઉપપુરાણોની જેમ ઉપાગમ પણ છે અને તેમની સંખ્યા તો ૨૦૦ કરતાં પણ વધારે છે. આને લઈને આગમોમાં વાસ્તુ અને પ્રતિમાશાસ્ત્રને લગતી સામગ્રીનું સામિપ્ય વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાંક આગમોમાં વાસ્તુશાસ્ત્રીય વિવરણ એટલું તો વિપુલ પ્રમાણમાં મળે છે કે તેમને વાસ્તુના ગ્રંથો તરીકે જ ઓળખવામાં આવે છે. દા. ત. કાચિકાગમ, કારણાગમ, સુબોદ્ધાગમ, વૈખાનસાગમ, અંશુમદ્ભોગમ વગેરે આ દષ્ટિએ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આગમોની વિશેષતા એ છે

શાસ્ત્રીય મૂર્તિપરંપરાના આધાર-ગ્રંથ]

કે એમાં શિવની લિંગોદ્ભવ મૂર્તિઓનું સાંગોપાંગ વર્ણન મળે છે. સાથોસાથ તેમના તાલમાનનું પણ વિવેચન થયું છે. આવી સૂક્ષ્મતા પુરાણોમાં દષ્ટિગોચર થતી નથી. આથી મૂર્તિકલાના મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતોનું વર્ણન જેવું આગમ ગ્રંથોમાં મળે છે તેવું પુરાણોમાં મળતું નથી. આગમોમાં દક્ષિણ ભારતની પાષાણ તેમજ ધાતુ શિલ્પોની કલાનું પૂર્ણ પ્રતિબિંબ પ્રાપ્ત થાય છે.

કામિકાગમમાં મૂર્તિવિધાનને લગતા અધ્યાયો (અધ્યાય ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૭, ૬૮, ૭૪)માં લિંગનાં લક્ષણ, પ્રતિમા-લક્ષણ, દેવસ્થાપનવિધિ, પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠા અને દેવ-પરિવારનું સ્થાપન વગેરેની ચર્ચા છે. કારણાગમના પ્રથમ ભાગ(અધ્યાય ૯, ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૬૨)માં લિંગ અને મૂર્તિને લગતું તાલમાન સહિતનું વર્ણન મળે છે. જ્યારે બીજા ભાગ(અધ્યાય ૧૨, ૨૧)માં લિંગશુદ્ધિ અને સ્થાપનવિધિની ચર્ચા મળે છે.

વૈખાનસ આગમ (પટલ-૨૨)માં પ્રતિમાલક્ષણોનો સ્વતંત્ર અધ્યાય અપાયો છે. એવી રીતે સુપ્રભેદાગમમાં પણ મૂર્તિવિધાનને લગતા ચાર અધ્યાયો (૩૩, ૩૪, ૩૬ અને ૪૦) અપાયા છે.

તંત્ર-ગ્રંથો

શૈવ તંત્રોને આગમ અને વૈષ્ણવ તંત્રોને પંચરાત્રને નામે ઓળખવામાં આવે છે. આમાં જે શાક્ટ, શૈવ અને વૈષ્ણવ દેવ-પ્રતિમાઓના મૂર્તિવિધાનની ચર્ચા, અને ખાસ કરીને જે તાંત્રિક આચારો તથા પૂજનપદ્ધતિને આધારે-મૂર્તિવિધાનની ચર્ચા થઈ છે તે મૂર્તિશાસ્ત્રની દષ્ટિએ અતિ મહત્વપૂર્ણ છે. લગભગ ૨૫ તંત્ર ગ્રંથોમાં દેવમૂર્તિઓનાં રૂપ-વિધાન (સ્વરૂપ) તેમજ પ્રતિભાગત વિશદ રહસ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ બધામાં ‘હયગ્રીવ પંચરાત્ર’ નામનો તંત્ર ગ્રંથ સર્વોત્તમ છે. ‘મહાનિર્વાણ તંત્ર’માં પ્રતિમા, લિંગ, ભગ્નમૂર્તિ-સંધિ, પ્રતિમા-પદાર્થ વગેરેનું વર્ણન મળે છે. આગમ-ગ્રંથ તંત્રવિદ્યાની મહત્વની શાખા છે. એમાં તંત્રોક્ત પદ્ધતિએ પૂજન અને અર્ચનની વિધિઓ બતાવી છે. આમાં બ્રહ્મચાર્ય, વિષ્ણુચાર્ય અને રુદ્રચાર્યનાં મૂર્તિવિધાનોમાં અલગ અલગ સંપ્રદાયોની મૂર્તિઓનું વર્ણન પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરાણ, આગમ અને તંત્ર ગ્રંથો ઉપરાંત કેટલાય શાસ્ત્રીય ગ્રંથોમાં મૂર્તિવિધાનને લગતાં વર્ણન મળે છે. આમાં કોટિલ્પકૃત અર્થશાસ્ત્ર ઉલ્લેખનીય છે. એમાં વાસ્તુને લગતી સામગ્રીનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે નગરની મધ્યમાં મુખ્ય માર્ગો પર દેવકુલ કે દેવતાયતનનું નિર્માણ કરી એમાં અપરાજિત, જ્યોત, શિવ, વૈશ્રવણ, અશ્વિન તેમજ શ્રીદેવીનાં સ્થાનકો સ્થાપવાનો આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. એથી જણાય છે કે તે સમયે આ દેવદેવતાઓની મૂર્તિઓ બનતી હતી.

શિલ્પશાસ્ત્રના ગ્રંથો

ભારતમાં શિલ્પશાસ્ત્રની બે પરંપરાઓ છે : ઉત્તરી અથવા નાગરી અને દક્ષિણી અથવા દ્રવિડ. નાગરી અથવા નાગર શૈલીના વાસ્તુપ્રણેતા વિશ્વકર્મા મનાય છે. નાગર શૈલીના ગ્રંથોમાં ‘વિશ્વકર્મા-વાસ્તુશાસ્ત્ર’ (વિશ્વકર્મા-પ્રકાશ), ભોજદેવકૃત ‘સમરાંગણ સૂત્રધાર,’ અને જીવનદેવકૃત ‘અપરાજિત-પૃથ્વી’ મહત્વના છે.

દ્રવિડી શૈલીના વાસ્તુગ્રંથોના રચયિતા ‘મય’ મનાય છે. દ્રવિડી શૈલીનો મુખ્ય ગ્રંથ ‘માનસાર’ છે. અગસ્ત્ય રચિત ‘સકલાધિકાર,’ કસ્યપનો ‘અશુભભેદાગમ,’ મયકૃત ‘મયમત,’ શ્રીકુમારકૃત ‘શિલ્પરત્ન’ વગેરે પણ દ્રવિડી શૈલીના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ છે. માનસારના કુલ ૭૦ અધ્યાય પૈકીના ૫૦ અધ્યાય વાસ્તુકલાને લગતા અને ૨૦ અધ્યાય મૂર્તિકલાને લગતા છે. એમાં હિંદુ મૂર્તિકલા ઉપરાંત જૈન અને બૌદ્ધ મૂર્તિવિધાનનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અગસ્ત્યકૃત સકલાધિકારમાં માત્ર

શૈવ પ્રતિમાઓનું જ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કાશ્યપનો ‘અ’શુમદ્ભેદાગમ’ ધણો વિસ્તૃત ગ્રંથ છે. એના ૮૬ અધ્યાયોમાં પ્રારંભમાં ૪૫ અને અંતિમ એમાં વાસ્તુ અંગે અને આકૃતિના ૩૯ અધ્યાયોમાં પ્રતિમાવિધાનનું વિગત પ્રચૂર વર્ણન છે. ‘મયમત’માં મૂર્તિશાસ્ત્રને લગતા ચાર અધ્યાય અપાયા છે. આચાર્ય વિશ્વકર્માનો રચેલો મનાતો ગ્રંથ ‘વિશ્વકર્મા-પ્રકાશ’ નાગર શૈલીનો પ્રાચીન ગ્રંથ મનાય છે. એમાં ૧૭ અધ્યાયો પ્રતિમાવિધાનને લગતા છે. એમાં લક્ષ્મી વગેરે અષ્ટ દેવીઓની મૂર્તિઓની રચના તેમજ તેમની વ્યવસ્થા અને બ્રહ્માદિ મૂર્તિઓનાં સ્વરૂપનું સુંદર વિવેચન અપાયું છે. ‘સમરાંગણસૂત્રધાર’માં પણ કેટલાય અધ્યાયોમાં મૂર્તિવિધાન નિરૂપાયું છે.

ઉત્તરી શૈલીના ગ્રંથોમાં ભુવનદેવકૃત ‘અપરાજિતપૃચ્છા’ વાસ્તુશાસ્ત્રનો તેમજ પ્રતિમા વિજ્ઞાનનો એક અપ્રતિમ ગ્રંથ છે. આમાં મૂર્તિવિજ્ઞાનને લગતા સ્વતંત્ર અધ્યાયો અપાયા છે જેમાં સંપૂર્ણ મૂર્તિવિધાનનું નિરૂપણ હોઈ તુલનાત્મક અધ્યયન માટે આ ગ્રંથ અતિ મહત્વનો છે. આમાં લિંગ, શિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, ગણપતિ, દેવી, પંચાયતન તેમજ જૈન પરંપરાને લગતી મૂર્તિઓના અનેક પ્રકારોનું મૂર્તિશાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ પ્રસ્તુત થયું છે. આ ઉપરાંત શિશ્યશાસ્ત્રના અન્ય નોંધપાત્ર ગ્રંથોમાં ‘પાંચરાત્ર-દીપિકા, ચતુર્વર્ગચિંતામણિ, મૂર્તિ-ધ્યાન, મૂર્તિ-લક્ષણ, લક્ષણ-સમુચ્ચય, દેવતા-શિષ્ય, રૂપમંડન, તંત્રસાર, વિશ્વકર્માવતાર, રૂપાવતાર, જ્ઞાનરત્નકોશ, શિષ્યસાર, શિષ્યરત્ન, ક્ષીરાણુવ, દીપાણુવ વગેરેનાં પ્રકરણો કે સ્વતંત્ર ગ્રંથ ઉલ્લેખનીય છે. શુક્તીતિ, શારદાતિલક, નિર્ણય-સિંધુ, ધર્મ-સિંધુ, મંત્ર-મહાણુવ, મંત્ર-રત્નાકર, મેરુ-તંત્ર, શ્રીતત્ત્વનિધિ, પૂજન-પદ્ધતિઓ અને પ્રતિષ્ઠા વિધિઓ વગેરે અનેક ધાર્મિક ગ્રંથોમાં પણ મૂર્તિવિધાનની ચર્ચા છે. આમાં ‘ઈશ્વાન-ચુરુ-દેવપદ્ધતિ’ અને હરિવિલાસ, અભિલષિતાથર્ ચિંતામણિ (માનસોલ્લાસ), કૃષ્ણાનંદ તંત્રસાર, વગેરે ગ્રંથો પણ પ્રતિમાવિધાનને લગતી કેટલીક વિશિષ્ટ સામગ્રી ધરાવે છે.

બૌદ્ધ ધર્મમાં પ્રતિમાવિધાનને લગતા કેટલાક સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખાયા છે. ‘ચિત્ર-લક્ષણ’ નામના ગ્રંથમાં બૌદ્ધ દેવી-દેવતાઓનાં ચિત્રો પરત્વે શાસ્ત્રીય રૂપવિધાન નિરૂપાયું છે. એ ગ્રંથની મૂળ પ્રત અપ્રાપ્ય છે પણ તેનો તિબ્બતી ભાષાનો અને તે પરથી જર્મન ભાષામાં થયેલો અનુવાદ પ્રગટ થયા છે. એ પરથી અનેક નવીન તથ્યો જાણમાં આવ્યાં છે. ‘તારા-લક્ષણ’ નામના ગ્રંથમાં તારા તેમ જ અન્ય દેવીઓનું વર્ણન થયું છે. શુક્તી મૂર્તિના ઉપક્રમમાં તિબ્બતી ભાષામાં ‘દશતાલન્યગ્રોધ-પરિ-મંડલ-શુદ્ધ-પ્રતિમા-લક્ષણ’ ગ્રંથ લખાયો છે. બૌદ્ધ પ્રતિમાવિધાન માટે ‘સાધનમાલા’ સર્વાધિક પ્રસિદ્ધ છે. આમ તો આ બૌદ્ધ તાંત્રિક ગ્રંથ છે, પણ એમાં દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાની વિધિ મંત્રોચ્ચાર તેમ જ કેટલીક તાંત્રિક ક્રિયાઓનું નિરૂપણ કરતા ૩૧૨ સાધનો નિરૂપાયાં છે તેમાં જે તે દેવતાનું મૂર્તિ-વિધાન પણ નિરૂપ્યું છે. બિમ્બમાન અને શુદ્ધ-પ્રતિમા લક્ષણનું નિરૂપણ કરતા આ પ્રકારના બીજા ગ્રંથો પણ ઉપલબ્ધ છે, જે બૌદ્ધ મૂર્તિકલામાં દેખા દેતાં સ્વરૂપ-ભેદને સમજવા માટે ઉપયોગી છે.

જૈન ધર્મને લગતી પ્રતિમાઓના વિધાન-પરત્વે ઉપરોક્ત ધણા ગ્રંથોમાં સ્વતંત્ર અધ્યાયો અપાયા છે. વાસ્તુસારમાં બીજું પ્રકરણ સંપૂર્ણપણે જૈન મૂર્તિવિધાનને આવરે છે, જ્યારે પ્રકરણ ત્રીજામાં જિન-પ્રાસાદના સંદર્ભમાં મૂર્તિવિધાન અને પ્રતિષ્ઠાને લગતી ધણી ઝીણી ઝીણી વિગતો ચર્ચી છે.

‘અપરાજિતપૃચ્છા’ના ૨૨૧ મા અધ્યાયમાં જૈન મૂર્તિવિધાનનું નિરૂપણ છે. નિર્વાણ-કલિકા અને પ્રતિષ્ઠાસારોદ્ધાર અને પૂર્ણતઃ જૈન મૂર્તિવિધાનને લગતા ગ્રંથો છે, જેમાં એની વિશદ છણાવટ થઈ છે. રૂપમંડનનો છઠો અધ્યાય જૈન મૂર્તિલક્ષણોને સ્પર્શે છે. આ ઉપરાંત ‘રૂપાવતાર’, ‘આચાર દિનકર’, અને ‘લોકપ્રકાશ’ જેવા ગ્રંથો પણ જૈન પ્રતિમાવિધાનના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી છે.

ભારતીય મૂર્તિપરંપરાના આધાર-ગ્રંથ]

પ્રાચીન મહર્ષિઓનું ધૂમકેતુદર્શન

મુકુંદ લાલજી નરસિંહજી*

આસ્તાવિક

ધૂમકેતુ શૂભકરનું જુલાઈ-૯૪ માં ગુરુ ગ્રહ ઉપર આક્રમણ થયું. આ પ્રસંગને અનેક વૈજ્ઞાનિકોએ આધુનિક ઉપકરણોની મદદથી ખૂબ જ સક્ષમતા અને આતુરતાથી નિરીક્ષણ કર્યું. એનો આકાર, સ્વરૂપ, કદ અને એનાથી ઉદ્ભવતા ભાવિ પરિણામો અંગેના વિચારો થઈ રહ્યા છે. કોઈ પણ પ્રકારના બાહ્ય ઉપકરણોની સહાયતા વગર આપણાં પ્રાચીન મહર્ષિઓએ પણ અનેક ધૂમકેતુઓના વર્ણનો કર્યાં છે. ગર્ગ, પરાશર, અસિતદેવલ અને વરાહમિહિર જેવાં પ્રાચીન મહર્ષિઓએ આવા અસંખ્ય ધૂમકેતુઓના સ્વરૂપ, આકાર, રંગ, દિશા અને ભાવિ અસરોનું સક્ષમતાથી વર્ણન કરેલું છે. એ અંગેના વિચાર પ્રસ્તુત સંજોગોમાં કરવો, અગત્યનું લાગે છે. આ મહર્ષિઓના ધૂમકેતુ અંગેના વિચારો મંતવ્યો અહીં રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જે રસગ્રહ અને પ્રસ્તુત સમયમાં ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે.

વૈદિક વાહ્મન્યમાં ધૂમકેતુ શબ્દના ઉલ્લેખો મળે છે. અથર્વવેદમાં (૧૮.૧.૩૦ અને ૧૮.૮.૧૭) માં 'શંતો મૃત્યુધૂમકેતુઃ' વગેરેમાં ધૂમકેતુ શબ્દનો પ્રયોગ જોવા મળે છે. ઋગ્વેદ (૮.૪૩.૪) અને શુક્લ યજુર્વેદ (૩૩.૨)માં પણ 'હર્યો ધૂમકેતવો' એવા પ્રકારનો શબ્દપ્રયોગ જોવા મળે છે. પણ ધૂમકેતુના ખરા વર્ણનો તો ગર્ગ, પરાશરોદિ ઋષિઓએ જ ખાસ કરીને વિસ્તારપૂર્વક આપેલાં હોવાથી એમના મંતવ્યો ક્રમશઃ સંક્ષિપ્ત રીતે જોઈએ.

ગર્ગ^૧: ખૂબ જ પ્રાચીન સંહિતાકાર એનો મૂળ ગ્રંથ મળતો નથી. વરાહમિહિર એનો ઉલ્લેખ કરે છે. એના વિચારોનો આધાર વરાહમિહિરે લીધો છે (ખ્રિ. સં. ૭૭-૭). ગર્ગ ઋષિના ધૂમકેતુના વર્ણનને વરાહમિહિરે મહત્ત્વ આપેલું છે. વરાહમિહિરની જેમ દેવલઋષિએ પણ ગર્ગનો ઉલ્લેખ કરી, મૃત્યુથી ઉત્પન્ન થતા ચાર પ્રકારના ધૂમકેતુઓનું વર્ણન પ્રસ્તુત કર્યું છે (અદ્ભુત સાગર, પૃ. ૧૫૨). એનાથી સિદ્ધ થાય છે કે વરાહમિહિર અને દેવલથી પણ ગર્ગ પ્રાચીન હતા. એમના વિચારોનો આધાર ખીજાઓએ લીધો છે. ગર્ગનો સમય લગભગ ઈ. પૂર્વે ૫૦૦નો માનવામાં આવે છે.

ગર્ગ મહર્ષિએ સૌથી વધુ એટલે ૧૦૦૦ જેટલાં ધૂમકેતુઓ હોવાનું વર્ણન કરેલું છે. આ એમના વિચારનો ઉલ્લેખ વરાહમિહિરે 'સહસ્રમયરે વદન્તિ કેતુનામ્' (બૃહત્સંહિતા અ. ૧૧.૫) આ શ્લોકમાં કર્યો છે. ધૂમકેતુની અશ્વર વિશે ગર્ગનું મંતવ્ય એવું છે, કે જેટલાં દિવસ એ દેખાય છે, એટલા મહિનાઓ સુધી એની અસર રહે છે. તેમજ જેટલા મહિનાઓમાં એ દેખાય છે, એટલા વર્ષો સુધી એની શુભાશુભ પ્રકારની અસર રહે છે. મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે એ દેખાયાના ૪૫

* પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર, મ. સ. વિશ્વવિદ્યાલય, વડોદરા

૧૪]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૯૩-સપ્ટે., ૧૯૯૩

દિવસ પછી જ એની અસરો દેખાવા માંડે છે. ગર્ગ મહર્ષિએ કિરણ, અગ્નિધુત, મૃત્યુધુત, ભૂધુત, શશિધુત, અલકંક, વિસર્પક, કનક, વિક્રમ, તરસ્કર, કૌંકુમ, કાલક, વિશ્વરૂપ, અરણ્ય, ગણક, બ્રહ્મજ, વારુણ, કમન્ધ, વિદિદ્ધુત એવાં વિવિધ નામના કુલ ૧૦૦૦ ધૂમકેતુઓના સ્વરૂપ, સંખ્યા અને એની અસરનો વિચાર પ્રસ્તુત કર્યો છે. વરાહમિહિરે ગર્ગના પ્રસ્તુત વિચારોનું જ લગભગ સંકલન પોતાની બૃહત્સંહિતામાં કરેલું હોવાથી બંનેનાં વર્ણનોમાં ખૂબ જ સામ્ય છે. કેવળ નામમાં અમુક ફેરફાર છે. વર્ણનો અને અસર અંગેનું વિવેચન પણ લગભગ સરખું છે. ધૂમકેતુઓમાંથી કેટલાક શુદ્ધ સ્ફટિક જેવા, મોતીની માળા જેવા, સોના જેવા પીતલવર્ણ, તો કેટલાક ખૂબ જ તેજસ્વી, કાળા-રંગના એમ અનેક રંગમાં તેમજ જુદી જુદી દિશાઓમાં જોવા મળે છે. એમના આધાર પણ, જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવ્યા છે. એમાંથી ખૂબ જ ઓછા એવા છે કે જે શુભ ફલ આપનારા નોંધેલા છે. બાકી અનેક એવા છે જે, રાજ અને પ્રજા માટે અનિષ્ટકારક અને હાનિકારક હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે.

પરાશર : પોતાના પુરોગમી તરીકે વરાહમિહિરે પરાશરનો ઉલ્લેખ કરે છે. વરાહમિહિરે પોતે પરાશરના મતોનો આધાર પોતાનાં વર્ણનો માટે કર્યો છે (બૃ. સં. ૧૧/૧). પરાશરના મતપ્રમાણે ૧૦૧ પ્રકારના ધૂમકેતુઓ હોય છે: ૧૬ મૃત્યુથી ઉત્પન્ન, ૧૨ સૂર્યજ, ૧૦ રૌદ્રકોપજ, ૭ પૈતામહજ, ૧૫ ઉદાલકસુત, ૧૭ મરીચિ અને કશ્યપસંભવ, ૫ પ્રજાપતિના હાસ્યથી, ૩ અગ્નિથી, એક ધૂમથી, ૧૪ સોમજ, એક બ્રહ્મકોપથી એમ ૧૦૧ પ્રકારના ધૂમકેતુઓ થાય છે. પરાશરનું ધૂમકેતુવર્ણન સત્રમય ગદ્યાલક્ષણમાં મળે છે. આવાં સત્રમય ઉદ્ધરણોમાં જુદાજુદા ધૂમકેતુઓ કેટલાં વર્ષો પછી ફરી ફરી દેખાય છે એનું ખૂબ જ રસપ્રદ અને ઉપયુક્ત વર્ણન મળે છે. વસાકેતુ ૩૦૦૦ વર્ષમાં એકવાર દેખાય છે; તેમજ કપાલકેતુ કેવળ ૨૫૦૦ વર્ષો પછી જ દેખાય છે, જેનો ફળસ્વરૂપ પરાશરના મત પ્રમાણે દુર્લભિ, અનાવૃષ્ટિ, વ્યાધિ, ભય, મરણ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. કલિકેતુ ૩૮૯ વર્ષ પછી, ચલકેતુ ૧૫૦૦ વર્ષ પછી, ઉદાલક સ્વેતકેતુ ૧૧૦ વર્ષ પછી, કાશ્યપ સ્વેતકેતુ ૧૫૦૦ વર્ષ પછી, રશ્મિકેતુ ૧૦ વર્ષ પછી દેખાય છે, એમ પરાશર મહર્ષિએ એમના ફરી દેખાવાના સમયનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. કેટલાકનો સમય, સ્થાન, રૂપ, વર્ણ વગેરે નિશ્ચિત હોતા નથી. મણિકેતુ, જલકેતુ, ભવકેતુ, પશુકેતુ, આવર્તકેતુ, સંવર્તકેતુ વગેરે ધૂમકેતુઓના વિસ્તૃત વર્ણનો પરાશરના ઉપલબ્ધ સૂત્રોમાં જોવા મળે છે. પહેલાં લખ્યું છે, તેમ વરાહમિહિરે પરાશરના મતોનો ઉપયોગ, તેમજ સમાવેશ પોતાના ગ્રંથ બૃહત્સંહિતા(અ. ૧૧)માં કર્યો છે.

દેવલ : વરાહમિહિરે, જેમને પોતાના ગ્રંથમાં ખૂબ જ આદરણીય સ્થાન આપી, એમના મતોને ઉલ્લેખ કરી, એમના વિચારોને પોતાના ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ કર્યા છે, એવા મહર્ષિઓમાં અસિતદેવલ અથવા દેવલ એ એક મહાન પ્રાચીન સંહિતાકાર હતા (બૃ. સં. ૧૧/૧). એ વરાહમિહિરના પૂર્વગાના પણ ગર્ગના પછીના સમયમાં થયા હતાં. કારણ દેવલે પોતે ગર્ગધુનિને ઉલ્લેખ કર્યો છે (અ. સહ પૂ. ૧૫૨). દેવલને પણ મુલગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. જ્યોતિષના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એના અનેક સ્લોકો મળે છે. વરાહમિહિરે બૃહત્સંહિતામાં અનેકવાર દેવલના વિચારો પ્રસ્તુત કર્યા છે. ધૂમકેતુઓની સંખ્યા અંગે મહર્ષિઓમાં એકમત નથી. દેવલના મત પ્રમાણે કૃત્તિકાથી માંડી ત્રણ, ત્રણ કુલ ૨૭, નક્ષત્રોમાં બધા મળી કુલ ૧૦૮ પ્રકારના ધૂમકેતુઓ દેખાય છે. એમાંથી કેટલાક સારી અસર કરનારા, તો ધણા બધા દુર્લભિ, અતિવૃષ્ટિ, અનાવૃષ્ટિ, પ્રજા અને સગને ભય ઉત્પન્ન કરનારા એવા ગણાવેલા છે.

[પ્રાચીન મહર્ષિઓનું ધૂમકેતુવર્ણન]

દેવલે જુદી જુદી દિશાઓ અને જુદાં જુદાં નક્ષત્રોમાં દેખાતા ધૂમકેતુઓ વર્ણવ્યા છે. ૧૫ આગ્નેય, ૨૧ રૌદ્ર, ૧૦ ઉદાલકિસુત, ૧૪ કાશ્યપેય, ૪ મૃત્યુસંભવ, બીજા કેટલાક સોમસંભવ, ૨૫ માહેય, ૩ વારુણ, ૧૩ યમપુત્ર એમ ૧૦૮ પ્રકારના ધૂમકેતુઓ અને એમના દેખાવાથી થતી અસરોની ચર્ચા કરી છે. પણ બધું વર્ણન પરાશર અને વરાહમિહિરના વર્ણનોથી કેટલુંક જુદું લાગે છે.

વરાહમિહિર : વરાહમિહિરની જ્યોત્સંહિતા એ એક જ્યોતિષશાસ્ત્રનો સૌથી પ્રાચીન ઉપલબ્ધ સંહિતાગ્રંથ છે. ગર્ગ, પરાશર, અસિતદેવલ, નારદ વગેરે એના પૂર્વસૂરિઓ હોવા છતાં કેવળ વરાહમિહિરનો જ ગ્રંથ આજે ઉપલબ્ધ છે. આ બધા પૂર્વસૂરિઓના ગ્રંથોનો આધાર વરાહમિહિરે પોતાના ગ્રંથ માટે કર્યો છે. વરાહમિહિરનો સમય લગભગ છઠ્ઠી સદીનો પૂર્વભાગ માનવામાં આવે છે.

જ્યોત્સંહિતાના અગિયારમા અધ્યાયમાં કુલ બાસઠ (૬૨) શ્લોકોમાં વરાહમિહિરે ધૂમકેતુ અંગેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. પ્રારંભમાં (૧૧/૧) તેઓ પોતે કહે છે કે ગર્ગ, પરાશર, અસિતદેવલ અને અન્ય અનેક ઋષિઓનાં વર્ણનો જોઈને પછી હું આ ધૂમકેતુ વિશેનું વિવેચન કરું છું. વરાહમિહિરના વર્ણનોમાં ખાસ કરીને ગર્ગ અને પરાશરના વિચારોનો ખૂબ જ પ્રભાવ જોવા મળે છે. વરાહમિહિર પોતે કહે છે (૧૧/૫) ધૂમકેતુઓની સંખ્યા અંગે કોઈ એકમત નથી. કેટલાક ઋષિઓ ૧૦૧, તો કેટલાકના મતે ૧૦૦૦ ધૂમકેતુઓ થાય છે. નારદઋષિના મત પ્રમાણે એક જ ધૂમકેતુ અનેક રૂપોમાં ભાસમાન થાય છે.

આના પછીનું જ્યોત્સંહિતામાં આવતું ૧૦૦૦ ધૂમકેતુઓનું વર્ણન લગભગ ગર્ગઋષિના વર્ણનની સાથે મળે છે. દરેક ધૂમકેતુના આકારમાન, રંગ, કઈ દિશામાં દેખાય છે તે અને એની સારી અને ખરાબ અસરો એમ બધાનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કર્યું છે. ત્યાર પછી અમુક નક્ષત્રોમાં ધૂમકેતુ દેખાવાથી કયા દેશના રાજાને હાથ હોય છે, એની પણ વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

અદ્ભુતસાગર

વરાહમિહિરના પછીના સમયમાં જ્યોત્સંહિતાની ઉત્પલની ટીકા ઉપરાંત અદ્ભુતસાગર નામક ગ્રંથમાં બલાહસેન નામક એના કર્તાએ પ્રસ્તુત ગ્રંથના કેતુ-અદ્ભુત-આવર્ત નામના ખૂબ જ મોટા પ્રકરણમાં ઉપરોક્ત ઋષિઓ કાશ્યપસંહિતા, ભાર્ગવસંહિતા, સમાસસંહિતા, આથર્વસુનિ વગેરેનાં ઉદ્ધરણો આપી, જુદા જુદા પ્રકારના ધૂમકેતુઓની ઝીણવટ ભરી ચર્ચા ૫૫ પાનાં ભરીને મૂલ શ્લોકો ટાંકીને કરેલી છે.^૨ ગર્ગ, પરાશર, વરાહમિહિર વગેરેએ આપેલાં જુદા જુદા ધૂમકેતુનાં વર્ણન પર શ્લોકો ટાંકીને અંતે એમના જ મતે એની અસરો વર્ણવી છે અને અંતે ધૂમકેતુના દર્શનથી થતી આડઅસરો દૂર કરવા કેટલાક શાંતિકર્મ વગેરેનાં વિધાનો આપ્યાં છે.

ધૂમકેતુ શુભેકર અને મહર્ષિઓના વિધાનો

અત્યારે જે શુભેકર ધૂમકેતુ દેખાયો, તે ગુરુગ્રહ ઉપર આક્રમણ કરતો દેખાયો. ગુરુ હાલમાં તુલા રાશિમાં હોઈ, આ આક્રમણ થયું ત્યારે એ ૧૧ અંશમાં એટલે કે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં હતો. એટલે આ ધૂમકેતુ પણ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં દેખાયો, એમ માની શકાય.

આપણા મહર્ષિઓ-ગર્ગ, વરાહમિહિર વગેરેએ ધૂમકેતુની અસરો અંગે સ્પષ્ટ કહેલું છે કે, જેટલા દિવસ સુધી ધૂમકેતુ દેખાય છે, એટલા વર્ષો સુધી એની અસરો રહ્યા કરે છે. એટલે પ્રસ્તુત

ધૂમકેતુ લગભગ આઠ દિવસ દેખાયો હોવાથી લગભગ આઠ વર્ષ સુધી એની અસરો રહેશે. તેમજ પ્રાચીન મહર્ષિઓના કહેવા મુજબ આ અસરોનો અનુભવ ધૂમકેતુના દેખાયા પછી ૪૫ દિવસ પછી થવા લાગે છે.

અત્યારનો ધૂમકેતુ સ્વાતિ નક્ષત્રમાં દેખાય છે એમ માનીએ, તો વરાહમિહિરના કહેવા મુજબ ન્યારે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ધૂમકેતુ દેખાય છે ત્યારે કાશ્મીર અને કામ્બોજ (અફઘાનિસ્તાનનો ભાગ)ના રાજાઓ માટે એ લયજનક હોય છે (જૂ. સં. ૧૧/૫૭). અસિત દેવલના મત પ્રમાણે (અ. સા. ૧૫૨) ધૂમકેતુ ન્યારે સ્વાતિ, વિશાખા અને અનુરાધામાં દેખાય છે, ત્યારે મર્ગ મહર્ષિએ જાણ્યા મુજબ જ વિવિધ પ્રકારનો લય ઉત્પન્ન થાય છે. દુર્ભિક્ષ, સમૂહ મરણરૂપ ધોર અનર્થ, લયકરે અનાવૃષ્ટિ અને પંચમહાભૂતોનો લયકર ઉપદ્રવ એટલે કે ખૂબ જ વર્ષા, તડકો, ઠંડી વગેરે થાય છે.

ઉપસંહાર

આમ ઉપરના વિવેચન પરથી સ્પષ્ટ થશે કે આજથી ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાં પણ મહર્ષિઓને ધૂમકેતુ અંગે કુતૂહલ હતું, એના વિશે વિસ્તૃત વર્ણન આપી, અસરો અને ફરી દેખાવાના સમય અંગે પણ વિચાર કર્યો હતો. આજે જે કામ આપણે અનેક આધુનિક સાધનોની મદદથી કરી રહ્યા છીએ, તેવા જ પ્રકારનું સંશોધનનું કામ કેવળ સાધનવિહીન નરી આખોથી નિરીક્ષણ કરી સ્પષ્ટ વર્ણનો આપ્યા છે, જે આજે પણ ઉપયુક્ત થઈ શકે છે. પ્રાચીન મહર્ષિઓનું ખગોળ વિજ્ઞાન વિષયક અધ્યયન અને દર્શન, તેમજ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોનું સંશોધન એ બંનેનું તુલનાત્મક અધ્યયન ઉપયોગી નીવડશે. મહર્ષિઓની આર્ષદૃષ્ટિની કલ્પના કરવી પણ કઠિન છે. એમને કરોડો વંદન.

પાઠટીપ

૧. સુધાકર દિવેદી (સં.), ખૂહ-સંહિતા વરાહમિહિરકૃત (જૂ. સં.) બહોતપલ વ્યાખ્યાઓ સાથે, બનારસ, ૧૮૯૩, ૭/૧૫-૧૬, ૧૧/૧, ૬/૧, ૨૩/૪, ૮૬/૧, પૃ. ૧૪૮ થી ૨૦૨
૨. મુરલીધર ઝા બલાલસેનકૃત અદ્વૈતસાગર (અ. સા.), બનારસ, ૧૯૦૫, પૃ. ૧૪૮ થી ૨૦૨

મત્સ્યપુરાણ અને કુમારસંભવનું કથાતત્ત્વ⁺

રમેશ મુ. બેટાઈ*

સંસ્કૃત મહાકાવ્યની વ્યાખ્યા આપતાં ‘કાવ્યાદર્શ’^૧ કાર ઠંડી કહે છે તેમ મહાકાવ્યનું વસ્તુ ઇતિહાસમાંથી મળેલું કે કોઈ મહાપુરુષના મહાન જીવન પર આધાર રાખનારું હોય છે. ઇતિહાસકથો-દ્ભૂતમિતરદ્વા સદાશ્રયમ્. એનાથી પહેલાંની ‘અગ્નિપુરાણ’ની વ્યાખ્યા કહે છે તે આ જ પ્રમાણે છે અને ‘સાહિત્યદર્પણ’^૨ કાર વિશ્વનાથ પણ ઇતિહાસોદ્ભવં વૃત્તમન્યદ્વા સજ્જનાશ્રયમ્ એમ કહીને આ જ મતને પુષ્ટિ આપે છે. ઐતિહાસિક અને વીરગાથાકાવ્યની એક મહાન પુરાતન પરંપરાના છેલ્લા અવશેષસમા રામાયણ અને મહાભારત વસ્તુ અને સ્વરૂપ ઉભયની દૃષ્ટિએ પાછળના મહાકાવ્યને નમૂનારૂપ બનેલાં છે, અનેક અમરકથાઓ પણ પૂરી પાડે છે. આ કારણે પણ મહાકાવ્યની વ્યાખ્યામાં ઉપયુક્ત લક્ષણ આવ્યું હોઈ શકે. વળી સંસ્કૃતમાં કાવ્યના કોઈ પણ સ્વરૂપમાં મૌલિકતા કવિકલ્પિત વસ્તુ કરતાં વધુ જૂના વસ્તુના કવિની ઉદ્ધાત પ્રતિભાએ કરેલા નવા સંસ્કરણમાં મનાઈ છે. અંગ્રેજી સાહિત્યના મહાકવિ શેક્સપિયરની માફક જ કાલિદાસ પોતાની કૃતિઓનાં વસ્તુ નવાં શોધી કાઢવાની પરવા કરતો નથી. કવિ કાલિદાસની સાચી મૌલિકતા નિરૂપણની નવીનતામાં, જૂના અરસિક કાવ્યવિહીન વસ્તુને નવજીવનસંપન્ન બનાવવામાં રહેલી છે. કાલિદાસે મહાભારતના અતિસામાન્ય ‘શકુન્તલો-પાખ્યાન’માંથી ક્ષણે ક્ષણે યન્નવતામુઘૈતિ તદેવ રૂપ રમણીયતાયાઃ (શિશુપાલવધ) “ક્ષણેક્ષણે જ નવતા ધરે છે તે રૂપ જાણે રમણીયતાનું,” એવું ‘શકુન્તલ’ રચ્યું. ‘કુમારસંભવ’માં એ જ કવિ તેની પ્રેરણારૂપ મૂળ કથાને તદ્દન નવા જ સ્વરૂપે ધરીને આપણી સમક્ષ મૂકે છે.

ક્રીયનું અને કેટલાક પશ્ચિમના પંડિતોનું મતવ્ય છે કે કાવ્યની ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ ‘કુમાર-સંભવ’ સંસ્કૃતનું શ્રેષ્ઠ મહાકાવ્ય છે—

“To modern taste the ‘Kumārasambhava’ appeals more by reason of its richer variety, the brilliance of its fancy and the greater warmth of its feeling.” (History of Sanskrit Literature, 41-57).

ભારતની પુરાતનપ્રસિદ્ધ દેવત્રયીમાંથી શિવ અને વિષ્ણુ સંઘે ભારતીયોને મુગ્ધ કરનારા દેવો રહ્યા છે, તેથી અનેક સ્થળે શિવ ભગવાનની કથા આપણને મળે છે. પ્રસ્તુત મહાકાવ્યને સમાન કથા રામાયણ-મહાભારત ઉપરાંત ખાસ કરીને શિવપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, સૌરપુરાણ, બ્રહ્માપુરાણ અને કાલિકાપુરાણમાં મળી આવે છે. આ સર્વ પુરાણોનો સમય અનિશ્ચિત છે તેથી કથા પુરાણોનો આધાર કાલિદાસે સંભવતઃ લીધો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

ખરેખર તો અઢાર પુરાણો પૈકી દસમાં શિવની કથા મળે છે. તેથી તો કહેવાયું છે કે—

અષ્ટાદશપુરાણેષુ દશમિર્ગીયતે શિવઃ ।

+ ‘સંસ્કૃત અધ્યાપક સંઘ’ના ત્રીથલના સંમેલન(૧૯૯૧)માં વાંચેલો નિબંધ.

* નિવૃત્ત કાર્યકારી નિયામક, લા. ડ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ

આ પુરાણોની રચનાનો સમય અનિશ્ચિત છે. વળી અત્યારે મળી આવતાં પુરાણો એ જ મૂળ પુરાણો છે તે સર્વસ્વીકૃત નથી. પુરાણોમાં 'કુમારસંભવ'ની કથા મળી આવવાની વાત કોઈ સ્વીકારતા નથી. તેઓ તો કહે છે કે આ કાવ્ય રચતી વખતે કાલિદાસ પાસે આદર્શ નમૂનો તો 'રામાયણ'નો જ છે. 'મત્સ્યપુરાણ' અને 'કુમારસંભવ'ની કથાનાં સમાંતર તત્ત્વો તરફ દાસ્યુતાનું ધ્યાન ગયું નથી. છતાં તેમનો અભિપ્રાય એવો છે કે વર્તમાન 'શિવપુરાણ'ની પૂર્વેની આ પુરાણની નિમિત્તિ એ આ મહાકાવ્યનો આધાર છે. મિરાશી, કૃષ્ણમાચારી અને વરદાચારીયરને પણ આ સમાંતરતા દેખાઈ નથી. આથી 'મત્સ્યપુરાણ' અને 'કુમારસંભવ'ની સમાંતર કથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરતી વખતે અમારો એવો દાવો નથી કે 'મત્સ્યપુરાણ'ની કથાનો આધાર કાલિદાસે લીધો છે. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીનો મત એવો છે કે 'મત્સ્યપુરાણ' એ એ સમૂહનું પુરાણ છે જેને જૂનાં, વધુ વિશાળ, આ જ નામનાં પુરાણોની સુધારેલી આવૃત્તિ ગણી શકાય આ શક્યતા સ્વીકારીએ તો કાલિદાસે 'મત્સ્યપુરાણ'ની કોઈક જૂની આવૃત્તિનો આધાર લીધો હોય એ સંભવિત જણાય છે આ વાત શંકાસ્પદ છે તે છતાં 'મત્સ્યપુરાણ' અધ્યાયો ૧૪૬ થી ૧૬૦ ની કથા સાથે કાલિદાસની કથાનાં સમાંતર તત્ત્વો જેવા જેવાં છે.

ઇન્દ્રને હાથે પોતાના બધા પુત્રો માર્યા જતાં વ્યથિત બનેલ દિતિ પોતાના પતિ પાસે દેવો જેને ન જીતી શકે એવા પુત્રની માગણી કરે છે અને દસ હજાર વર્ષ તપ કરી વજ્રાંગ નામનો પુત્ર મેળવે છે. જન્મીને જ તે સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારંગત બને છે અને માતાની આશાથી ઇન્દ્રને આંધી લાવે છે-

સ જાતમાત્ર एवाभूत्सर्वशास्त्रास्त्रपारण ।

...बद्ध्वा ततः सहस्राक्षं पारोनामोषवर्चसा ।

• मातुरन्तिकमागच्छद् व्याघ्रः क्षुद्रमृगं यथा ॥

બ્રહ્મા અને કશ્યપે ઇન્દ્રને છોડાવ્યો. બ્રહ્માએ પોતાના મનથી જ તત્ક્ષણ વરાંગી નામે કન્યા ઉત્પન્ન કરી પત્ની તરીકે આપી. આ દંપતિએ ઘોર તપ કર્યું, ભારે સાધના કરી. ઇન્દ્રે તેમાં વિદ્યો નાંખ્યાં. તેણે વરાંગીને અપમાની. વજ્રાંગે ફરી તપ કરી તારક નામે પુત્ર બ્રહ્મા પાસેથી મેળવ્યો. કુજબ અને મહિષ વગેરે દાનવોએ એ તારકાસુરને પોતાનો રાજા માન્યો. ત્યાર બાદ તપ કરીને તેણે બ્રહ્માને પ્રસન્ન કર્યા અને વરદાન માગ્યું કે, 'સર્વ પ્રકારના જીવો અને પરમ તેજ્યેયુક્ત શાસ્ત્રોથી મારો વિનાશ ન થાય. 'બ્રહ્માએ એને સમજાવ્યું કે- ન યુજ્યન્તે વિના મૃત્યુ દેહિતો દૈત્યવત્તમ ।

દેહધારીનું મૃત્યુ તો અનિવાર્ય છે! ત્યારે તારકે માગ્યું કે- શિશોર્વે સપ્તવત્સરાત્ । વજ્રે મહાસુરો મૃત્યુમવલેપેન મોહિતઃ ॥

“સાત દિવસના બાળકને હાથે મારું મૃત્યુ થાય.” બ્રહ્માએ કહ્યું : ‘તથાસ્તુ’. સૃષ્ટિમાં કોલાહલ મચી ગયો. આસુરી વૃત્તિઓ જીલમ અને હત્યાકાંડ મચાવવા લાગી. દાનવોએ દેવો સાથે યુદ્ધ કર્યું. ખૂબ દાનવો મરાયા. પરંતુ અતે તારકાસુરે વિષ્ણુને નસાડ્યા. વરુણ તથા ઐરાવતને નસાડ્યા. દેવો નિરાશ થયા, હાર્યા, બ્રહ્મા પાસે ગયા. સ્તુતિપ્રસન્ન બ્રહ્માએ દેવોને તારકના નાશનો ઉપાય બતાવ્યો.

‘હિમાલયને ત્યાં પાર્વતી જન્મશે, આગલા જન્મના પોતાના ભરથાર શિવને તે વરશે, તેનો પુત્ર તારકને મારશે. થોડી પ્રતીક્ષા કરો-’પાર્વતી જન્મી, મોટી થઈ. તપમાં બેઠેલા શિવ બગવાનને તપોબ્રષ્ટ કરવા ઇન્દ્રે કામને આજ્ઞા કરી. આવો વિચાર કરવો એ પણ યોગ્ય નથી એમ કામે કહ્યું.

મત્સ્યપુરાણ અને કુમારસંભવનું કથાતત્ત્વ]

[૧૬

અનગ્રા દેવસામગ્ર્યા મુનિદાનવસીમથા । તુઃસાધ્યઃ શંકરો દેવઃ કિં ન વેસિ જગત્પ્રમો ॥
 હસ્ય દેવસ્ય વેસ્થ ત્વં કારણં તુ યદવ્યયમ્ । પ્રાપ્તઃ પ્રસાદઃ કોવોડપિ સર્વો હિ મહતાં મહાન્ ॥
 પણ અંતે એ વાત સ્વીકારી. તપમાં નડતર થતાં શિવે કામને બાળી નાંખ્યો.—

તદન્તિકસ્થે મદને વ્યસ્ફારયત ધૂર્જટિઃ । તન્નેત્રવિસ્ફુલ્લિંગેન કોશતાં નાકવાસિનામ્ ॥
 ગમિતો મસ્મસાતૂર્ણં કન્દર્પઃ કામિદર્પકઃ । સ તુ તં મસ્મસાત્ કૃત્વા હરનેત્રોદ્ભવોડનલઃ ॥

રતિને ધણી વ્યથા થઈ. તે શિવના શરણે ગઈ. શિવે તેને તેના પ્રિયતા પુનઃ જન માટે વરદાન આપ્યું. પાર્વતીએ શિવને તપથી છતવાનો નિર્ણય કર્યો; મુનિઓએ પાર્વતીની પરીક્ષા કરી પાર્વતીને આશિષ આપી. શિવને વિનવ્યા. પાર્વતી-શિવનાં લગ્ન થયાં, ત્યારબાદ ધણી સમયે કુમાર જન્મ્યા. તેમણે દેવોતું નેતૃત્વ લીધું અને તારકાસુરનો યુદ્ધમાં નાશ કર્યો.

કથાની આ બાજુ રૂપરેખા ‘કુમારસંલવ’ની કથા સાથે આશ્ચર્યકારક સમાનતા ધરાવે છે. સમાનતાઓની નોંધ આ પ્રમાણે કરી શકાય :

- (૧) બંનેમાં તારકને મારવાનો ઉપાય બતાવવા દેવો બ્રહ્માજી સમક્ષ હાજર થાય છે.
- (૨) વિશ્વમાં અશાંતિ ફેલાઈ જવાનાં કારણો બંનેમાં સમાન છે.
- (૩) તારકને વરદાન બ્રહ્માએ આપ્યું છે. છતાં તારકને મારવાનો ઉપાય, એટલે કે દેવોને માટે તારણોપાય બ્રહ્માજી જ બતાવે છે.
- (૪) શિવ અને પાર્વતીના સન્તાનનો જન્મ એટલે કે કુમારનો જન્મ બંનેમાં ઉપાય તરીકે બતાવ્યો છે.
- (૫) શિવના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ પાડવાનો. શિવનો તપોભંગ કરવાનો આદેશ કામદેવને ઇન્દ્ર આપે છે.
- (૬) બંનેમાં શિવ કામદેવને બાળીને ભસ્મ કરી દે છે અને આની પાછળ રતિવિલાપ નિર્દેશાય છે.
- (૭) શિવને તપથી છતવાનો પાર્વતીનો નિર્ણય બંનેમાં પાર્વતીનો છે.
- (૮) બંનેમાં શિવ-પાર્વતીના વિવાહ અને કુમારનો આગામી જન્મ નિર્દેશાય છે.
- (૯) બંનેમાં વિવાહોત્સવ વર્ણવ્યો છે.

‘મત્સ્યપુરાણ’નું વસ્તુ તદ્દન રસહીન, વ્યવસ્થાવિહીન, ઔચિત્ય વિનાનું, વ્યર્થ વિસ્તારયુક્ત અને અનેક વ્યવધાનોથી યુક્ત છે. પોતાના કાવ્યનું એક વ્યવસ્થિત, સુવિકસિત, અસામાન્ય પાત્રો અને ચિંતનસભર અને મહાકાવ્યોચિત પૂર્ણ ગૌરવથી યુક્ત વસ્તુ કવિને જન્માવવું છે. તેની પાસે કવિની કાવ્યદૃષ્ટિ અને મહાકવિની આર્પદૃષ્ટિ છે. આથી જ ‘મત્સ્યપુરાણ’ની કથાને તે વ્યવસ્થિત કરે છે, કાવ્યોચિત બનાવે છે, ખિનજરૂરી પાત્રો તેમજ પ્રસંગોતું વ્યવધાન દૂર કરે છે. પુરાણવિશિષ્ટ અશક્યતાઓ દૂર કરે છે, લાંબા વર્ણનો વચ્ચે ગળે છે, હલ્યાલુભ્ય શૃંગારભાવનાને દૃષ્ટિમાં રાખી પાત્રો ધડે છે. શિવ અને પાર્વતીનું ગૌરવ ઝાંખું ન પડે તે ધ્યાનમાં રાખી સુધારાવધારા કરે છે, મૂળ કથામાં તેણે કરેલા ફેરફારો નીચે પ્રમાણે છે.

તારકાસુરના જન્મથી માંડીને તેની સામે ફરિયાદ લઈને દેવો બ્રહ્મા પાસે જાય છે, તે પહેલાં જ કવિ પૂર્ણ યુવાવસ્થામાં ખીલી ઉઠેલ દેવી પાર્વતીનું પ્રથમ સર્ગમાં વર્ણન કરે છે, અને કથા-સૂત્રને જાળવી રાખવા માટે જ પાર્વતી પાછળથી જન્મી એવું પુરાણતત્ત્વ દૂર કરે છે.

અથા પ્રસંગો હિમાલયમાં અને છે તેથી પ્રકૃતિનાં કામળ તરવોના દોમઝલર વર્ણનને પોતાનો સ્વભાવ છોડી કવિ હિમાલયનું કાવ્ય વર્ણન કરે છે અને એ રીતે યોગ્ય ભૂમિકા ભાંજે છે, આ કાવ્યમાં કંઈક અસામાન્ય, કંઈક ગૌરવભર્યું વસ્તુ પોતે આપવા માગે છે એવી પ્રતીતિ કવિ ઉપસ્થિત કરે છે; જે જાતની કક્ષા પુરાણકારને હસ્તગત નથી.

તારકના જન્મની લાંબી કથા, તેના દામ્પત્યની વાતો, તેના તપની કથા, તેનું પ્રથમ યુદ્ધ અને દેવોની હાર વગેરે પ્રસંગો છોડી, તેના પછીના પ્રસંગોથી જ કવિ પોતાના કાવ્યનો આરંભ કરે છે.

પુરાણ-કથામાં વરદાન આપ્યા બાદ પણ અને દેવોને તારકના અંતનો ઉપાય સૂચવ્યા બાદ પણ દેવોનું ધાર્યું થાય એ બાબતનો રસ લેતા અક્ષાને બતાવ્યા છે, એ તત્ત્વ કવિ છોડી દે છે. એના બદલે કાલિદાસની કૃતિમાં અક્ષા પોતે જ તારકને વચન આપ્યું છે તે વાત કહી ઉમેરે છે કે 'વિષવૃક્ષ ઉછેરીને જાતે છેદવું, યોગ્ય ના'—વિષવૃક્ષોડપિ સંવર્ધ્ય સ્વયં છેતુમસામ્પતમ્ (૨.૫૫) યોગ્ય રીતે જ આથી અક્ષાનું ગૌરવ જળવાય છે.

ઇન્દ્ર કામને આજ્ઞા કરે ત્યારે ઇન્દ્રને યોધ આપે એ પુરાણની અનુચિત વાત અને વળી અંતે લપોભંગ કરવા જાય એ તત્ત્વ છોડી કાલિદાસ કામને અભિમાની, ખોટી મોટાઈમાં રૂત અને સ્વ-પ્રશસ્તિમસ્ત બતાવે છે. કામ કહે છે કે, "તારી કૃપાથી કુસુમાયુક્તો છતાં, સદાયમાં માત્ર વસંત મ્હારે; ધૈર્યવ્યુતિ શકરનીય હું કરું, આણવાળી કેા મુજ શો ન જાણશે."

તવ પ્રસાદાત્કુસુમાયુધોડપિ સહાયમેકં મધુમેવ લબ્ધ્વા ।

કુર્યાં હરસ્વાપિ પિનાકપાણેઃ જ્યૈષ્ઠ્યુતિઃ કે મમ ધન્વિન્નોડન્વે ॥ (૩.૧૦)

ત્યારે 'આવા અભિમાનીનો તો અંત જ આવવો જોઈએ.' એવો ભાવ વાચકના મનમાં જાગે છે.

પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ખૂબ વિલાપ બાદ રતિએ શિવને પ્રાર્થના કરી અને શિવે તેને વરદાન આપ્યું. એ પ્રસંગ છોડી કવિ કહે છે કે—

ક્રોધં પ્રમો સંહર સંહરેતિ યાવદ્ગિરઃ સ્વે સ્મરતાં ચરન્તિ ।

તાવત્સ વહ્નિર્ભવનેત્રજન્મા મસ્માવશેષં મદનં ચકાર ॥ (૩.૭૨)

એ રીતે બન્યું અને તરત પોતાના ગણો સહિત શિવ અદશ્ય થઈ ગયા. પાર્વતીની મનોવ્યથા અને રતિવિલાપ સર્જવા માટે યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવા આ તર્ક જરૂરી છે.

કવિએ એ બાબત પર ભાર મૂક્યો છે કે પોતાના સૌંદર્યથી શિવને જીતવામાં નિષ્ફળ જવાથી નિનિન્દા રૂપે હૃદયેન પાર્વતી (૫.૧) અને માતાએ કહ્યું કે, તવઃ ક્વ વત્સે ક્વ ચ તાવકં વપુઃ (૫.૪) તે છતાં તપ દ્વારા જ શિવને જીતવાનો નિર્ણય તેણે કર્યો. દામ્પત્ય ભાવનાના મૂળમાં હિન્દુ શ્રવણ અને દર્શનની જે ઉદાત્ત આત્મકેયની ભાવના રહેલી છે તે આથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. આટલા માટે તો કવિ આ કૃતિ લખે છે. ટાંગાર કહે છે તેમ, "કાલિદાસે અનાહૂત પ્રેમના તે ઉન્મત્ત સૌંદર્યની ઉપેક્ષા કરી નથી. તેને તેમણે તરુણ ભાવણના ઉજ્જવલ રંગે જ ચીતર્યો છે. પરંતુ આ અતિ ઉજ્જવળતામાં જ તેમણે પોતાના કાવ્યને સમાપ્ત કર્યું નથી. જે પ્રશાન્ત વિરલવર્ણી પરિણામ તરફ તેઓ પોતાના કાવ્યને પહોંચાડે છે, તે જ તેમના કાવ્યનું અંતિમ લક્ષ્ય છે." (પ્રાચીન સાહિત્ય).

પાર્વતીના તપનું કાલિદાસનું વર્ણન તેનું પોતાનું અનોખું સર્જન છે, જે પુરાણવર્ણનથી જરા પણ પ્રેરાયું નથી. પુરાણમાં ધણી બાબતોમાં, ધણી વખત મુનિઓનું જે વ્યવધાન હોય છે તે

મુસ્ત્યપુરાણ અને કુમારસંભવનું કમાતત્ત્વ]

કવિને ગમતું નથી, તેથી શિવ પોતે જ મહાકાવ્યના પાંચમા સર્ગમાં બ્રહ્મચારી સ્વરૂપે આવી પાર્વતીની પરીક્ષા કરે છે, અને અંતે દર્શન આપી કહે છે કે 'હે સુંદરી, આજથી હું તપથી ખરી-દાયેલો તારો દાસ છું.'

અચપ્રમૃત્યવનતાંગિ તવાસ્મિ દાસઃ ક્રીતસ્તપોભિઃ । (૫.૮૬)

આનાથી પાર્વતીના પાત્ર તથા દામ્પત્યની સાચી કસોટી થાય છે, બંને પાત્રોનું તેમનું દેવી ગૌરવ મળે છે તે છતાં માનવહૃદયપ્રિય ભાવોની રોમાંચકતા પણ નિષ્પન્ન થાય છે.

લોકાપકાર માટે પોતે પાર્વતીને જરૂર પરણશે એવું વચન પુરાણમાં શિવ મુનિઓને આપે છે. સ્પષ્ટ રીતે જ આનાથી શિવના પાર્વતી પ્રત્યેના નૈસર્ગિક આકર્ષણનો ખ્વંસ થાય છે. પાર્વતીના તપનું ગૌરવ ખીલતું નથી અને દામ્પત્ય માટે જે કોડ ઉભયને થયા તે દયાઈ જાય છે. આથી કવિ આ તત્ત્વ છોડી દે છે. શિવ માત્ર પાર્વતીના તપથી પ્રેરાયેલી પોતાની હોંસથી પ્રસન્ન બનીને તેના થયા, એ કવિનો ભાવ છે.

પુરાણમાં એવો ઉલ્લેખ માત્ર છે કે રતિએ કામના મૃત્યુ પર બહુ વિલાપ કર્યો. આ એક વાક્યના ઉલ્લેખમાંથી નારીહૃદયની ઘેરી વ્યથાનું એક અતિ સુંદર ચિત્ર આપવાની તક કવિ ઝડપી લે છે અને આમાંથી ચોથા સર્ગનો અમર 'રતિવિલાપ' સર્જાય છે.

'મત્સ્યપુરાણ'માં શિવને દેવો સન્ન કરે છે. શિવ પોતાનાં સર્વ બીષણ અલંકરણોથી સુસન્ન થાય છે ત્યારે પણ શિવ-પાર્વતી થકી તારકાસુરનો પુત્ર જન્માવે એ વાતનો ઉલ્લેખ થાય છે. સ્પષ્ટ રીતે જ કાલિદાસની સૌંદર્યદ્રષ્ટિ અને ઔચિત્યભાવના ઉભયને આનાથી આઘાત લાગે તે સ્થિતિ હોવાને લીધે આ બંને તત્ત્વો કાલિદાસ વચ્ચે ગણે છે.

આ ઉપરાંત આખી કથાને અવનવું રૂપ આપવા માટે નીચેનાં વર્ણનો અને પ્રસંગો કવિએ સ્વકલ્પનાથી ઉમેર્યાં છે અને ચોખ્ખી રીતે કથામાં ગોઠવી દીધાં છે.

અકાલવસંતનું અને તે સમયે હાજર પાર્વતીનું વર્ણન, જે શિવના મનમાં જગતા વિકાર તથા પાર્વતીની મનોવ્યથા જગાડવા માટે જરૂરી છે. આ વર્ણન સ્વાભાવિક રીતે જ સૃષ્ટિને શૃંગારેકરસ બનાવી, તેમાંથી પણ શિવને પાર ઉતારે છે અને શિવનું ગૌરવ વધારે છે, વર્ણનકલાની અભૂતપૂર્વ સિદ્ધિ કાલિદાસ દાખવે છે.

મધુ દ્વિરેફઃ કુસુમેકપાત્રે પપૌ પ્રિયાં સ્વામનુવર્તમાનઃ ।

શૃંગેણ ચ સ્પર્શનિમીલિતાક્ષીં મૃગીમકળ્લયત કૃષ્ણસારઃ ॥ (૩.૩૬)

એનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

બીજું છે તપશ્ચર્યામય શિવનું વર્ણન, જે શૃંગારભાવ વિરુદ્ધ નિર્વિકારતાનું અદ્ભુત વાતાવરણ સર્જી એક વખત કામને પણ મુઘ્ધ બનાવી દે છે. શાંત રસને રસ તરીકેનું ગૌરવ અપાવનાર આ વર્ણન સંસ્કૃતમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ ગણાય છે (કુમારસંભવ, તૃતીય સર્ગ).

તપોમય પાર્વતી અને બ્રહ્મચારી શિવનો સંવાદ, જે સમગ્ર હિન્દુ દામ્પત્યભાવના, નારીની નિષ્ઠા, સંયમ, તપસ્વિતા આદિને પ્રગટ કરે છે. પુરાણોમાં જીવનવિષયક વિચારો જરૂર આવે છે. પરંતુ આ જીવનમાંથી જડેલ ચિંતન અને આના જ પરિપાકરૂપે આખા મહાકાવ્યમાં પથરાયેલી

૫૨]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૯૩-સપ્ટે., ૧૯૯૩

ચિંતન કલ્પિકાઓ કાલિદાસના સમગ્ર જીવનચિંતનનો નિચોડ આપણને આપે છે. ટાગોર કહે છે તેમ 'તેટલા માટે જ કવિએ પ્રકૃતિના ચાંચક્યની જગ્યાએ અચળ નિષ્ઠાની એકાગ્રતા, સૌંદર્યમોહની જગ્યાએ કલ્યાણની કમનીય છટા, અને વસંતવિહવલ મહા અરણ્યની જગ્યાએ આનંદનિમગ્ન વિશ્વલોકને સ્થાપ્યા છે.'

કાલિદાસે આઠમા સર્ગમાં કરેલું 'શિવપાર્વતીની કામક્રીડાનું' વર્ણન મત્સ્યપુરાણના વર્ણન કરતાં તદ્દન જુદું છે અને એ કુમારના જન્મની બ્રૂમિકા રચે છે, અને કાલિદાસની ઘણી ટીકા થઈ છે તે છતાં કહેવું જોઈએ કે શિષ્ટ અને સંસ્કારી વાચકને ઉચ્ચેરી મૂકે એવું કશું આ વર્ણનમાં નથી અને કાલિદાસની દૃષ્ટિએ કાવ્ય અહીં જ પૂરું થાય છે. કાવ્યનું શીર્ષક, પાછલા સર્ગોનું નિમ્ન કોટિનું કાવ્યતત્ત્વ વગેરે ઉપરાંત મલ્લિકાનાથે આઠ સર્ગો પર જ ટીકા લખી છે તે આ વાતનું સમર્થન આપનારી હકીકતો છે.

આટલી ચર્ચામાંથી સ્પષ્ટ થાય છે કે 'મત્સ્યપુરાણ'ની કથાની તુલનાએ કાલિદાસે કરેલા ફેરફારો અને ઉમેરેલાં તત્ત્વો પૂર્ણ રીતે યોગ્ય છે, પુરાણકથાની નબળાઈઓ અને અસંભવિતતાઓ દૂર કરી, કથાને સુદૃઢ, સ્પષ્ટ, સ્વાભાવિક, પ્રવાહી, કલાત્મક અને સતત સજીવ બનાવે છે. માનવ-હૃદયના ગૂઢતમ રહસ્યો ખુલ્લાં કરવા અને ભાવાવેશયુક્ત વર્ણનો આપવાં એ કાલિદાસનો આગ્રહ છે. રસ એ તો કાવ્યનો આત્મા છે અને રસનિષ્પત્તિ તથા તેનાં ઔચિત્ય, શિષ્ટતા અને ગૌરવ કાલિદાસ સતત જાળવી રાખે છે. મહાકાવ્યનાં પાત્રો અસામાન્ય તો હોય જ, તેમાં ય આ તો દેવો છે તેથી તેમનું ગૌરવ જળવાય અને સચોટ પાત્રાલેખન થાય તે સાથે માનવસુલભ હૃદયગત ભાવો તેમનામાં આરોપાય તેની કાળજી પણ કવિએ રાખી છે. હિંદુ સંસ્કૃતિના ધન્યતમ તત્ત્વોને જ પ્રગટ કરનાર કાલિદાસ ભાવનાવિહીન તો કશું લખતા જ નથી. એક જીવનદૃષ્ટિ અને ઉદાત્ત ભાવના પ્રગટ કરવાનો તેમનો આગ્રહ છે. આ સર્વ ઉદ્દેશો કવિએ કરેલા ફેરફારોથી સિદ્ધ થાય છે અને કવિના કાવ્યને સંસ્કૃત મહાકાવ્યમાં તેણે પ્રાપ્ત કરેલું ગૌરવ અપાવે છે.

મત્સ્યપુરાણ અને કુમારસંભવનું કથાતત્ત્વ]

[૨૪]

ભો. જી. વિદ્યાભવન સંગ્રહમાંના કેટલાક સિક્કા : એક સ્વાધ્યાય

ભારતી શૈલત*

અમદાવાદના ભો. જી. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન સિક્કાઓનો મોટો સંગ્રહ છે. એ પૈકીના પાંચ સિક્કાઓનો અભ્યાસ અત્રે પ્રસ્તુત છે. તેમાંના ત્રણ સિક્કા અનુક્રમે પશ્ચિમી કાઠમક ક્ષત્રપ રાજા દામજદશ્રી ૧ લા (શક ૭૨ અને ૧૦૦ વચ્ચે ઈ. સ. ૧૫૦ અને ૧૭૮ વચ્ચે), રુદ્રસિંહ ૧ લા (શક ૧૦૨-૧૧૯ = ઈ. સ. ૧૮૦ થી ૧૯૭) અને વીરદામા (શક ૧૫૬-૧૬૦ = ઈ. સ. ૨૩૪ થી ૨૩૮)ના છે અને બે સિક્કા ચૌલુક્ય નરેશ સિદ્ધરાજ જયસિંહ(ઈ. સ. ૧૦૯૪-ઈ. સ. ૧૧૪૩)ના છે.

પશ્ચિમી ક્ષત્રપ રાજાઓના સિક્કા

૧. દામજદશ્રી ૧ લા(શક ૭૨ અને ૧૦૦ વચ્ચે = ઈ. સ. ૧૫૦ અને ૧૭૮ વચ્ચે)નો એક સિક્કો ભો. જી. વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયના સામાન્ય પરિગ્રહણિક ૧૬૫૫૨ પર ચઢેલો અને સમય નિર્દેશ વિનાનો છે. ઝોનો તોલ ૨.૩ ગ્રામ અને અર્ધ વ્યાસ ૧.૫ સેં. મી. છે. આકારમાં આ સિક્કો ગોળ છે. ધાતુ ચાંદી છે.

મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામા ૧ લાના પુત્ર અને અનુગામી આ રાજાના ક્ષત્રપ અને મહાક્ષત્રપ પ્રકારના સમયનિર્દેશ વિનાના સિક્કા મળે છે. આ રાજાના ક્ષત્રપ પ્રકારના સિક્કા ત્રણ જાતના લખાણવાળા મળે છે.

૧. રાજો મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદામપુત્રસ રાજો ક્ષત્રપસ દામદસદસ...
૨. રાજો મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદામપુત્રસ રાજો ક્ષત્રપસ દામજદશ્રીય...
૩. રાજો મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદામપુત્રસ રાજો ક્ષત્રપસ દામદસદ...

રેખસને પોતાના સિક્કા અંગેના કેટલોગમાં દામજદશ્રી ૧ લાના ક્ષત્રપ પ્રકારના પાંચ અને મહાક્ષત્રપ પ્રકારના બે સિક્કાઓનું વર્ણન કર્યું છે.^૧ અમદાવાદના શેઠ શ્રી ચિતુભાઈ ચિમનભાઈના વ્યક્તિગત સંગ્રહમાં આ રાજાનો એક ક્ષત્રપ પ્રકારનો સિક્કો છે. પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈમાં દામજદશ્રી ૧ લાના ત્રણ સિક્કા સંગ્રહીત છે.^૨

ભો. જી. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલયમાં સંગ્રહીત દામજદશ્રીના સિક્કાનો અગ્રભાગ : સિક્કાના અગ્રભાગ ઉપર હક્ષિણાભિમુખ રાજાની મુખાકૃતિ અંકિત કરેલી છે. રાજાની મુખાકૃતિની સામે ગ્રીક અક્ષરો અંકિત કરેલા છે અને કિનારી પર ગોળ ફરતાં ખિંડુઓ છે. પૃષ્ઠભાગ : સિક્કાના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર ત્રિકૂટ પર્વત, નાચે તરંગાકાર રેખા તથા ત્રિકૂટ પર્વતની જમણી બાજુએ ઉપર ૯

* રીડર, ભો. જી. વિદ્યાભવન. અમદાવાદ

કિરણોવાળું સૂર્યચિંત્ર અને ડાબી બાજુએ બે અર્ધ ચંદ્ર અંકિત કરેલા છે. કિનારી પર વૃત્તાકારમાં ક્ષત્રપકાલીન બ્રાહ્મી લિપિ અને સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં નીચે મુજબ લખાણ ઉપસાવેલું છે :

‘રાજો મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદમપુત્રસ રજ મહક્ષત્રપસ દમજદશ્રચ

૨. મહાક્ષત્રપ રુદ્રસિંહ ૧લા(શક ૧૦૨-૧૧૮=ઈ. સ. ૧૮૦-૧૯૬)નો સિક્કો

ઉપર્યુક્ત દામદ્વજી ૧લાના લઘુ બંધુ રુદ્રસિંહ ૧ લાનો શક વર્ષ ૧૧૧(ઈ. સ. ૧૮૯)નો આ મહાક્ષત્રપ પ્રકારનો સિક્કો ચાંદીનો અને આકારમાં ગોળ છે. એનો સામાન્ય પરિઘલંબાઈ ૧૬.૫૫૩ છે. સિક્કાનું વજન ૨.૦૫ ગ્રામ અને અર્ધવ્યાસ ૧.૪ સે. મી. છે.

રેખસંનના કોટેલોગમાં રુદ્રસિંહ ૧લાના ૨૯ ચાંદીના અને બે પોટનના સિક્કાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૩ ૨૯ ચાંદીના સિક્કાઓમાંથી ૨૪ મહાક્ષત્રપ પ્રકારના અને ૫ સિક્કા ક્ષત્રપ પ્રકારના છે. શેક શ્રી ચિત્રભાઈ ચિમનભાઈના સંગ્રહમાં આ રાજ્યના ચાંદીના ૪, જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં ૧, વોડસન મ્યુઝિયમ, રાજકોટમાં ૨, બાર્ટન મ્યુઝિયમ, ભાવનગરમાં ૨, સરદાર પટેલ મ્યુઝિયમ, વલ્લભવિદ્યાનગરમાં ૩, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ, મુંબઈમાં ૭ અને લા. દ. મ્યુઝિયમ, અમદાવાદમાં ૧ સિક્કો સંગૃહીત છે.^૪ રુદ્રસિંહ ૧ લા પ્રથમ વાર મહાક્ષત્રપ તરીકેના સિક્કા શક ૧૦૩ થી ૧૧૦ મુખીના મળે છે. આ સિક્કો શક ૧૧૧ નો છે. આથી રુદ્રસિંહ પ્રથમ વાર શક ૧૧૧ સુધી મહાક્ષત્રપ રજો હોવાનું જણાય છે. સિક્કાનો અગ્રભાગ : દક્ષિણાભિમુખ રાજની મુખાકૃતિ અને સામે ગ્રીક અક્ષરો અંકિત કરેલા છે. રાજની ગરદનની પાછળના ભાગમાં શક વર્ષ [૧૦૦]+૧૦+૧ અંકિત કરેલ છે.

પૃષ્ઠભાગ : મધ્યમાં ત્રિકૂટ પર્વત, એની નીચે તરંગાકાર બે રેખાઓ, ત્રિકૂટ પર્વતની ઉપર જમણી બાજુ ૯ કિરણોવાળું સૂર્યચિંત્ર અને ડાબી બાજુ બે અર્ધચંદ્ર અંકિત કરેલ છે. કિનારી પર વૃત્તાકારે ક્ષત્રકાલીન બ્રાહ્મી લિપિમાં અને સંસ્કૃત મિશ્રિત પ્રાકૃત ભાષામાં લખાણ ઉપસાવેલ છે :

‘રાજ મહાક્ષત્રપસ રુદ્રદમપુત્રસ રજો મહક્ષત્રપસ રુદ્રસિંહસ’

૩. ક્ષત્રપ વીરદામાનો સિક્કો (શક ૧૫૬-૧૬૦=ઈ. સ. ૨૩૪-૨૩૮)

રુદ્રસિંહ ૧લા પુત્ર મહાક્ષત્રપ દામસેનના લાંબા શાસન દરમ્યાન તેનો પુત્ર વીરદામા ક્ષત્રપ તરીકે અધિકાર ધરાવતો હતો તેનો આ ચાંદીનો સિક્કો આકારમાં ગોળ છે. એનો સામાન્ય પરિઘલંબાઈ ૧૬.૫૪૯ છે. સિક્કાનું તોલ ૨.૨૫ ગ્રામ અને અર્ધવ્યાસ ૧.૫ સે. મી. છે. રાજ વીરદામાના માત્ર ક્ષત્રપ પ્રકારના સિક્કા શક ૧૫૬-૧૬૦ (ઈ. સ. ૨૩૪-૨૩૮)ના વર્ષોના જ મળે છે.

રેખસંન કોટેલોગમાં વીરદામાના ૩૩ ચાંદીના અને ૧૧ પોટનના સિક્કાઓનું વર્ણન કર્યું છે.^૫ આ ઉપરાંત ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર રિસર્ચ ઇન ન્યુમિસ્મેટિક્સ સ્ટડીઝ, અંજનેરી(નાસિક)માં વીરદામાના ૧૭, લા. દ. સંગ્રહાલયમાં ૧, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમમાં ૨, શ્રી ચિત્રભાઈ ચિમનભાઈના સંગ્રહમાં ૫, બાર્ટન મ્યુઝિયમમાં ૧, જૂનાગઢ મ્યુઝિયમમાં ૧, વડોદરા મ્યુઝિયમમાં ૧ અને વોડસન મ્યુઝિયમમાં ૧ સિક્કો પ્રાપ્ય છે. મોદેરામાંથી વીરદામાનો એક મહાક્ષત્રપ પ્રકારનો સિક્કો ઉપલબ્ધ થયો છે.^૬

સિક્કાનો અગ્રભાગ : દક્ષિણાભિમુખ રાજની મુખાકૃતિ અને સામે કિનારી પર ગ્રીક અક્ષરો ઉપસાવેલા છે. ગરદનના પાછળના ભાગમાં શક વર્ષ ૧૦૦+૫૦+[૭?] વ્યાય છે.

નો. જ. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલયમાંના કેટલાક સિક્કા : એક સ્વાધ્યાય]

[૨૫

પૃષ્ઠભાગ : મધ્યમાં ત્રિકૂટ પર્વત, નીચે તરંગાકાર રેખા પર્વતના ઉપરના ભાગમાં જમણી તરફ નવ કિરણવાળું સૂર્યચિહ્ન તથા ડાબી બાજુએ અર્ધ ચંદ્રની આકૃતિ સ્પષ્ટ જણાય છે. કિનારી પર જતાકારે આઠી લિપિમાં લખાણ કાતરેલું છે : રક્ષો મહાશ્વપસ દમસેનસ પુત્રસ રાસ શત્રુપસ વીરદમ્ન :

૪-૫. ચોક્કસ રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના બે સિક્કા

૪. સ.ની ૧૨ મી સદીમાં સોલંકી યુગના મહાપ્રતાપી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના સિક્કા ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત હોવાનું જણાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના આ બે સિક્કાઓનો સામાન્ય પરિઘલૂંક અનુક્રમે ૧૬.૫૫૦ અને ૧૬.૫૫૧ છે. આકારમાં અત્યંત નાના આ ગ્રામ યાદીના બે સિક્કાઓનું તોલ અનુક્રમે ૦.૫ ગ્રામ અને ૦.૪૫૦ ગ્રામ છે, જ્યારે બંનેનો અર્ધ વ્યાસ અનુક્રમે ૦.૭ સે. મી. અને ૦.૮ સે. મી. છે.

કાંસી (કે. મ.) પાસેના પાંડવાદા ગામે ૧૯૦૫માં ગુર્જર પ્રતીહાર રાજા બોજદેવના કેટલાક સિક્કાઓ સાથે સિદ્ધરાજના મનાતા બે સોનાના સિક્કા મળી આવ્યા છે. આ જતાકાર સિક્કાઓ પર ૪. સ.ની ૧૧ મી ૧૨ મી સદીની નાગરી લિપિમાં 'શ્રી સિદ્ધરાજ' એવું લખાણ છે. શ્રી ચાર. બર્ધ આ સિક્કા સિદ્ધરાજ જયસિંહના મૂલ્યે છે.^૭

ગુજરાતમાં મહેસાણા ખાસે પિલવાઈ ગામેથી સિદ્ધરાજ જયસિંહના મનાતા કેટલાક ચાંદીના સિક્કા મળ્યા છે, જેના પર શ્રીમજ્જયસિંહ અક્ષર વંચાય છે. આ સિક્કા સિદ્ધરાજ જયસિંહના છે.^૮

શ્રી ગિરિમશંકર આચાર્યે પ્રો. હોડીવાલાના સંગ્રહમાંના નાના નાના સિક્કાઓ ઉપર શ્રીમજ્જયસિંહ વાંચ્યું છે અને આ સિક્કા સિદ્ધરાજ જયસિંહના હોવાનું જણાવ્યું છે.^૯

ડા. પી. એલ. ગુપ્તેએ વંચણીમાંથી પાંચ નાના સિક્કા મળ્યા છે, જેના પર પ્રિય શબ્દ સ્પષ્ટ વંચાય છે. ડા. ગુપ્તના મતે જયસિંહપ્રિય નામવાર રાજાનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.^{૧૦} પરંતુ પ્રપંચ અને 'લેખપદ્ધતિ' ગ્રંથમાં જયસિંહપ્રિય, કુમારપાદપ્રિય, વીસલપ્રિય ભીમપ્રિય અને લૂણપ્રિય દ્રમ્ભોનો ઉલ્લેખ આવે છે.^{૧૧} ઠક્કર ફેડુ દ્વારા ૧૩ મી સદીમાં રચાયેલ 'દ્રવ્યપરીક્ષા' નામના ગ્રંથમાં 'ગુર્જરીમુદ્રા' પ્રકરણમાં કુમરપુરી, અજયપુરી, ભીમપુરી અને વીસલપુરી^{૧૨} જેવા સિક્કાઓ અને એના વળતના ઉલ્લેખ આવે છે. સોલંકી રાજાઓએ પેતાના ચત્રણી સિક્કા પડાવ્યા હોવાનું અને 'જયસિંહપ્રિય' નામવાળા સિક્કા સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના જ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે.

સિક્કાઓના અગ્રભાગ : સિક્કાની ડાબી તરફ મુખ રાખી આગળ ચાલતા હોય તેવા હાથીનું ચિત્ર અંકિત કરેલું છે. હાથીએ સૂંઢમાં લાંબી લાકડીના આકારની વસ્તુ પકડી છે. ઉપરના ભાગમાં કિનારી પર ખિંદુઓ જણાય છે. **પૃષ્ઠભાગ :** સિક્કાના મધ્યમાં દેવનાગરી લિપિમાં લખાણ ઉપસાવેલું છે. આ લખાણ ત્રણ પંક્તિમાં છે.

એક સિક્કા પર નીચે મુજબ લખાણ છે :

[શ્રીમત્]

[જ]યસિંહ

પ્રિય

બીજા સિક્કા પરનું લખાણ આ મુજબ છે :

શ્રી
જયસિ
પિય

પાઠીપ

૧. E. J. Rapson, *Catalogue of Indian Coins : The Andhra Dynasty, the Western Kshatrapas, the Traikūṭaka Dynasty and the Bodhi Dynasty*, New Delhi, 1908, pp. 80 ff.
૨. રેનૂ લાલ, 'પ્રાચીન ગુજરાત મેં પ્રચલિત સિક્કોકા અધ્યયન (અપ્રગટ મહાનિર્બંધ)', અમદાવાદ, ૧૯૯૧, પૃ. ૧૭૦-૭૧
૩. Rapson, *op. cit.*, pp. 86 ff.
૪. રેનૂ લાલ, ઉપયુક્ત, પૃ. ૧૭૨ સે
૫. Rapson, *op. cit.*, pp. 117 ff.
૬. રેનૂ લાલ, ઉપયુક્ત, પૃ. ૧૯૯ સે
૭. નવીનચંદ્ર આચાર્ય, 'ગુજરાતના સિક્કાઓ,' અમદાવાદ, ૧૯૮૦, પૃ. ૭૯
૮. અ. વ. પંડ્યા, 'મહારાજા જયસિંહ સિદ્ધરાજના ચાંદીના સિક્કા, "આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિ સ્મારક ગ્રંથ," મુ'બઈ, ૧૯૫૬, પૃ. ૧૦૫-૧૦૬
૯. એજન, પૃ. ૧૦૬.
૧૦. 'પશિક' સપ્ટે-ઓક્ટો. ૧૯૮૧, પૃ. ૩૬-૪૧; રેનૂ લાલ, ઉપયુક્ત, પૃ. ૮૦૮
૧૧. વર્ષા જાની, 'ગુજરાતના ચૌલુકચક્રાવીન અભિલેખો : એક અધ્યયન,' અમદાવાદ, ૧૯૯૧, પૃ. ૧૪૧
૧૨. ઠક્કુર ફેરુ, દ્રવ્ય પરીક્ષા ઓર ધોત્પત્તિ (સંપા. મં. વરલાલ નાહટા), ગૈશાલી, ૧૯૭૬, સ્લો. ૮૩-૮૫

બો. જો. વિદ્યાભવન સંગ્રહમાંના કેટલાક સિક્કા : એક સ્વાધ્યાય]

[૨૭]

શ્રાવસ્તીના જોતવન-દાનના પ્રસંગનાં શિલ્પાંકને

શામસ પરમાર*

પ્રાચીન નગર શ્રાવસ્તીનું માહાત્મ્ય બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મમાં એક સમાન છે. પાલિ ભાષામાં તેનું નામ સાવત્થી છે અને તેમાંથી સહેય (હાલનું) થયું હોવાની શક્યતા છે આ નગરના ચમ્પકપુર અને ચંદ્રિકાપુરી એવાં બે નામો પણ જાણવા મળે છે. હાલ તે સ્થળ સહેઠ-મહેઠનાં ખડેરા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તર પ્રદેશના ગોંડા અને બહારાઈ જિલ્લાઓમાં તેના અવશેષો આવેલા છે. ગોંડા-જોરખપુર રેલવે લાઈન પર બલરામપુરથી ૧૧ માઈલ દૂર પશ્ચિમમાં આ સ્થળ આવેલું છે. અહીંથી બૌદ્ધ, જૈન અને હિંદુ એમ ત્રણે ધર્મોના સ્થાપત્યકીય અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. મધ્યકાલીન કેટલાક મકબરાઓ પણ ત્યાં આવેલા છે.

શ્રાવસ્તી રામાયણ અને મહાભારત જેટલી પ્રાચીનતા ધરાવે છે. આ બંને મહાકાવ્યોના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તે કોશલ દેશનું સમૃદ્ધ નગર હતું. અજ્ઞાતવૃત્ત નામના રાજાએ શ્રાવસ્તીની સ્થાપના કરી હતી એવો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં છે. પુરાણોના ઉલ્લેખ પ્રમાણે તે ઉત્તર કોશલની રાજધાની હતી.

ઈ. પૂ. છઠ્ઠી સદી પહેલાનો શ્રાવસ્તીનો ઇતિહાસ ભાગ્યે જ જાણવા મળે છે. ભગવાન બુદ્ધ અને મહાવીર સ્વામીના સમયથી તે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હોવાનું જણાય છે. આ સ્થળે બુદ્ધ અનેક નાના મોટા ચમત્કારો કર્યા હોવાનું બૌદ્ધ અનુશ્રુતિઓ દ્વારા જાણવા મળે છે. બુદ્ધના સમય દરમ્યાન શ્રાવસ્તીમાં રાજા પ્રસેનજિતનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. શ્રાવસ્તીના ધનાઢય વેપારી સહમે બુદ્ધને શ્રાવસ્તીમાં આમંત્ર્યા ત્યારથી શ્રાવસ્તીમાં બુદ્ધનો પ્રભાવ વધ્યો હતો. સુદત એક મોટો દાનવીર હતો અને તે અનાથપિંડક (સં. અનાથપિન્ડક અર્થાત્ અનાથોનું પાલન કરનાર) નામે પણ જાણીતો હતો. બુદ્ધના દર્શન તેણે સૌ પ્રથમ રાજગૃહમાં કર્યાં હતાં. બુદ્ધ જ્યારે રાજગૃહમાં પધાર્યા ત્યારે તેઓએ સીતવનમાં વાસ કર્યો હતો. રાજગૃહના શ્રેષ્ઠી સુદતની બહેને ભગવાન બુદ્ધનો અને સંઘનો આતિથ્ય સત્કાર ખૂબ જ સારી રીતે કર્યો હતો. પોતાની બહેનના આ કાર્યથી સુદત ઘણો જ પ્રભાવિત થયો હતો અને તેણે બુદ્ધને શ્રાવસ્તીમાં પધારવા આમંત્રણ આપ્યું હતું. પરંતુ શ્રાવસ્તીમાં બુદ્ધના નિવાસ માટે કોઈ વિહાર ન હતો તેથી બુદ્ધ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો. અનાથપિંડક જ્યારે શ્રાવસ્તી પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે બુદ્ધના માટે શ્રાવસ્તીમાં એક વિહાર બાંધવાની યોજના કરી. રાજા પ્રસેનજિતના રાજકુમાર જેતના ઉદ્ઘાનવાળી જગ્યા વિહાર બાંધવા માટે તેને યોગ્ય જણાતા જેતને તે જમીન પોતાને વેચવા વાત કરી. જેતે જમીન વેચવા ઇચ્છા દર્શાવી પરંતુ શરત મુજબ કે પોતાની માલિકીના વનની ભૂમિ પર પથરાઈ રહે એટલી મુદ્રાઓના મૂલ્યમાં તે તે વનનું વેચાણ કરશે. બુદ્ધ પ્રાચ્યે સુદતને પૂર્વજી ભાવ હોવાથી તેણે જેતની શરત માન્ય રાખી. પાછળથી રાજકુમાર જેતે આ કરારમાંથી ચલિત

* અધ્યક્ષ, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૯

થવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ન્યાયાલયમાં તેની વિરુદ્ધ ચુકાદો આવતાં પોતાની માલિકાનું વન નિર્ધારિત કરેલી શરત પ્રમાણે તેણે શ્રેષ્ઠી સુદતને વેચવું પડ્યું. સુદતે ૧૮ કરોડના મૂલ્યના કાર્પાઇલ સિક્કાઓ ગાડાઓમાં ભરી લાવીને વનની ભૂમિ પર પથરાવી દીધા અને રાજકુમાર જેતનું વન હવે સુદતની માલિકાનું થઈ ગયું. એ પછી આ વન તેણે બુદ્ધને અપણું કર્યું. સુદતે ત્યાં બુદ્ધના માટે વિહાર બંધાવ્યો. આ વિહાર-નિર્માણના કાર્યમાં મદદ કરવા માટે બુદ્ધના શિષ્ય સારિપુત્ર પણ શ્રાવસ્તીમાં ગયા હતા. નાણાં પાથરવાની થોડી જમીન બાકી હતી ત્યાં રાજકુમાર જેતે સુદતને નાણાં પાથરતાં અટકાવ્યો અને એટલી જમીન પોતાની માલિકાની રાખીને જેતે ત્યાં બુદ્ધ માટે સુવર્ણમંદિર બંધાવ્યું. સુદતે ભૂમિ પર જે મુદ્રાઓ બિછાવી હતી તેનું મૂલ્ય ૧૮ કરોડ હતું. સુદતે ત્યાં મંદિર, સંધારામ, કોષ્ટાગાર, ફૂવા વગેરેના બાંધકામ પાછળ બીજા ૧૮ કરોડની મુદ્રાઓ વાપરી હતી. સુદતની આ મહામૂલ્યી ભેટની પુણ્ય સ્મૃતિને જીવંત રાખવા માટે આનું નામ 'જેતવનના વિહારને અનાથપિંડક આરામ રાખવામાં આવે' તેવું બુદ્ધે સૂચવ્યું હતું. જેતવન વિહારની પ્રતિષ્ઠા ખૂબ જ ધામધૂમપૂર્વક કરવામાં આવી હતી.

આ પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખીને ભરહૂત અને બોધિગયાની વેદિકામાં તેમજ સાંચીના મહારૂપના ઉત્તરના તોરણદ્વારની પૂર્વ બાજુના સ્તંભ પર સુંદર શિલ્પાંકન કરેલા છે.

ભરહૂતના શિલ્પમાં આ પ્રસંગનું આલેખન આ રીતે કરવામાં આવ્યું છે.^૧ બળદને ગાડાથી છૂટો કરીને ગાડામાં ભરેલા ચોરસ આકારના સિક્કા વનની ભૂમિ પર પાથરવામાં આવી રહ્યા છે. વેદિકા વડે આવૃત્ત એક બોધિવૃક્ષ જે બુદ્ધની ઉપસ્થિતિનું સૂચન કરે છે. તેની સામે જાઓ રહેલ અનાથપિંડક પાત્રમાંથી પાણી રેડીને દાન સંકલ્પ કરે છે. બીજા બાજુએ વનના સૂચક એવા ત્રણ વૃક્ષોની આસપાસ મુદ્રાઓ બિછાવવામાં આવી રહી છે. બે કૂટાગાર પણ આલેખ્યા છે જેમાંના ઉપરના કૂટાગાર પર 'નલકૂટિ',^૨ અને નીચેના કૂટાગાર પાસે કોસલકૂટિ^૩ એવું લખાણ કોતરેલું છે. આ દૃશ્યમાં 'જેતવન અનાથવેદિકો દેતિ કોટિસંયતેન કેતા'^૪ એવું લખાણ ઉત્કીર્ણ છે અર્થાત્ અનાથપિંડક કોટિ ધનનો ક્રય કરીને જેતવનનું દાન કરે છે.

સાંચીના મહારૂપના ઉત્તરના તોરણદ્વારના પૂર્વના સ્તંભના સન્મુખ ભાગે બીજા દૃશ્યમાં જેતવનનો પ્રસંગ આલેખવામાં આવ્યો છે.^૫ આ દૃશ્યમાં મુદ્રાઓથી ઢંકાયેલી ભૂમિ દર્શાવી છે. તેમજ ગન્ધકૂટી, કોસલકૂટી અને કઠારિકૂટી નામનાં બુદ્ધનાં ત્રણ નિવાસ્થાનો દર્શાવ્યાં છે. ગન્ધકૂટી આગળ આસન દર્શાવ્યું છે જે બુદ્ધની ઉપસ્થિતિનું સૂચક જણાય છે.

બોધિગયાની વેદિકાના એક સ્તંભ પર પણ જેતવનદાનના પ્રસંગનું શિલ્પાંકન જોવા મળે છે.^૬ આ દૃશ્યમાં ત્રણ પુરુષ આકૃતિઓ અને ત્રણ વૃક્ષોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. જાલા રહેલ પુરુષે મુદ્રાઓ ભરેલું પાત્ર ખભા પર ધારણ કર્યું છે. જમણા હાથ વડે પાત્ર પકડ્યું છે જ્યારે ડાબો હાથ કેડ પર ટેકવેલો છે. બીજા બે પુરુષો પગ પર ઉભડક બેસીને જમીન પર સિક્કાઓ બિછાવી રહ્યા છે.

આમ ઉપર્યુક્ત ત્રણે સ્થળે શ્રાવસ્તીના જેતવનના દાનના પ્રસંગનું શિલ્પાંકન કરવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણે શિલ્પાંકનનો સમય ઈ. પૂ. બીજી સદીના મૂકવામાં આવે છે. આ ત્રણે શિલ્પોનો પુલનાત્મક અભ્યાસ કરતાં કેટલીક રસપ્રદ બાબતો નજરે પડે છે. ત્રણમાંથી બે સ્થળે ભરહૂત અને સાંચીમાં બુદ્ધની ઉપસ્થિતિ પ્રતીકા દ્વારા દર્શાવી છે. ભરહૂતમાં બોધિવૃક્ષ દ્વારા અને સાંચીમાં આસન દ્વારા શ્રાવસ્તીના જેતવન-દાનના પ્રસંગનાં શિલ્પાંકનો.]

બુદ્ધને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. ભરહૂત અને સાંચીના શિલ્પમાં અનુક્રમે ત્રણ અને બે કૂટાગાર દર્શાવ્યા છે જ્યારે બોધિગયાના શિલ્પમાં એક પણ કૂટાગાર દર્શાવ્યું નથી. ભરહૂત અને બોધિગયાના શિલ્પમાં વનના સૂચક એવા ત્રણ વૃક્ષો આલેખવામાં આવ્યા છે. ભરહૂતમાં પ્રસંગનું ખૂબ જ વિગતે શિલ્પી-કનું કરવામાં આવ્યું છે. અનાથપિંડરનો દાનનો સંકેત, ગાડામાંથી મુદ્રાઓ ઉતારવી, મુદ્રાઓ જમીન પર પિછાવી, ત્રણ કૂટાગાર, ત્રણ વૃક્ષો વગેરેના આલેખન દ્વારા આ હકીકત સ્પષ્ટ થાય છે. શિલ્પી-કનના સમયે એટલે કે ઈ. પૂ. ૫ીજી સદીમાં નાતકકથાઓ અને બુદ્ધના જીવન પ્રસંગો લોકોમાં એટલા જાણીતા થઈ ગયા હતા કે ભરહૂતના શિલ્પમાં આટલું વિગતે આલેખન ન થયું હોત તો પણ દર્શકને પ્રસંગનો ખ્યાલ આવી શકે તેમ હતું. એટલું જ નહિ પણ શિલ્પના વિષયને અભિલેખ દ્વારા જણાવવામાં પણ આવ્યો છે! રજૂઆત દ્વારા જ દર્શકને વિષયની જાણ થાય એ તે કુશળ કલાકારની સિદ્ધહસ્તતા દર્શાવે છે. આ દૃષ્ટિએ બોધિગયાનું શિલ્પ નોંધપાત્ર પડે છે. માત્ર ત્રણ પુરુષ, વૃક્ષો અને મુદ્રાઓના આલેખન દ્વારા જ સમગ્ર પ્રસંગને સફળ રીતે રજૂ કરવામાં કલાકારને સફળતા મળી છે. ત્યાં પ્રસંગનું નામ પણ જણાવ્યું ન હોવા છતાં પ્રસંગનો ખ્યાલ આવી જાય છે. ભરહૂતના શિલ્પમાં પાત્રોની આસપાસ પશ્ચાદ્ભૂમિમાં થોડી જગ્યા ખાલી રાખીને હાથ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે જેથી પાત્રો જુદા પડી આવે છે મરતુ તેઓને એકબીજા સાથે લયાતમક સંબંધ જણાતો નથી. ભરહૂતમાં દરેક બાબત ધીરજથી કાળજીપૂર્વક આલેખવામાં આવી હોવા છતાં દરેક ભાગ અલગ જણાય છે અને એકબીજા સાથે સંબંધિત હોવાનું જણાતું નથી. જ્યારે બોધિગયામાં ભરહૂત જેટલું વિગતે આલેખન કરવામાં આવ્યું ન હોવા છતાં તેના પાત્રો લયાતમક રીતે એકબીજા સાથે સંબંધિત જણાય છે. વાસુદેવશરણ અગ્રવાલના મતે બોધિગયાના શિલ્પીઓએ પોતાના ઝીણવટ ભર્યા શિલ્પકામનો વારસો ભરહૂત પાસેથી મેળવ્યો હતો અને તે સાંચી અને મથુરામાં પણ વધારે સારી રીતે ફેલાયો હતો. આમ હોવા છતાં ભરહૂત, બોધિગયા અને સાંચીના જેતવનના દાનપ્રસંગના શિલ્પની રજૂઆતમાં ઘણો મોટો ભેદ જોવા મળે છે.

પાટીપ

૧. Cunningham, *Stupa at Bharhut*, plates 28 & 57
૨. મિશ્ર રમાનાથ, ભરહૂત, પૃ. ૭૦
૩. એનન પૃ. ૭૧
૪. એનન પૃ. ૭૧
૫. Marshal John, *The Monuments of Sanchi and Foncher Alfred*, Vol. I (Text) p. 222 Vol. II (Illustrations) plate 6 XXXIV b 2
૬. Cunningham, *Mahabodhi*, plate VIII-8
૭. Agrawala, Vasudeva, *Indian Art*, p. 184

ગુજરાતની ગણેશ પ્રતિમાઓ : કેટલીક નવીન ઉપલબ્ધિઓ.

રા. ડા. કાવલિયા*

કરેક કાય^૧ નિર્વિદને પાર પાડવા માટે જેતું પ્રથમ સ્મરણ-પૂજન કરવામાં આવે છે તે વિદન-હતી ગણપતિ બીજા દેવાને મુકાબલે હિંદુ સમાજમાં અતોખું સ્થાન ધરાવે છે. સમગ્ર ભારત વર્ષમાં ગણપતિ અને તેની પૂજનો પ્રચાર સર્વસામાન્ય બન્યો છે. ગણેશ પૂજની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ તથા ગણેશના પૌરાણિક અને શિલ્પશાસ્ત્રીય મૂર્તિવિધાન વિશે અમાઉ ધણું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે. ઉપરાંત ગણેશ પ્રતિમાની પ્રાચીનતા વિશે પણ ગ્રંથો અને સામયિકોમાં ચર્ચા વિચારણા ગઈ છે.^૨ તેથી અત્રે પુનરાવર્તન કરવું ઉચિત માન્યું નથી.

ગુજરાતમાંથી ઉપલબ્ધ ગણેશ પ્રતિમાઓ વિશે અન્ય લેખકોએ પ્રાચીન અને મધ્યકાલથી શરૂ કરી જુદા જુદા સમયની ઘણી મૂર્તિઓ વિશે અલગ અલગ ગ્રંથો અને સામયિકોમાં વિગતવાર માહિતી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.^૩

અત્રે પ્રસ્તુત ગણેશ પ્રતિમાઓ ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત અન્ય મૂર્તિઓમાં નવીન ઉપલબ્ધિઓ ગણાવી શકાય. આ પ્રતિમાઓ પીઠાઈ, લીલત્રા (કાકોર-પંચમહાલ), ખાવડા, નગરા, વિળજી મંદિર કામળાજીમાં જોઈ શકાય છે.

પીઠાઈની ગણેશ પ્રતિમા (ચિત્ર ૧)

પીઠાઈ (તા. કપડવંજ) ગામના પીઠેશ્વરી માતાના મંદિરના પ્રાંગણમાં આ પ્રતિમા આવેલી છે. ગોળ તકિયા જેવા અલંકૃત આસન ઉપર ગણેશ કામો પગ વાળીને, જમણા પગ ઢીંચણથી વાળી જોડો રાખીને બેઠેલા છે. ગજમુખધારી દેવના મસ્તકે ચક્રાકાર પદ્મયુક્ત અલંકાર નિહાળી શકાય છે. મોટા કાનમાં પદ્મકળી આકારનું કર્ણાલંકાર શોભી રહ્યું છે. ત્રણ નેત્ર, મુખ પર પ્રસન્નતાનો ભાવ, મુખની બહાર ખંડિત દંતશ્રણ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. જમણી તરફ વાળેલી સૂંઢ અસામાન્ય લક્ષણ તરીકે અલગ તરી આવે છે. ગણેશના કંઠમાં ઘંટડીયુક્ત હાર, બાજુઓ પર મણકાયુક્ત બાજુબંધ, હાથમાં કંકણ તથા પગમાં ધૂધરાયુક્ત જાંઝર નોંધપાત્ર છે. ડાબા હાથ પર થઈ પાછળથી જમણા હાથ સુધી વીંટળાયેલ નાગની ફેણનો ભાગ ખંડિત છે. અધોવચ્ચ તરીકે લંગોટી પહેરેલી છે. જાંઘ પર થઈ બંને બાજુ લટકતું વસ્ત્ર તેમજ ડાબા પગની નીચે વસ્ત્રના છેડાની ગોમૂત્રિકાધારની કરચલી ધ્યાનાકર્ષક છે. ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં પરિક્રમાક્રમે જોતાં જમણા નીચલા હાથમાં ફૂલ કે દંત, ઉપલા જમણા હાથમાં પદ્મ, ડાબા ઉપલા હાથમાં પરશુ અને નીચલો ડાબો હાથ અનુચરના મસ્તક પર ટેકવેલ છે, જેની આંગળીઓ મોદકપાત્રને સ્પર્શતી બતાવી છે. અહીં ડાબા પગ પાછળ જોભેલા

* અધ્યાપક, બો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

ગુજરાતની ગણેશ પ્રતિમાઓ : કેટલીક નવીન ઉપલબ્ધિઓ.]

[૩૧

અનુચરે બંને હાથે મોઢકપાત્ર ધારણ કરેલ છે. અનુચરના મસ્તક પરના ગૂંચળાયુક્ત વાળ છેક ખભા પર પથરાયેલા છે. તેની ઉપસેલી આંખો અને મુખનું આલેખન ઉદ્દેશ્યમીય છે.

ઉપયુક્ત પ્રતિમાનું સમગ્ર આલેખન જોતાં અધોવચ્ચની કલામય વલ્લીઓ અને અંતભાગમાં ગોમૂત્રિકાઘાટ ગ્રીક અને ગાંધાર શૈલીની યાદ અપાવે છે. વળી અંગોની રચનામાં મોટા જઘન અને દેહવળાંકને ભારપૂર્વક દર્શાવવાની આ શૈલી પ્રાચીન શિલ્પોમાં પ્રચલિત હતી.

આ ગણેશ પ્રતિમાની ખેસવાની પદ્ધતિને અમઝારા, કોટેશ્વર અને રોડામાંથી પ્રાપ્ત ગણેશ પ્રતિમાઓ સાથે સરખાવતા એક જ પદ્ધતિની શૈલી હોવાનું માલુમ પડે છે. અલંકારોની બાબતમાં શામળાજી, ઈડર, અમઝારા, કોટેશ્વર, સિહોર, રોડાની ગણેશ પ્રતિમાના અલંકરણો સાથે સ્પષ્ટ સામ્ય ધરાવે છે, વળી ગણેશના ડાબા પગ પાસે જોમેલ અનુચરના મસ્તકના ગૂંચળાયુક્ત વાળ અને મુખનું સૌષ્ઠવ યાવની (Hellenistic) શિલ્પ-શૈલીની અસર બતાવે છે. આને શામળાજીમાંથી પ્રાપ્ત ચામુંડાએ ધારણ કરેલ મસ્તક સાથે સરખાવી શકાય.

આમ આ ગણેશ પ્રતિમાના સમગ્ર લક્ષણોને ધ્યાનમાં લઈ ગુપ્તકલાની અસર સૂચવતા આ શિલ્પને ઈસવી સનના સાતમા સૈકામાં મૂકી શકાય.

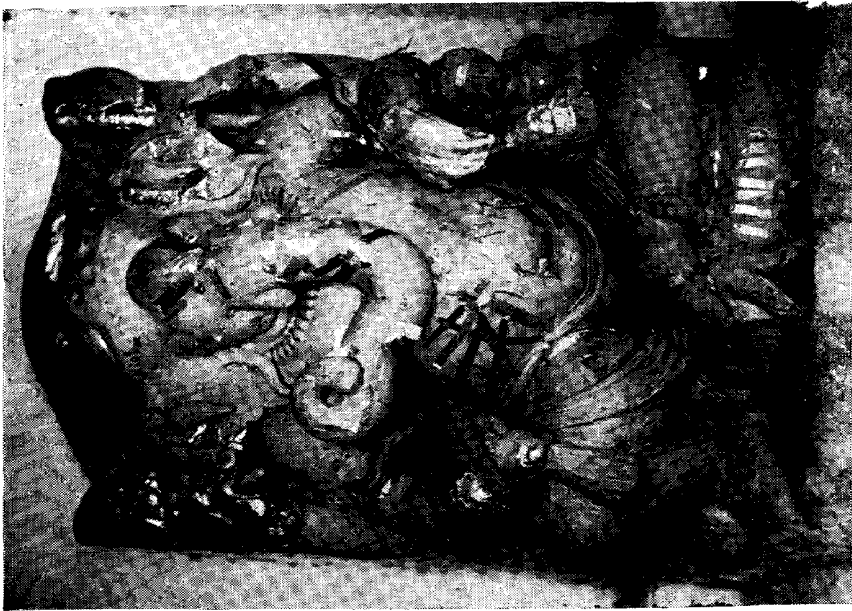
પંચમહાલમાંની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા (ચિત્ર-૨)

પંચમહાલ જિલ્લાના લીંબડી નજીક લીલવા (ઠાકોર) નામના ગામમાં નૃત્યમુદ્રામાં જોમેલા ગણેશની અપ્રતિમ મૂર્તિ આવેલી છે. નૃત્ય મુદ્રામાં ગણેશજીએ જમણા પગ જોડે લઈને આંગળીઓ પર ટેકવેલ છે. જ્યારે ડાબો પગ ઢીંચણથી સહેજ વાળેલો છે. ગજ મસ્તક પર નાનો મુકુટ અને આગળના ભાગે મૌકિતકની સેરયુક્ત કેરીઘાટનો અલંકરણયુક્ત પટ્ટો શોભી રહ્યો છે. બંને કાનના ઉપરના ભાગમાં પદ્મકળી આકારના નાના કર્ણ-અલંકારો નોંધપાત્ર છે. વિસ્ફારિત નેત્રો, મુખમાં ખંડિત દંતશૂળ છે. ખભાને સમાન્તર ડાબી તરફ સૂંઢ રાખેલ છે. કંઠમાં ઘંટડીયુક્ત હાર અને એકાવલિ દષ્ટિગોચર થાય છે. ડાબા ખભા પરથી પસાર થઈ જમણા હાથ નીચેથી ઉદર ઉપર દેખાતો નાગખંધ આકર્ષક છે. બાજુ પર કાપા પાડેલાં કડાં અને હાથમાં કટકવલય છે. કેડ પર અધોવચ્ચને બાંધતો દોરડા ઘાટનો કટિખંધ, ઢીંચણ નીચે સુધી ઝૂલતી વનમાલા, પાદવલય અને પાદમલક સમગ્ર પ્રતિમાની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. દેવના જમણા પગ પાસે વાહન મૂષક જોઈ શકાય છે. ગણેશના ચાર હાથમાં અનુક્રમે દંત, પરશુ, પદ્મ અને મોઢકપાત્ર ધારણ કરેલ છે.

આ પ્રતિમાની સમગ્ર ઘડતર શૈલીમાં ગણેશનો ડાબો પગ વધારે પડતો સ્થૂળ બતાવેલ છે. બાકીનું ઘડતર અને અલંકરણો ધ્યાનાકર્ષક અને સપ્રમાણ જણાય છે. આ પ્રતિમાને તેના મુખ્ય લક્ષણોને ધ્યાનમાં લેતાં ઈ. સ.ની ૧૦ મી સદી જેટલી પ્રાચીન માનવી જોઈએ.

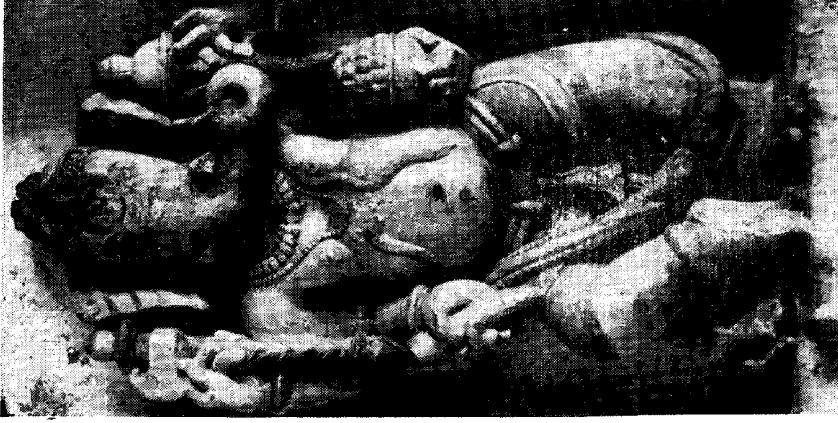
બાવકાની ગણેશ પ્રતિમા (ચિત્ર-૩)

બાવકા (પંચમહાલ) ગામના શિવમંદિરમાં સ્તંભિકાયુક્ત ગવાક્ષમાં ગણેશની સુંદર પ્રતિમા આવેલી છે. ગણેશ ત્રિભંગમાં જોમેલા છે. સ્તંભોમાંના મકરમુખમાંથી નીકળતી પદ્મયુક્તવેલના મથાળે કૃતિમુખનું આલેખન ધ્યાનાકર્ષક છે. સ્તંભોની બહારની બંને બાજુએ સિંહવ્યાલ અને હસ્તિવ્યાલનાં શિલ્પો નજરે પડે છે.

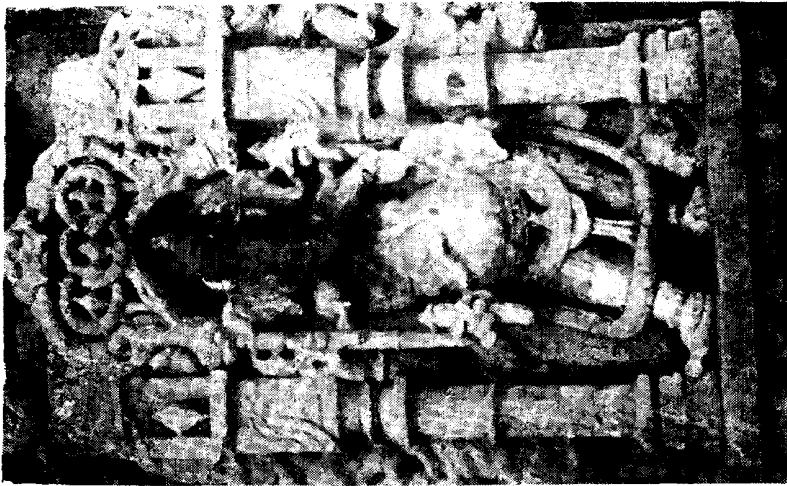
ચિત્ર ૧ : પીઠાઈની ગણેશ પ્રતિમા

[ચિત્રોની સમજૂતી માટે જુઓ રા. ડા. સાવલિયાનો લેખ]

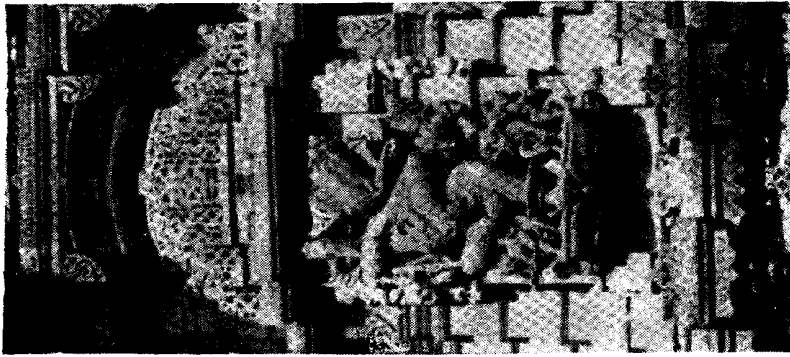

ચિત્ર ૨ : પંચમહાલમાંની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા

[ચિત્રોની સમજૂતી માટે જુઓ રા. ડા. સાવલિયાનો લેખ]

ચિત્ર ૩ : બાવકાની ગણેશ પ્રતિમા

ચિત્ર ૪ : શામળાજીની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા

ચિત્ર ૫ : નગરાની ગણેશ પ્રતિમા

[ચિત્રોની સમજૂતિ માટે જુઓ રા. ડૉ. સાવલિયાનો લેખ]

આ પ્રતિમાના ગજમુખ ઉપર ત્રિકૂટ મુકુટ અને કપાળના ભાગે પદ્મચુક્ર ત્રિસેરી મૌકીકની સેરા નિહાળી શકાય છે. સૂંઢને ડાબી તરફ વાળેલી છે. કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, ઉદર પર નાગખંધ, કેડ પર ત્રણ સેરી કમરખંધ, મુકતાદામ, વનમાલા તથા કટકવલય અને પગમાં કદલાં તેમજ પાદબલક ધારણ કરેલ છે. દેવના ડાબા પગ પાસે વાહન મૂષક લાકુ આરોગતો જણાય છે.

ગણેશના ચતુર્ભુજમાં પરિક્રમાક્રમે દંત, પરશુ, પદ્મ અને મોહકપાત્ર ધારણ કરેલ જોઈ શકાય છે. કલાશૈલીની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા ઈ. સ.ની ૧૧ મી સદીની પ્રતીત થાય છે.

શામળાણની નૃત્ય ગણેશ પ્રતિમા (ચિત્ર ૪)

શામળાણ(તા. ભિલોડા, સા. કાં.)માં આવેલ વિષ્ણુમંદિરના પશ્ચિમ તરફના મંડોવરના મુખ્ય ગવાક્ષમાં નૃત્ય કરતા ગણેશની નયનરમ્ય પ્રતિમા આવેલી છે. પદ્મપીઠ પર ડાબો પગ ટેકવેલો છે. જમણો પગ નૃત્ય મુદ્રામાં ઉપર ઉઠાવેલ છે. ભારે શરીર હોવા છતાં નૃત્યની અંગભંગીઓ આકર્ષક છે. નૃત્યની તલ્લીનતામાં ગજમુખ છેક ડાબી બાજુ નમાવી દીધું છે. નૃત્ય સાથે તાલ આપતાં વાહો અનેરું આકર્ષણ જમાવે છે. દેવનાં જમણા વાળેલા પગ નીચે મયૂરનૃત્યમુદ્રામાં નિહાળાતી મૃદંગવાદિનીના અંગમરોડ સમગ્ર નૃત્યની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે. ડાબી બાજુ વીણા અને મંજીરા સાથે નૃત્યમાં તાલ પુરાવતી બે સ્ત્રી આકૃતિઓ નજરે પડે છે.

ગણેશને ત્રિનેત્ર છે. મસ્તકે કિરોટ મુકુટ, મુખ પર પ્રસન્નતાનો ભાવ છે. સૂંઢ ડાબી તરફ વાળેલ છે. શરીર પર ધારણ કરેલ મૌકીકના અલંકારોને નૃત્યને લીધે આપેલ ઓલ નૃત્યની ગતિ બતાવે છે. સર્પનો ઉદરખંધ સ્પષ્ટ નજરે પડે છે. ગણેશ પદ્મજ છે. જમણા બે હાથમાં દંત અને પરશુ છે. ઉપલા બંને હાથ નૃત્ય મુદ્રામાં કલાત્મક રીતે વાળેલા છે. નૃત્યનો ભાવ રજૂ કરતી અંગુલિઓના વળાંક શિલ્પીના નૃત્ય વિશેના જ્ઞાનને સાકાર કરે છે. ડાબા બે હાથમાં પદ્મ અને મોહકપાત્ર ધારણ કરેલાં છે.

ગુજરાતમાંથી પ્રાપ્ત ગણેશની અન્ય નૃત્ય પ્રતિમાઓમાં આ પ્રતિમા જુદી તરી આવે છે. સમગ્ર પ્રતિમામાં નૃત્યની ગતિ અને તલ્લીનતા, ધડતર શૈલી અને મૌકીકના અલંકારોના પ્રચુરતા તથા દેહની અંગભંગીઓ સિદ્ધહસ્ત કલાકારની સિદ્ધિ બતાવે છે. આ પ્રતિમા ઈ. સ.ની ૧૧ મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે.

નગરાની ગણેશ પ્રતિમા (ચિત્ર ૫)

ખંભાતથી ૩ કિ. મી. ઉત્તરમાં આવેલ નગરા ગામના બ્રહ્માણના મંદિરમાં સફેદ આરસમાં કંઠારેલ ગણેશની પ્રતિમા આવેલી છે. ગોળ અલંકૃત તક્રિયા આકારના જિંયા આસન પર ગણેશ લલિતાસનમાં બિરાજેલા છે, જમણા લટકતા પગને પદ્મ પર ટેકવેલ છે. ગજમસ્તકે નાનો મુકુટ અને આગળના ભાગે મોતીની બે સેર બાંધેલી છે. કણ્માં ઉપરના ભાગે મોતીની સળંગ સેરનો અલંકાર નજરે પડે છે. કંઠમાં પાંદડીયુક્ત હાર, મણિયુક્ત બાજુખંધ, કંકણ અગ નામનો ઉદરખંધ જોઈ શકાય છે. અડી પગમાં કોઈ જ આભૂષણ ધારણ કરેલ નથી. સૂંઢને ઉદર પર ટેકવીને ગોળ વળાંક આપેલ છે, જેમાં મોહકનું આલેખન સ્પષ્ટ નિહાળી શકાય છે. ચતુર્ભુજ દેવના હાથમાં અનુક્રમે દંત, પરશુ, ખંડિત અને મોહકપાત્ર ધારણ કરેલ છે.

ગુજરાતની ગણેશ પ્રતિમાઓ : કેટલીક નવીન ઉપલબ્ધિઓ]

[૩૩]

ગણેશ પ્રતિમાની સાદી ધડતર શૈલી અને મુખ પરના સૌમ્ય ભાવ તથા અલંકારોની શૈલીને લઈને આ પ્રતિમાને ઈ. સ.ની ૧૩ મી સદી જેટલી પ્રાચીન ગણવી જોઈએ.

પાઠટીપ

૧. Alice Getty, *GANESA : A Monograph on the Elephant Faced God*, Oxford, 1936; Haridas mitra, *GANAPATI*, Visva-Bharati Annals, Vol. VIII, Calcutta; Gopinath Rao, *Elements of Hindu Iconography*, Vol. I, Part I, 1914, pp. 35-67; ક. ભા. દવે, 'ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન,' પૃ. ૧૪૯-૧૫૬; પ્રિયમાળા શાહ, 'હિન્દુ મૂર્તિ વિધાન,' ૧૯૭૪, પૃ. ૩-૧૬; કિશોરીલાલ કોઠારી, 'વિદેશમાં શ્રી વિનાયક પૂજા,' 'પથિક,' વર્ષ ૧૭, ઓક્ટો-નવે. ૧૯૭૭, પૃ. ૬૩
૨. R. N. Mehta, 'A few GANES'A Images from Gujarat,' "Bulletin of the Baroda Museum and Picture Gallery, Vol. V, 1947-48, pp. 23-27; U. P. Shah, *Sculptures from samalaji and Roda*, p. 91, Fig. 55; "કુમાર" (કલા અંક), અં. ૩૮૨, ઓક્ટો. ૧૯૫૫, પૃ. ૩૮૭; હસમુખ સાંકળિયા, 'પુરાતત્ત્વમાં ગુજરાત,' પૃ. ૫૫-૫૭; યુ. પી. શાહ, "સ્વાધ્યાય," પૃ. ૧૧, ૧૯૭૩, પૃ. ૬૪; પ્રફુલ્લ રાવલ, 'સિંહોરની ગણેશ પ્રતિમા,' "સ્વાધ્યાય," પૃ. ૧૭, અંક ૩, ૧૯૮૦, પૃ. ૨૭૮-૭૯; હરિલાલ ગૌદાની, 'મહાગુજરાતનાં શિલ્પ-સ્થાપત્ય,' પૃ. ૧૬૮; રવિ હજરનીસ, 'શામળાજીની દ્વિભુજ ગણેશ પ્રતિમા : સમયાંકન અને વિચારણા,' "પથિક," જાન્યુ-ફેબ્રુ. ૧૯૮૪, પૃ. ૨૨-૨૩; કોટેશ્વરની વિરલ શક્તિ ગણેશ પ્રતિમા, "પથિક," ઓક્ટો-નવે. ૧૯૮૫, પૃ. ૧૦૦-૧૦૨

હર્ષચરિતના કર્તા બાણનો ભાવક વર્ગ⁺

કમલેશકુમાર જી એકસી*

મહાકવિ બાણ સંસ્કૃતના ગદ્યસાહિત્યને કાદંબરી અને હર્ષચરિત એમ બે કૃતિઓની ભેટ ધરી છે. ગદ્યકાવ્યના નિર્ધારિત થયેલા બે પ્રકારો—કથા અને આખ્યાયિકા—ના આ બેન્નેડ નમૂના છે, એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. કથા અને આખ્યાયિકા બન્નેમાં અજમાવેલી સ્વપ્રતિભાએ બાણને પુષ્કળ પશ્ચાત્તાભાગી બનાવ્યા છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ સંમુદાયે એમની કવિત્વ શક્તિના ગુણગાન ગાયા છે.

પણ આ સિક્કાની એક બાજુ છે. ન્યારે બીજી બાજુ એ છે કે કાદંબરી અને હર્ષચરિત બન્ને કૃતિઓ માટે શબ્દકાઠિન્ય, ભાષા ગૂંચણી કે કથારસની ખૂબ જ ઓછી ગતિને લઈને બાણની ઠીક થઈ છે.

વેપર જેવા પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન બાણના ગદ્યને એક એવા દુર્ગમ જંગલ તરીકે ઓળખાવે છે કે જેમાં આગળ વધવું અશક્ય હોય છે; પ્રવાસીએ પોતે જ પોતાનો રસ્તો કરી લેવાનો હોય છે, અને આવા જંગલમાં જેમ હિંસક પ્રાણીઓથી ભય રજા કરે છે, તેમ અહીં સામાસિક પદોથી વાત્કને ભય રજા કરે છે. પ્રોફે. આર. ડી. કરમારકર જેવા ભારતીય વિદ્વાનોને પણ આ આક્ષેપ અંશતઃ યોગ્ય જણાયો છે.^૨

આમ બાણને માટે સાહિત્ય-રસિકોમાં બે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની લાગણી પ્રવર્તે છે. અહીં આપણે આ બન્ને લાગણીઓની બાણના હર્ષચરિતના સંદર્ભમાં સમીક્ષા કરીશું અને તેના કારણોમાં પણ વિચાર કરીશું.

સૌ પ્રથમ આ વિષે બાણભટ્ટને તપાસતાં જણાય છે કે તેઓ પોતાની કૃતિઓ પરત્વે જાણીય થનારા કાઠિન્યદોષ અને એને લીધે થનારા પોતાના અપવશથી સહાન છે. કાદંબરીની વાત જવા દઈએ, તો પણ કમ સે કમ હર્ષચરિત માટે તો આ વાત ઘણી જ સાચી છે. બાણ હર્ષચરિતમાં આરંભમાં જ શોભા કે પ્રસિદ્ધિ પામનારી આખ્યાયિકા કેવી હોય, એ અંગત પોતાનો મત રજૂ કરતાં કહે છે કે—

મુજપ્રબોધલલિતા સુવર્ણઘટનોજ્જ્વલૈઃ । શબ્દૈરાખ્યાયિકા માતિ શય્યેવ પ્રતિપાદકૈઃ ॥૩

અનેક સ્થળે જેમ બાણ શ્લેષની યોજના મૂકે છે, તેમ અહીં પણ શ્લેષની યોજના દ્વારા આખ્યાયિકા વિષે પોતાનો મત જણાવ્યો છે. તેમના મતે જે સુવર્ણ(= જેવી મૂલ્યવાન ધાતુ)થી

+ સંસ્કૃત વિભાગ, ભાષાસાહિત્ય ભવન, ગુજ. યુનિ., અમદાવાદના ઉપક્રમે આયોજિત ‘કથા અને આખ્યાયિકા’ વિશેના પરિસંવાદ(૮-૯ ફેબ્રુઆરી, ૯૪)માં વાંચેલો લેખ.

* વ્યાખ્યાતા, સંસ્કૃત વિભાગ, ભાષા સાહિત્ય ભવન, ગુજ. યુનિ., અમદાવાદ-૯

હર્ષચરિતના બાણનો કર્તા ભાવક વર્ગ]

[૩૫

ખનાવેલ હોઈને ઉજ્જવલ પાયાઓ વાળી અને (શયન પૂરું થતાં) સુખપૂર્વક જેમાં જંગરણ થઈ શકે એવી લલિત હોય, તે જ શ્રેષ્ઠ પ્રશંસાને પાત્ર બની શકે, એમ આખ્યાયિકા પણ સુંદર અક્ષરોની ગૂંચણીને લીધે ઉજ્જવલ બનેલી, અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરનારા શબ્દોથી રચાયેલી અને સરસતાથી સમગ્ર જાણ, તેવા લલિત વાક્યો-શબ્દોવાળી હોય, તે જ પ્રશંસાને પાત્ર બની શકે છે.

આનો સ્પષ્ટ અર્થ એ થયો કે આખ્યાયિકામાં ભાષાકીય કાઠિન્ય હોય, કે ભારે સામાસિક રચનાને લીધે ભાષા દુર્બોધ હોય, તે તેવી આખ્યાયિકાની પ્રશંસા કે ખ્યાતિને મોટો અવકાશ રહેતો નથી. એમ બાણભટ્ટ પોતે જણે છે, અને સાવધાનતાપૂર્વક હર્ષચરિતના આરંભે જ આવું ઉચ્ચારે છે.

આ પરિસ્થિતિમાં હર્ષચરિતની ફરી એકવાર સમીક્ષા કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. બાણને શબ્દોના જંગલના નિર્માતા જાહેર કરીએ, એ પહેલાં કેટલીક વિશિષ્ટ બાબતો તરફ ધ્યાન ધરવું જરૂરી છે; તે સિવાય બાણને સાચો ન્યાય આપવો મુશ્કેલ છે. પ્રથમ બાબત તે છે કે દરેક કૃતિ તેના જમાનાના પ્રચલિત આદર્શોથી અનિવાર્ય રીતે પ્રભાવિત થઈ જતી હોય છે, બાણનો જે સમયગાળો છે, તેમાં ગદ્ય માટે અલંકારપ્રધાન ભાષાનો સમાવેશ થતો, તે વળી સમાસની અધિકતા એ જ ગદ્યનો પ્રાણ માનવામાં આવતો. આથી જ દૃષ્ટીએ કહેવું પડ્યું કે-

“ઓજ: સમાસભૂયસ્ત્વમેતત્ ગદ્યસ્ય જીવિતમ્ ।”^૪

હવે જે જમાનામાં ઓજ અને સમાસભૂયસ્ત્વ એ ગદ્યનો પ્રાણ મનાતો હોય, તે તે જમાનાનો યશ ચાહનાર એવો કયો કવિ હશે, કે જે એ બંનેની ઉપેક્ષા કરી શકે ?

ખીજી બાબત એ છે કે પંચતંત્ર જેવા ખૂબ જ સરળ ગદ્યની અપેક્ષાએ હર્ષચરિતના ગદ્યને આપણે ભલે કિલ્લટ માનીએ; અને એવો આલેખ કરીએ કે સુખપ્રયોધ લલિતા એમ કહીને આખ્યાયિકાની પ્રસિદ્ધિ માટે જે અપેક્ષાઓ બાણ પોતે સ્વીકારી છે; તેની હર્ષચરિતમાં ઉપેક્ષા કરી છે. પણ હકીકત એ છે કે કાઠિન્ય હોય કે સરળતા એ તે સાપેક્ષ છે. કોઈકની અપેક્ષાએ કોઈ કઠિન હોઈ શકે અને એ જ કઠિન વસ્તુ કોઈ અન્યની અપેક્ષાએ સરળ હોઈ શકે. બાણની આખ્યાયિકા એવા હર્ષચરિતના ગદ્ય માટે પણ આવું જ છે. જે જમાનામાં સમાસપ્રચુરતાવાળા અને ઓજસ્વી લેખનને જ ગદ્યકાવ્ય તરીકે માન્યતા મળતી, એવા જમાનામાં કોઈ ખીજે કવિ પ્રયોજે, એના કરતાં બાણે હર્ષચરિતમાં ધણું સરળ ગદ્ય પ્રયોજ્યું છે.

ગદ્યને કિલ્લટ બનાવવામાં જેમ સમાસો નિમિત્ત બને છે, તેમ સન્ધિકાર્ય પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. એમાંય વળી જે અચૂસન્ધિ પ્રયોજાય, તે ગદ્ય હોય કે પછી પદ્ય હોય, કિલ્લટ બની જતું હોય છે. આ ઉપરાંત સામાસિક પદોમાં પણ જ્યારે અચૂન્ધિ પ્રયોજવાના અવસરો આવ્યા કરે, તે ત્યાં ભારે ભાષા કાઠિન્ય સર્જાય છે.

હર્ષચરિતના ગદ્યમાં બાણ આવી સંલલિત કિલ્લટતાઓને દૂર રાખી શક્યા છે, એ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.^૫

ત્રીજી બાબત છે હર્ષચરિતના ભાવક વર્ગની. બાણના ગદ્ય વિષે ફરિયાદ કરતી વખતે એ ગદ્યના ભાવક વર્ગની સદંતર ઉપેક્ષા થઈ છે; એ પણ અહીં નોંધવું જોઈએ. આથી પણ બાણને અપશયના ભાગી થવું પડ્યું છે. જે બાણ આખ્યાયિકા માટે સરળ ગદ્ય યોજવાની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂકતા હોય, એ જ બાણ ભારેખમ ભાષા વાપરતા હોય, તે તેમની પોતાની પરિસ્થિતિનો આપણે ખ્યાલ રાખવો જોઈએ; જેમ કે-હર્ષચરિત-કે જેનું વિષય વસ્તુ કાદ્મનિક તેમજ ભૂતકાલિક

નથી. અંકે સિદ્ધ હકીકતો ઉપર આધારિત અને બાણને માટે વર્તમાનકાલિક છે, તેમાં જુદા જુદા સ્તરો પોતાની આસપાસના સમાજનો એટલે કે ભાવક વર્ગનો પરિચય બાણ આપે જ છે. જેમ કે-

(ક) ...સતિ ચાવિચ્છિન્ને વિદ્યાપ્રસન્ને ગૃહાન્નિરંગાત્ ॥^૬

ન્યારે ધરેથી દેશાટન માટે બાણ નીકળ્યા, ત્યારે તેમના પરિવારમાં- (જીવન પર્વ-ત) તૂટે નહીં તેવો વિદ્યોપાર્જનનો અવકાશ કાયમ હતો.

(ખ)... સ્વભાવગમ્भीરધીર્ધનાનિ વિદગ્ધમણ્ડલાનિ ચ ગાહમાનઃ પુનરપિ તામેવ વૈપશ્ચિતીમાત્મ-
વંશોચિતાં પ્રકૃતિમભજત્ । મહતશ્ચ કાલાત્તમેવ મૂયો વાત્સ્યાયનવંશાશ્રમમાત્મનો જન્મમુવમ્ બ્રાહ્મણા-
ધિવાસમગમત્ ॥^૭

અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે દેશાટન વખતે-વિદ્વાનોની મંડળીઓમાં ગળાડૂબ રહેતો, તે ફરીથી પોતાના વંશને ઉચિત એવી વિદ્વાતપૂર્ણ પ્રકૃતિને પામ્યો-” એ પછી ફરીથી તે વાત્સ્યાયનવંશના આશ્રમ અને બ્રાહ્મણોના અધિવાસ એવી પોતાની જન્મભૂમિમાં પાછો ફર્યો.

(ગ) ...શુકસારિકારબ્ધાધ્યયનદીયમાનોપાધ્યાયવિશ્રાન્તિસુલાનિ સાક્ષાત્વયી તપોવનાનીવ ચિરદૃષ્ટાના-
મ્બાન્ધવાનામ્પ્રીયમાણો ભ્રમન્મવનાનિ બાળઃ સુલમતિષ્ઠતમ્ ॥^૮

...પોપટ અને મેનાએ શરૂ કરેલા અધ્યાપનથી ત્યાં ઉપાધ્યાયોને વિશ્રામનું સુખ આપવામાં આવતું-આમ (બ્રાહ્મણાધિવાસના બચતો) જાણે સાક્ષાત્ વેદવ્યાત્મક તપોવન જેવાં હતાં.

આ ત્રણેય સ્થળોને જોતાં જણાય છે કે બાણ ધરતો ત્યાગ કરી દેશાટન માટે નીકળ્યા, ત્યારે પરિવારમાં અવિચ્છિન વિદ્યા પ્રસંગ હતો, પણ ધર છોડ્યું એટલે એ વિદ્યા પ્રસંગ પણ છૂટ્યો આમ છતાં દેશાટન દરમ્યાન પોતે વિદ્વત્મંડળીના આશ્રમે પોતાના વંશને અનુરૂપ વિદ્વાતાને એ પામ્યા. એ પછી ધરે પાછા ફર્યા ત્યારે પણ ત્યાં વિદ્યા પ્રસંગ પહેલાંની જેમ અનવરત ચાલી રહ્યો હતો.

આટલી બાબતો ધ્યાનમાં રાખીને હવે ત્રીજા ઉચ્છવાસ ઉપર નજર કરીએ. ત્રીજા ઉચ્છવાસના આરંભ ભાગમાં બાણ પૌરાણિક શૈલી પ્રયોજી છે. પુરાણોમાં જેમ કોઈ વસ્તુ કે વિગત માટે અમુક શક્તિ ફરમાયશ કરે, અને એની એ ફરમાયશ પૂરી કરવા કથાકાર કથાવસ્તુને પીરસે, એ રીતે અહીં પણ યોજના કરવામાં આવી છે.

બાણ હર્ષવર્ધનની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લઈને બ્રાહ્મણાધિવાસમાં પાછા ફર્યા છે. ધણા દિવસો પછી ભેગા થયેલા કૌટુંબિકજનોના કુશળતાના સમાચારોની આપ-લે થઈ ગયા પછી ઇરાદાપૂર્વક બાણ પુરાણપાઠનો પ્રસંગ ખડો કર્યો છે. પુરાણપાઠ દરમ્યાન બાણના સમાજ અને પરિવારના અનેક નાના મોટા સ્વજનો ઉપસ્થિત છે. તેમાંથી બાણના પિતરાઈઓ પૈકીના એકે દુબાણે જેની પ્રત્યક્ષ મુલાકાત લીધી છે, તેવા સમ્રાટ હર્ષનું ચરિત સંભળાવવા પ્રાર્થના કરી છે. એ પછી કેટલીક વિગતો આપીને બીજા દિવસથી હર્ષચરિત સંભળાવવાનો આરંભ થાય છે.

અહીં ખૂબ જ ચાતુર્ય અને સાવધાનીથી બાણ પોતાના અથવા એમ કહો કે હર્ષચરિતના આવક-ભાવક વર્ગનો ખ્યાલ આપ્યો છે. જેના મુખથી હર્ષચરિત સંભળાવવાનો પ્રસ્તાવ પ્રાપ્ત થયો છે, અને જેમની સામે વાણી પ્રયોગ કરવાનો છે, તે આ પ્રકારના લોકો છે :-

હર્ષચરિતના કર્તા બાણનો ભાવક વર્ગ]

[૩૭]

...વાળા સ્વ ચત્ત્વારઃ પિતામહમુખપદ્મા ઇવ બેદાભ્યાસપવિત્રિતમૂર્તયઃ ઉપાયા ઇવ સામપ્રયોગલલિતમુખાઃ ગણપતિરધિપતિસ્તારાપતિઃ શ્યામલ ઇતિ પિતૃવ્યપુત્રા ભ્રાતરઃ, પ્રસન્નવૃત્તયો ગૃહીતવાક્યાઃ કૃતગુરુપદન્યાસાઃ ન્યાયવેદિનઃ સુકૃતસંપ્રદાયાસગુરવો લઙ્ઘસાધુશબ્દા લોક ઇવ વ્યાકરણેડપિ, સકલપુરાણરાજર્ષિચરિતામિત્તાઃ, મહાભારતમાવિતાત્માનઃ, વિદિતમકલેતિહાસાઃ, મહાવિદ્વાંસઃ, મહાકવયઃ, મહાપુરુષવૃત્તાન્તકુતૂહલિનઃ સુમા-પિતશ્રવણરસરસાયનાવિતૃષ્ણાઃ, વયસિ વચસિ યજ્ઞસિ તપસિ મહસિ વપુષિ યજુષિ ચ પ્રથમાઃ, પૂર્વમેવ કૃતસક્કરાઃ વિવશ્વઃ સ્મિતસુધાધવલિતકપોલોદરાઃ પરસ્પરસ્ય મુખાનિ વ્યલોકયન્ ॥૯

અહીં કેટલાંક વિશેષણો એવાં છે કે જે શ્રીતૃવર્ગની લાયકાતને જાહેર કરે છે. એમના અભ્યાસ ઉપરથી એ સ્વતઃ સ્પષ્ટ છે કે એમનો ભાષાવિષયક કેટલો જાડો અભ્યાસ છે. જેમ કે-

૧. ગૃહીતવાક્યાઃ અર્થાત્ ઉચ્ચરિત વાક્યના અર્થનું ગ્રહણ કરી શકે તેવા;
૨. કૃતગુરુપદન્યાસાઃ અર્થાત્ જેમણે સુખન્ત અને તિહન્ત પદોના ગુરુ=ભારે અને અથવા ધણુ પ્રયોગો કર્યા છે, તેવા;
૩. સુકૃતસંપ્રદાયાસગુરવઃ અર્થાત્ સારી રીતે તૈયાર કર્યો છે વ્યાકૃત 'સંગ્રહ' નામનો ગ્રન્થ જેમણે; અને એથી ઉપાધ્યાય બન્યા છે જેઓ, તે.
૪. લઙ્ઘસાધુશબ્દાઃ લોક ઇવ વ્યાકરણેડપિ અર્થાત્ લોક(વ્યવહાર)માં જેમને સાધુ (ધન્યવાદ કે અભિનન્દન પરક અર્થમાં) શબ્દની પ્રાપ્તિ થઈ છે; તેવી જ રીતે વ્યાકરણમાં પણ સાધુ (અર્થાત્ વ્યાકરણ સંમત) શબ્દોની પ્રાપ્તિવાળા;

૫. મહાવિદ્વાંસઃ, મહાકવયઃ અર્થાત્ મોટા વિદ્વાનો અને મોટા કવિઓ-એવા.

બાણ જેમની આગળ હર્ષચરિત સંભળાવવા બેઠા છે, તેમનું વિદ્યાકાંક્ષ સ્તર આ પ્રમાણેનું છે. અથવા એમ કહો કે આ સ્તરના ભાવકવર્ગ માટે બાણ હર્ષચરિત લખી રહ્યા છે.

બાણના સમયમાં આજે પ્રાપ્ત એવું પુરાણ સાહિત્ય પ્રચારમાં હતું. એમાં પૌરાણિક આખ્યાનો સાદી-સરળ ભાષામાં છે. અને એથી જ સામાન્ય પ્રજાજનને માટે પણ એ આસ્વાદ્ય બન્યું છે. આજે પૌરાણિક આખ્યાન સાદી-સરળ ભાષામાં લખાતું આવ્યું છે, તે વિક્ષેપનભોગ્ય ભાષામાં ઉતારવામાં આવે, અને સાથે સાથે એ એટલું જ આસ્વાદ્ય પણ બની રહે, એવા ગૃહીત સાથે બાણ હર્ષચરિત લખે છે. ઉપર જોયું તે ભાવકવર્ગનું વર્ણન સ્વાભાવિક નથી. આખ્યાયિકા તરીકેના સ્વરૂપનું નિર્ધારણ થાય, એ માટે આને સ્થાન અપાયું છે. એમ કહેવાનો તો કોઈ પ્રસંગ જ નથી. કેમ કે આખ્યાયિકાનાં લક્ષણો તે પાછળથી નક્કી થયાં છે. તો વળી, કથાવસ્તુને ઉપકારક એવું કોઈ બીજું પણ અહીં નથી, કે જેનો આગળ ચાલીને વિકાસ સધાયો હોય, અને કથાવસ્તુમાં વેગ આવ્યો હોય. આ સ્થિતિમાં એ સહજ રીતે ક્ષિત થાય છે કે આ વર્ણનથી બાણ સ્પષ્ટ કરવા માંગે છે કે મારી કૃતિનો આસ્વાદ્ય માણવા માટે આવી-આવી ભાવમિત્રી પ્રતિભાઓ હોવી જોઈએ.

એમ કહી શકીએ કે સંસ્કૃતના વિવિધ શાસ્ત્રગ્રંથોના આરંભમાં 'અનુબંધયતુષ્ટય' એટલે કે વિષય, પ્રયોજન, અધિકારી અને સંબંધ એ ચાર બાબતોની વિચારણા કરવામાં આવતી હોય છે; તેમ અહીં હર્ષચરિતમાં પણ લેખક મહાકવિ બાણ પોતાની કૃતિના આસ્વાદ્ય અધિકારીઓનો, ભાવક વર્ગનો આપણને પરિચય આપી દીધો છે.

પાઠટીપ

૧. ...in Short, Bāṇas prose is an Indian wood, where all progress is rendered impossible by the undergrowth until the traveller cuts out a path for himself and where, even then he has to reckon with malicious wild beasts in the shape of unknown words that affright him.-Peterson's Introduction to કાદમ્બરી, B. S. S; p. 38
૨. ...You are in a position to pass through the wood, not certainly without scratches here and there, but without any serious damage to speak of-Bāṇa, by Karmarkar, R. D; Karnataka University, Dharwar, 1964, pp. 69-70
૩. હર્ષચરિત, સં. પી. વી. કાણે, મોતીલાલ બનારસીદાસ, દિલ્લી, સંસ્કરણ બીજું, ૧૯૬૫, પૃ. ૨ (પ્રસ્તાવના, શ્લોક ૨૦)
૪. કાવ્યાદર્શ, ૧-૮૦
૫. આનાં ઉદાહરણો આપવાં સંભવ નથી, તેમ આંશિક ફકરાઓ તોંધીને ઉદાહરણોનો આભાસ ઊભો કરતો એ પણ ત્રાજની નથી. આમ છતાં એટલું સૂચવવાનું કે બીજા ગદ્યને, અરે ખુદ કાદમ્બરીના ગદ્યને પણ બે-ચાર પાના સુધી હર્ષચરિતના ગદ્યની સાથે ઉપયુક્ત દ્રષ્ટિએ સરખાવીશું, તો આ વાત સહજ રીતે જણાઈ આવશે.
૬. હર્ષચરિત, ઉચ્છવાસ ૧, પૃ. ૧૬
૭. એજન, પૃ. ૨૦ (પહેલા ઉચ્છવાસને અન્તે)
૮. એજન, પૃ. ૨૩ (બીજા ઉચ્છવાસને અન્તે)
૯. એજન, પૃ. ૪૦ (ત્રીજા ઉચ્છવાસના આરંભમાં)

દણ્ડ-પ્રયુક્ત અભિનવ, અદ્વપ્રયુક્ત શબ્દો*

ગીતા મહેતા†

ગણકાર દણ્ડી જૂઠી સદીના ઉત્તરાર્ધથી સાતમી સદીની વચ્ચે થઈ ગયેલા છે. તેઓ વૈદ્યની રીતિના અનુયાયી છે અને ભાષા પ્રયોગમાં નિપુણ છે. તેમની ભાષા જટિલતા અને વિસ્તાર દોષથી મુક્ત છે. અભિવ્યક્તિની યથાર્થતા, અર્થની સ્પષ્ટતા, શબ્દોડખરનો અભાવ અને પદનું લાભિત્ય તેમની વિશેષતા છે.

દણ્ડીએ “દશકુમારચરિત” નામની કથા અને આખ્યાયિકાના મિશ્ર લક્ષણોને ધરાવતી કૃતિની રચના કરી છે. ‘દશકુમારચરિત’ ઉપર ‘પદ્યન્દ્રિકા,’ ‘ભૂષણા’ અને ‘લઘુદીપિકા’ ટીકા મળે છે. ટીકાકારોને ‘દશકુમારચરિત’માં દણ્ડીએ પ્રયોજેલા શબ્દોને સમજાવવા માટે લગભગ ૪૧ કોશોની કે કોશકારોની મદદ લેવી પડી છે. જેમ કે, (૧) રત્નકોશ (૨) અમરકોશ (૩) વૈજયન્તીકોશ (૪) હારાવલી (૫) મહીપ (૬) વિશ્વ (૭) ભાગુરિ (૮) શાશ્વત (૯) ચુરચરણા (૧૦) હૈમ (૧૧) કોશસાર (૧૨) અજય (૧૩) મહીધર (૧૪) કેશવ (૧૫) ભાવ (૧૬) રસરત્નહાર (૧૭) દિવાકર (૧૮) ઓપાલિત (૧૯) ઉત્પલ (૨૦) સન્ન્યન (૨૧) નિદાન (૨૨) ભીમ (૨૩) મેદિની (૨૪) માગધપરિભાષા (૨૫) ભારકરાચાર્ય (૨૬) વાગ્લટ (૨૭) યાત્રવલ્કય (૨૮) ચાલુક્ય (૨૯) વરાહમિહિર (૩૦) ભાવમિશ્ર (૩૧) મનુ (૩૨) ભગવદ્ગીતા (૩૩) કન્દુકતન્ત્ર (૩૪) વરરુચિ (૩૫) કામન્દક (૩૬) વાત્સ્યાયન (૩૭) હલાયુધ (૩૮) નિધણ્ડુ (૩૯) પાણિનિ (૪૦) ભરત (૪૧) હેમચન્દ્ર

દણ્ડીએ જે અભિનવ કે અદ્વપ્રયુક્ત શબ્દો આપ્યા છે, તેનો ભાગુરિ નામના કોશકારની મદદ દ્વારા અહીં વિમર્શ કરવામાં આવ્યો છે. દણ્ડીએ પ્રયોજેલા અભિનવ શબ્દો જોઈએ તે પહેલાં ભાગુરિ વિષે ઉપલબ્ધ માહિતી જાણી લેવી જોઈએ.^૧

ભાગુરિમાં શ્રીમહાણ તદ્દિતપ્રત્યય અનુસાર ભાગુરિના પિતાનું નામ ‘ભગુર’ પ્રતીત થાય છે. ભાગુરિકૃત કોષનું નામ ‘ત્રિકાણ્ડ’ હતું.^૨ તેમણે કોશ ગ્રન્થ ઉપરાંત આલેખગ્રન્થ, અલંકાર ગ્રન્થ તેમ જ સાંખ્યદર્શનભાષ્ય પણ આપ્યા છે. જો કે આ બધા ગ્રન્થોના પ્રવક્તા એક જ ભાગુરિ છે કે ભિન્ન ભિન્ન તે અજ્ઞાત છે.

‘દશકુમારચરિત’માં દણ્ડીએ કેટલાક અભિનવ અને અદ્વપ્રયુક્ત શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે જેને ભાગુરિની મદદ દ્વારા સમજવા પ્રયાસ કરીશું.

* ‘ભાષા ભવન’ ગુજ. યુનિ., સંસ્કૃત વિભાગ ‘કથા અને આખ્યાયિકા’ના સેમિનાર વખતે વંચાયેલ શોધપત્ર.

† વ્યાખ્યાતા, સંસ્કૃત વિભાગ, નરોડા આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

(૧) પ્રથમ ઉચ્છ્વાસ 'રાજવાહનચરિત'ના અંતભાગમાં ધનમિત્રના વર્ણન પ્રસંગે જણાવે છે કે—
 “અનન્તરં ચ કશ્ચિત્કર્ણકારમારઃ કુરુવિન્દસવર્ણકુન્તલઃ કમલકોમલપાણિપાદ...કુશાકુશોદરોરઃસ્થલઃ
 કૃતહસ્તતયા.....‘અયમેવ સ દેવો રાજવાહનઃ’” ઇતિ પ્રાજ્ઞલિઃ પ્રણમ્યાપહારવર્મણિ નિવિષ્ટ દષ્ટિરાચ્છાઃ
 અર્થાત્ “ત્યારબાદ કશ્ચિંકારની સમાન સ્વેત, કુરુવિન્દ સમાન કેશવાળા, કમળ જેવા કામળ કર-પાદ
 જેવા.....કુશોદર અને વિશાળ હિરઃસ્થળવાળા શિક્ષિત હસ્તથી.....‘આ તે જ મહારાજ રાજ-
 વાહન છે એમ અંજલિયુક્ત પ્રણામ કરી અપહારવર્માને એકીટશે જોતો બોલ્યો.’”

અહીં ‘કૃતઃ’ નો ‘શિક્ષિત’^૪ એવો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી આપ્ટેના કોશમાં ‘કૃત’ નો અર્થ (૧) દક્ષ, ચતુર, કુશળ, પદ અને (૨) ધનુર્વિદ્યામાં
 કુશળ એવો કરવામાં આવ્યો છે.

અમરકોષમાં ‘કૃતહસ્તઃ સુપયોગવિશિષ્ટ કૃતપુજ્જવત્’^૫ આપ્યો છે. મોનિયર વિલિયમે ‘કૃતઃ’નો
 અર્થ ‘શિક્ષિતઃ’ એવો આપ્યો નથી. દશકુમારચરિત ઉપરની ‘પદ્યન્દ્રિકા’ અને ‘લઘુદીપિકા’માં ‘કૃત’
 નો ‘શિક્ષિત’ અર્થ ભાગુરિએ કર્યો છે. દણ્ડીને શિક્ષિત કેળવાયેલ એવો અર્થ કેવળ ભાગુરિની મદદથી
 પ્રાપ્ત થાય છે. જે અલ્પપ્રયુક્ત છે. વળી દણ્ડી આ દ્વારા પદ્માલિત્ય પણ સાધી શક્યા છે. જેમકે—
 કુશાકુશોદરોરઃસ્થલ કૃતહસ્તતયા.....

(૨) પ્રથમ ઉચ્છ્વાસમાં અંતે આ જ કથાનક આગળ વધતાં ધનમિત્ર અને અપહારવર્માના
 સંવાદ પ્રસંગે, “જો કોઈ આપતિ ન હોય તો અંગરાજ (સિંહવર્મા)ને બન્ધનમાંથી છોડાવી સૈન્ય
 અને સવારીને એકત્ર કરી આપણા પક્ષે રહેલા આ ક્ષત્રિય સમૂહની સાથે, એકાંતમાં સુખપૂર્વક
 ખેડેલા મહારાજની સેવામાં ઉપસ્થિત થાવ” એમ અપહારવર્મા કહે છે, ત્યાં સુધી નિર્મમય
 બન્ધનાદક્ષરાજમવર્જિત ચ વેદાશવાહનમેકીકૃત્યાસ્મદ્ગ્રેણામુના.....ઇતિ એમ કહ્યું છે.

અહીં ‘કોશ’નો અર્થ ‘અનીક’ સૈન્ય કરવામાં આવ્યો છે. અમરકોષમાં ‘કોશ’ શબ્દનો પુષ્પકળી,
 તલવારની ધ્યાન, ખજાનો અને દિવ્ય અર્થ થાય છે.^૭ શ્રી આપ્ટેના કોશમાં આ ઉપરાંત યોગ ૧૮
 અર્થો આપ્યા છે. પણ કોશનો અર્થ સૈન્ય આપ્યો નથી. મોનિયર વિલિયમે પણ આ અર્થ આપ્યો
 નથી. ‘બૂપણા’ અને ‘લઘુદીપિકા’માં ભાગુરિના કોશમાં અનીક અર્થ પણ આપ્યો છે.^૮

દણ્ડીના સમયમાં અને સમજમાં જ આવા અર્થ પ્રચલિત હશે એમ કહી શકાય. અથવા
 એમણે પોતે જ આવા શબ્દો પહેલવહેલા પ્રયોજ્યા હશે. જેમાંથી જે કાંઈ હોય, પણ દણ્ડી શબ્દ
 સ્વામિત્વને પ્રદર્શિત કરે છે.

(૩) દ્વિતીય ઉચ્છ્વાસ ‘અપહારવર્માચરિત’ના આરંભમાં અલૌકિક દષ્ટિવાળા મહર્ષિ મરીચિ
 ક્યાં છે? તેના જવાબમાં તપસ્વી કહે છે કે, “આસીત્તાદ્રશો મુનિરસ્મિન્નાશ્રમે । તમેકદા કામમજ્જરી
 નામાઙ્ગુરીવતંસસ્થાનીયા વાસ્યુવતિ...અન્યવન્દિષ્ટ”^૯ અર્થાત્ “આ આશ્રમમાં એવા ઋષિ હતા. એક
 વાર અઙ્ગુરીની શિરોમણિ કામમજ્જરી નામની વેશ્યાએ...પ્રણામ કર્યા.

અહીં ‘વતંસસ્થાનીયા’ નો અર્થ ‘શિરોમૂળમ્’ કર્યો છે. ‘વતંસસ્થાનીયા’માં વણિ માગુરિદિવ્યકાર
 લેખઃ^{૧૦} વૈયાકરણનિકાયમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધ એવા ભાગુરિના પૂર્વોક્ત નિયમને ધ્યાનમાં લઈને

દર્શિ-પ્રયુક્ત અભિનવ, અલ્પપ્રયુક્ત શબ્દો]

દણ્ડીએ 'અવ' ઉપસર્ગના 'અ'નો લોપ કર્યો છે તેથી અજ્ઞપુરી વતંસ એવો સમાસ બની શક્યો છે. આમ દણ્ડીએ ભાગુરિ પ્રોક્ત નિયમની મદદથી અજ્ઞપુરી+અવતંસ માં ફેરફાર યજ્ઞિ । સુત્રવિહિત સન્ધિનો આદર નહિ કરતાં, ભાગુરિના નિયમને પુરસ્કાર્યો છે. ૧૧

(૪) દ્વિતીય ઉચ્છવાસમાં જ કથાનક આગળ વધતાં વારમુવતિના ધન પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય બતાવતાં.....નિત્યનૈમિત્તિકપ્રીતિદાયકતયા હૃતશિષ્ટાનાં ગમ્યધનાના ચિત્રૈરુપાયૈરપહરણમ્...માં 'પદ્યન્દ્રિકા' 'ભૂપણા' અને 'લઘુદીપિકા'માં ઉદ્ધૃત ભાગુરિના નામે ગમ્યાનામ્ મુજક્ષાનામ્ અર્થ આપ્યો છે. ૧૨ અર્થાત્ 'વિટ' પુરુષ એવો અર્થ દર્શાવ્યો છે.

'અમરકોષ'માં પ્રાપ્ય ગમ્ય સમાસાચમ્^{૧૩} એમ કહ્યું છે. આપ્ટેના કોશમાં પણ 'ગમ્યમુજક્ષઃ' એવો અર્થ મળતો નથી. 'વિટ'ના અર્થમાં આ શબ્દનો પ્રયોગ કરનાર દણ્ડી પ્રથમ જણાય છે. વ્યાકરણથી સમ્મત અર્થ 'જે જવા યોગ્ય વ્યક્તિ' તેનાથી તદ્દન વિપરીત વ્યક્તિ 'વિટ'ને માટે દણ્ડીએ આ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

(૫) તૃતીય ઉચ્છવાસ 'ઉપહારવર્માચરિત'માં ઉપહારવર્મા ફરતો ફરતો વિદેહ રાજ્યમાં પહોંચે છે. ત્યાં તપસ્વિનીને જુએ છે તેની મદદ લઈ રાણીવાસના સમાચાર જાણી વિકટવર્માને મારી નાંખવા જાળ બિછાવે છે, તે પ્રસંગમાં ઉપહારવર્મા તપસ્વિની(ધાવ માતા)ને પૂછે છે, "મા, મૂખ વિકટવર્માના રાણીવાસના સમાચાર જાણે છે ને?" "અમ્બ, જાત્મસ્ય વિકટવર્માનઃ કચ્ચિદન્તઃપુરુષ્તાન્તમ-મિજાનાસિ હિતિ । ૧૪

અહીં 'પદ્યન્દ્રિકા'માં નોંધ્યું છે કે ભાગુરિએ 'કચ્ચિત્પ્રશ્નપ્રવેદને' એમ અર્થ આપ્યો છે. ૧૫

અમરકોષ કચ્ચિત્ કામ પ્રવેદને^{૧૬} એમ કહે છે. મહાભારતમાં સભાપર્વમાં કચ્ચિદધ્યાયમાં અમરોક્ત કામપ્રવેદને અર્થ બંધ બેસે છે. પણ અહીં દણ્ડીના આ પ્રયોગમાં પ્રશ્નપ્રવેદને એ અર્થ જ પ્રસંગોચિત છે. જે ભાગુરિની મદદથી જ રૂપેટ થાય છે. અન્યથા જો અમરકોષથી પ્રેરિત થઈએ તો દણ્ડીના ઉપયુક્ત પ્રયોગની અર્થરૂઝાયા સુરપેટ થાય તેમ નથી. આમ દણ્ડીએ મહાભારત પુરાણથી જુદી રીતે અર્થાત્ 'કચ્ચિત્' શબ્દને ભાગુરિના મત મુજબ પ્રયોજ્યો છે.

(૬) તૃતીય ઉચ્છવાસમાં જ ઉપહારવર્મા વિચારે છે કે વિકટવર્માને મારી નાંખવાની જાળ બિછાવી છે તેમાં અધિકાંશતઃ ઉદ્દેશ સફળ જ છે છતાં પરકલ્ત્રલક્ષ્મનાદર્મપીઠાં મવેત્ । પણ આ ધર્મ ઉલ્લંઘન પૂજ્યજનો (માતા-પિતા)ની મુક્તિ ઉપાયનો પ્રયત્ન છે. "ગુરુજનવન્ધમેક્ષાપાયસન્ધિના મયા ચૈષ વ્યતિક્રમઃ ક્રુતઃ તદપિ પાપં નિર્હૃત્ય કિયત્યપિ ધર્મકલ્યા માં સમગ્રયેદિતિ^{૧૭}

અહીં 'પદ્યન્દ્રિકા'માં સન્ધિ સાધકતા એમ જણાવ્યું છે. ૧૮ જ્યારે 'ભૂપણા' અને 'લઘુદીપિકા'માં 'અમિસન્ધિનો' એવો પાઠભેદ મળે છે. ૧૯ ત્યાં ભાગુરિએ અમિસન્ધિઃ સમુચોગઃ એવો અર્થ આપ્યો છે. ૨૦

'અમિસન્ધિના' પાઠભેદ લઈ ભાગુરિએ આપેલા અર્થ વડે જ દણ્ડીના આ શબ્દપ્રયોગની અર્થરૂઝાયા સુરપેટ બને છે. શ્રી વિશ્વનાથ ઝા 'સન્ધિઃ' પાઠ લઈને સન્ધિઃ સાધકતા અર્થ લઈ ભાષાન્તર કરે છે. ૨૧

(૭) અષ્ટમ ઉચ્છવાસ 'વિશ્રુતચરિત'માં નીતિધર્મમાં અશ્મક નરેશને નીતિથી જ પરાસ્ત કરી નાલીજંધ બાળક (ભાસ્કરવર્મા)ને પિતાના સ્થાન ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. પછી બાળક ભાસ્કરવર્માની ભૂખ દૂર કરવા એ બાણથી હરણુને વીધે છે. ત્યાં કહ્યું છે કે, એક સાપનાકૃતોડન્યશ્ચ નિષ્પત્તકૃતોડપતત્ । ૨૨

અહીં 'પદ્યન્દ્રિકા'માં વાહને તુ છદે પદ્મ્ इति भागुरि। એમ કહ્યું છે.^{૨૩} પ્રસંગોચિત અર્થ મેળવવા માટે ભાગુરિની મદદ દ્વારા દ્રષ્ટીને સમજી શકાય છે.

ઉપસંહાર : આમ જ શબ્દોના અર્થો અમરકોષ, આષ્ટેનો કોશ અને માનિયર વિલિખનના કોશમાં નથી આવ્યા, તેવા અર્થવાળા અભિનવ શબ્દોને દ્રષ્ટીએ પ્રયોજ્યા છે, અને તેની અર્થ-અગાચો પ્રાય : ભાગુરિની મદદથી જ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. આમ એક ગદ્યકાર તરીકે દ્રષ્ટીનું મૂલ્યાંકન કરીએ ત્યારે અદ્યપ્રયુક્ત શબ્દોને નવી અર્થઅગાચામાં પ્રયોજવાનું કૌશલ પણ નોંધનીય છે.

પાઠટીપ

૧. સંસ્કૃત વ્યાકરણ શાસ્ત્રકા इतिहास, भाग १, पृ. २३, २४ (श्री युचिष्ठिर भीमांसक), १९६३, वाराणसी, भाग २, पृ. ६६ थी ७५ २. એજન, પૃ. ૭૩
૩. दशकुमारचरितम् पृ. ७४
४. शिक्षितं कृतमर्थवत् इति भागुरि: पद्यन्द्रिका-लघुटीपिका, पृ. ७४
५. अमरकोष, २.८.६८ ६. दशकुमारचरितम्, पृ. ७५
७. कोशोऽस्त्री कुडमले खङ्गपिधानेऽथौषदिव्योः। अमरकोष-(३.३.२२१)
८. कोशोऽस्त्री कुडमले शास्त्रे अर्थेऽनीकेऽर्थमन्दिरे इति भागुरि: 'भूषण्य', 'लघुटीपिका'-पृ. ७५
९. दशकुमारचरितम्, पृ. ७८
१०. वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा॥ वैयाकरणु निकाय, न्यास ६.२.३७
११. ભાગુરિના આ નિયમની ખબર ન હોય તે અહીં પુર્યવતંસઃ। એવું પાઠાન્તર આપે છે. (દશકુમારચરિત્મ, આવૃત્તિ ૧૯૫૧)
१२. गम्याभुजङ्गाः। 'गम्यो विटः पाल्लविको भुजङ्ग इति भागुरिः। 'पद्यन्द्रिका,' 'भूषण्य,' 'लघुटीपिका', पृ. ८३ १३. અમરકોશ, ૩.૧.૯૨
१४. दशकुमारचरितम्, पृ. १४४ १५. पद्यन्द्रिका, पृ. १४४
१६. अमरकोश, ३, ४, १४ १७. दशकुमारचरितम्, पृ. १५१
१८. पद्यन्द्रिका, पृ. १५१ १९. 'भूषण्य,' 'लघुटीपिका, पृ. १५१
२०. अमिसन्धिः समुद्योग इति भागुरिः। दशकुमार चरितम्, पृ. १५१
२१. दशकुमारचरितम्, टीकाकार विश्वनाथ जी, पृ. ८१, द्वितीय संस्करण, १९७२
२२. दशकुमारचरितम्, पृ. २७१ २३. એજન, પૃ. ૨૭૧

અમદાવાદ વળાદ માહિસક

૨. ના મહેતા*

ઉપક્રમ

યુગરાતના ઐતિહાસિક લેખો, ભાગ ૩ના લેખ નં. ૨૧૪, પૃ. ૪૩-૪૪ પર અહમદશાહની ભદ્રમાં આવેલી મસ્જિદના સ્તંભલેખનું વાચન અને વિવેચન આપ્યું છે, તેમાં સંવત ૧૩૦૮ (૧૨૫૨ ઈ. સ.) વીસલદેવ વાઘેલાના સમયના સ્તંભ પરના લેખમાં માહિસકમાં મંડપ પર જાલી બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. આ લેખ દૂંઠે હોઈ તેનું આચાર્ય ગિ. વ. એ આપેલું વાચન અત્રે રજૂ કર્યું છે.

- ૧....[સં] વત ૧૩૦૮ વર્ષે.....
૨. [દિ] ૧૧ રવૌ અચેહ માહિંસકે
૩. મહારાજાધિરાજ શ્રીમત્ વીસ[લ]દે-
૪. વવિજયરાજ્યે તન્નિયુક્તમહાપ્રધા[ન]
૫. રાણકશ્રી [વ]ર્દમ । તથા મૂલરાજ । વા-
૬. હૈં સોદલદેવિ [મ] સા(હ)ળી પેથડે-
૭. ન શ્રી ઉત્તરેશ્વરદેવમંડપે જાલી
૮. કા[રા]પિતા । ઉપદ્રષ્ટા રા.મ[લ્લ] ।
૯. સૂત્ર સૂમળ

૧૦. વા

આ લેખની પંક્તિ પમાં પ્રથમ [વ] ને બદલે [ક] અને બીજા વાને બદલે બા એવાં પાઠાંતરો પણ સૂચવ્યાં છે.

ચર્ચા

આ લેખની ચર્ચા કરતાં માહિસક માટેનો અભિપ્રાય અત્રે રજૂ કર્યો છે. “આસ ઉપયોગી સવાલ માહિસક જ્યાં હિંદુ મંદિર હતું તેનો ઉપયોગ મહમદશાહે મસ્જિદ બાંધવામાં કર્યો હતો તે સ્થળ ઓળખવાનો છે. તેને અમદાવાદથી દૂર કોઈ સ્થળે ઓળખવાનું છે. આવાં નામવાળાં ત્રણ સ્થળો છે. તેમાં માણસા અને મેસાણ અમદાવાદની ઉત્તરે છે અને મહિસા ખેડા કલેક્ટોરેટ ઠાસરા તાલુકામાં છે. પરંતુ આ ત્રણમાંથી કોઈ પણ સ્થળમાં એવાં ખંડેરા નથી કે જેના ઉપરથી મહમદશાહે પોતાનું મસ્જિદ માટે તેનો ઉપયોગ કર્યો હોય એવું જાણી શકાય મુસલમાન રાજાઓનો સાધારણ રિવાજ એવો હતો કે તેઓ હિંદુ મંદિરોને મસ્જિદ લાયક બનાવવા સારુ શલ્યગારતા તથા જરૂર પૂરતો જ ફેરફાર કરતા. જો અહીં પણ એવું થયું હોય તો માહિસક એ અમદાવાદ પાસેનું ગામ હોવું જોઈએ અને તેનું નામ નિશાન નાંશ પામ્યું હોવું જોઈએ.”

* નિવૃત્ત વડા, પુરાતત્ત્વ વિભાગ, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

૪૪]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ-૬૩, સપ્ટે.-૧૯૬૩]

શ્રી રત્નમણિરાવે આ બાબત નોંધ કરી છે તે મુજબ "...અને એક ઉપર વિ. સં. ૧૬૦૭ (ઈ.સ. ૧૨૫૦)નો મહારાજ વિશ્વળદેવના સમયનો એક ખરિત લેખ છે પરંતુ તે સ્પષ્ટ નથી."

આ ચર્ચા પરથી માહિત્યક કયું? એ પ્રશ્ન વિવાદાસ્પદ ગણાય. તેમાં ગિ. વ. આચાર્યે માણસા અને મેસાણને અમદાવાદની ઉત્તરે દર્શાવ્યાં છે. અને મહિસા (જિ. ખેડા, તા. ઠાસરા) એ સ્થળોની નોંધ કરીને આ બંને સ્થળોએ પ્રાચીન અવશેષો નથી એમ નોંધ્યું છે. અને "માહિસક એ અમદાવાદ પાસેનું ગામ હોવું જોઈએ" એવું વિધાન કર્યું છે. તેમણે આપેલી ખેડા જિલ્લાના મહિસાની વિગતોનો દોષ સુધારવામાં આવે તો મહિસા નડિયાદ તાલુકામાં કપડવંજ તાલુકાની સરહદ પરનું ગામ ગણાય.^૨ આ ગામમાં બ્રહ્માજી, ઉત્કંઠેશ્વર મહાદેવ આદિ સ્થળો અને પ્રાચીન વસ્તુઓ છે તેથી આ મહિસા ગામ સ્તંભ લેખનું ગામ ગણાય.

પરંતુ સ્થાનિક પરંપરા તેને મહીજી શા વાણિયાએ વસાવેલું માને છે તેથી ટેટલાક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. તેનો ઉત્તર સ્થાનિક પુરાવસ્તુના અધ્યયન સિવાય આપવો મુશ્કેલ છે. આ મહીસા સ્તંભ લેખનું માહિસક હોવાની સંભાવના માનવા માટે સક્ષમ છે. પરંતુ મહિષ, માહિસક, મહેસાણા આદિ ધણું સ્થળો જાણીતાં છે. અમદાવાદથી તે પ્રમાણમાં દૂર અને જમીન માર્ગે જોડાયેલું છે. તે જોતાં જ્યારે ભદ્રની મસ્જિદ બાંધાઈ ત્યારે ત્યાંથી આ સ્તંભ ખસેડવામાં આવ્યો હશે કે કોઈ નજીકનાં સ્થળેથી તે લાવવામાં આવ્યો હશે એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય. આ પ્રશ્ન પર કેટલોક પ્રકાર પદ્મપુરાણાન્તર્ગત સામ્રાજ્ય માહાત્મ્ય ફેંકતું લાગે છે.

પદ્મપુરાણાન્તર્ગત સામ્રાજ્ય માહાત્મ્યના અધ્યાય પર માં ઇન્દ્રોડના ધવલેશ્વરના વર્ણન પછી બાલા-પેન્દ્ર તીર્થની કથા આવે છે. આ પર મા અધ્યાયના ૩૩ થી ૩૮ માં મહીષેશ્વર તીર્થનો ઉલ્લેખ છે. આ તીર્થના વર્ણન પછી ૫૪ મા અધ્યાયમાં અમદાવાદનાં તીર્થોનું વર્ણન આવે છે. તેથી ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લીધે આ મહીષેશ્વર તીર્થની તપાસ આવશ્યક ગણાય.

બાલાપેન્દ્ર તીર્થ એ બાલા અને સૂર્યની કથા આપે છે, સ્થળ-નામ પ્રમાણે બાલાપ એ વલાદનું સંસ્કૃતિકરણ કે પૌરાણિક નામ હોવાનું તેના ઇન્દ્રોડ અને અમદાવાદ વચ્ચેના સ્થાન પરથી સમજાય છે.

આ બાલાપ અથવા વળાદ તીર્થ નદીની બેખડ પર હોઈ તે વલા, વલસાડ, કે વાલોડ જેવા બેખડ પરનાં ગામના અર્થસૂચક નામો ધરાવતાં સ્થળ-નામોના વર્ગનું નામ હોઈ તે નદીની તેના સ્થળની વિશેષતા દર્શાવે છે.

આ વળાદમાં સૂર્યની ઉપાસના સૂચક સૂર્ય પ્રતિમા, સપ્તમાતૃકાની ઉપાસના દર્શક માત્રીમંદિર, અને શૈવ પરંપરાના સચવાયેલા અવશેષ સૂચક ચંડની, પરંતુ જાણકારોને નામે ઓળખાતી શિલ્પ કૃતિ છે. આ સાથે જૈન તીર્થંકરોની પ્રતિમા આ સ્થળની આબાદી દર્શાવે છે.

વળાદના બ્રાહ્મણો વળાદરાને નામે ઓળખાય છે, તથા પોરવાડ વણિકોની ઇષ્ટ દેવી માત્રી મંદિરમાં છે. વળાદ એ મહસ્વનું સ્થાનક હતું તેની આજુબાજુ સત્તરમી સદીમાં કિલ્લો બાંધવામાં આવ્યો હતો. આ સ્થળે મહીષેશ્વરનું વર્ણન પુરાણમાં હોઈ મહીષેશ્વરનું તીર્થ અમદાવાદ પાસે હતું. બેખડ પર તે હોય તો તે ઉત્કંઠેશ્વર પણ જણાય.

ઉપસંહાર

આમ મહીસા અને વળાદ બંનેમાં પુરાવસ્તુવિદ્યાની દૃષ્ટિએ માહિસક ગણવાનાં પ્રમાણ છે. તેથી અમદાવાદની મસ્જિદનો સ્તંભ ક્યાંથી આવ્યો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. સામાન્યતઃ મુસલમાનો

અમદાવાદ વળાદ માહિસક]

[૪૫]

પોતાના વિજય પછી જે તે સ્થળે ઉપાસનાના સ્થળ તરીકે જૂના ઉપાસનાનાં સ્થળોનો ફેરફાર કરીને ઉપયોગ કરતા હોવાના પ્રમાણો સિદ્ધપુર, ભરૂચ આદિ ધણાં સ્થળોએ છે. તેમાં જૂની ઇમારતો કે ઇમારતી માલનો ઉપયોગ સામાન્ય હતો. તે રિવાજની નજરે અમદાવાદ વસ્યું તે પહેલાના આ સ્થળે આવેલા નગર આશાવલ અને લુપ્તપ્રાય કલ્યાવતી ઉપરાંત આજુબાજુની ઇમારતોના કાટમાલનો ઉપયોગ થયો હોવાનો મત આપી શકાય.

આ મતમાં માહિસકના સ્થાનનું સ્થાન તપાસ કરતાં મહીસાનું અંતર આશરે ૮૦ કિલો-મીટરથી કંઈક દૂર ગણાય, જ્યારે વળાદનું અંતર આશરે વીસ કિલોમીટર જેટલું અને સાબરમતી નદીના પ્રવાહ પર હોવાથી માલની હેરફેર કરવા માટે વધુ નજીક તથા તે વખતની રાજકીય પરિસ્થિતિમાં વધારે અનુકૂળ ગણાય એ બાબત ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર ઊભી થાય. જે પંદરમી સદીની રાજકીય પરિસ્થિતિ તથા ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે, અને પૌરાણિક પરંપરા પર ભાર મૂકવામાં આવે તો વળાદ પાસેના મહીશ્વર તીર્થનો દાવો મજબૂત ગણાય.

આ દૃષ્ટિએ મહીસાની સ્થાપનાની કથા અને ત્યાંની પૌરાણિક પરંપરાનો અભાવ એ એ બાબત પ્રમાણો, તથા લાંબુ અંતર અને રાજકીય પરિસ્થિતિ પણ આવો જ નિર્બળપક્ષ બનતાં દેખાય છે, તેથી અમદાવાદની મસ્જિદના સ્તંભ લેખનાં માહિસકને વળાદના મહીશ્વર તરીકે ગણવાનો પક્ષ કંઈક વધુ બળવાન છે.

આ ચર્ચા પરથી પૌરાણિક પરંપરાની વિશ્વસનીયતાનો પણ મહત્વનો મુદ્દો ઊભો થાય છે. પૌરાણિક પરંપરા ધણી પ્રાચીન છે. તેથી તેમાં જૂના અંશો, જૂના અંશોનો નવાં સ્થળોએ થયેલો ઉપયોગ, નવા અંશોનો ઉમેરો, સ્થાનિક બનાવોના પૌરાણિક પદ્ધતિએ અર્થઘટન જેવી અનેક બાબતોનો સમાવેશ થયો હોય છે. તેમાં વિસ્મૃત હકીકતોનું કદપનાને બળે નવું અર્થઘટન પણ જોવા મળે છે. આવા વૈવિધ્યને લીધે તથા પૌરાણિક પરંપરા એ એક સાહિત્ય સર્જનની બાંખી પ્રવૃત્તિ છે એ બાબતનો અસ્વીકાર કરીને બધાં પુરાણો ધણાં જૂનાં છે એમ માનવાની વૃત્તિને લીધે તેની પર દુર્લક્ષ આપવામાં આવે છે કારણ કે ઉપલબ્ધ દૃષ્ટિએ માનવ ધર્મનું સારી સ્થળ-કાળમાં વર્ણન કરવાની આજની ઇતિહાસલેખનની પદ્ધતિને તે અનુકૂળ લાગતાં નથી. પરંતુ ઇતિહાસ મૂલ્યગત પદાર્થ અને વાણીના સાધનોથી અતમાં બનેલા બનાવોના અર્થઘટનમાં શેષવત્ અનુમાનનો આધાર રાખતી માનસિક પ્રક્રિયા છે. તેમાં પુરાણો મૂલ્યગત સાધન સામગ્રી છે. તેનું અધ્યયન કરીને તેની પરિપાટી સમજવાથી વિવિધ સ્થળ-કાળમાં બનેલી અનેક ઘટનાઓ પર આ સાધન સારો પ્રકાશ ફેંકે એ બાબત નિર્વિવાદ હોઈ આ સાધનની ઊપેક્ષા કરવાથી ઐતિહાસિક અધ્યયન ક્ષતિપૂર્ણ રહેવાનો સંભવ છે.

પાઠટીપ

૧. સ્તનમંજીરાવ નોટ, 'ચુજરાતનું' પાટનગર અમદાવાદ, પૃ. ૫૭૫
૨. ચરોતર સર્વસંગ્રહ, ભાગ ૧, પૃ. ૧૮૯

ગુજરાતના અભિલેખોમાં સૂર્યમંદિરના નિર્દેશો

(ક્રિશ્ના પ્ર. પંચોક્તી*)

ગુજરાતમાં સૂર્યપૂજનની પ્રાચીનતાનો વ્યાપ ધણો વિસ્તૃત રહ્યો છે. જેનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર છે. સૂર્યપૂજનની શરૂઆત કુદરતી તરવો પૈકીના પ્રકાશ આપનાર, ઠંડી દૂર કરનાર, પોષણકર્તા વગેરે અનેક ગુણો હોવાના કારણે થઈ હતી. પરંતુ જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તથા અન્ય ધર્મોની સરસાઈમાં ટકી રહેવા માટે તેમાં પણ સ્વરૂપ-માધ્યમની જરૂર જણાતાં, સૂર્ય પ્રતિમાઓ ધર્મદ્રૂંકમાં સમયની માંગ કે જરૂરિયાતે પ્રતિમાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂક્યો. ધીરે ધીરે પ્રતિમાને એક નિશ્ચિત સ્થાનમાં રાખી તદ્વિષયક સમૂહમાં આરાધના, સત્સંગ, ભજન, કીર્તન, સ્વાધ્યાય વગેરે થઈ શકે તે માટે દેવાલયની રચના થઈ. આમ પ્રતિમા સુરક્ષા, આવજત, પૂજન, અર્ચન, ઉપાસના તથા ભક્તોની સુવિધા માટે મંદિર ઉપકારક પુરવાર થયું છે. મંદિરોમાં પણ સમયાનુસાર વૃદ્ધિ થયેલ છે-જેમકે એકાયતન, ત્ર્યાયતન, પંચાયતન, સપ્તાયતન.

આમ પ્રકૃતિના તત્ત્વરૂપી સૂર્યની પૂજને સાકારોપાસનામાં સ્થાન મળતાં મંદિરો રચાવા લાગ્યાં. પ્રસ્તુત લેખમાં ગુજરાતના અભિલેખોમાં સૂર્યમંદિરો વિષયક જે નિર્દેશો પ્રાપ્ત થયા છે, તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અંતમાં સાર સંક્ષેપ દ્વારા તેની વિશેષતાઓ રજૂ કરેલી છે. સૂર્યમંદિરો વિષયક સૌ પ્રથમ આભિલેખિક ઉલ્લેખ લાટદેશ(દક્ષિણ ગુજરાત)નો પ્રાપ્ત થયો છે. લાટદેશના રેશમ વણનારાઓની એક શ્રેણી માગવાના દશપુરમાં જઈ વસી હતી, જેણે ત્યાં આખાદ થતાં દશપુરમાં 'દીપરશ્મિ'નું મંદિર કરાવ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ મંદસોરના કુમારગુપ્ત અને અંધુવર્માના અભિલેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, આ લેખમાં મિતિ માલવ સંવત ૪૯૩ અને ૫૨૯ (ઈ. સ. ૪૩૭ અને ૫૭૩) ની અંકિત છે.^૧

ત્યારબાદ ધ્રુવસેન ૧લાના કુકુટ દાનશાસન (હાલ-કુકુડ, તા. ધોધા, જિ. ભાવનગર)માં વલ્લભી સંવત ૨૦૬, આશ્વયુજ સુદિ ૫ (ઈ. સ. ૫૨૫, ૮મી સપ્ટેમ્બર) ને દિવસે પ્રતિહાર મઝમકે અહીંના સૂર્યમંદિરના નિભાવ માટે દેવભૂમિ આપી હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૨

શિલાદિત્ય-૧લાના ભદ્રેશ્વરકના દાનપત્રમાંથી સૂર્યમંદિરને અપાયેલા દાનની વિગત પ્રાપ્ત થાય છે. વલ્લભી સંવત ૨૯૨, ચૈત્ર સુદ ૧૪ (વિ. સં. ૬૬૬-૬૮, ઈ. સ. ૬૧૦-૧૧)ના આ દાનશાસનમાં જણાવ્યું છે કે વામનસ્થલી(હાલનું વંથલી)માં આવેલ ભદ્રેશ્વરક ગામમાં પાઠાવર્ત જમીન તે ગામમાંના સૂર્યમંદિરની પૂજા માટે આપવામાં આવી હતી. આ જમીન મંદિરમાંની સ્થાપિત મૂર્તિની પૂજા, સ્તંપન, ગંધ દીપ, તેલ, વાઘ, ગીત, નૃત્ય, અલિચ્છ માટે તેમજ પાદમૂલના પ્રણવન માટે દેવાલયના ખંડન, ફાટ-ફૂટના જીર્ણોદ્ધાર અર્થે અર્પી હતી.^૩

કાવીના પ્રભૂતવર્ષ ગોવિંદરાજના શક સંવત ૭૪૯, વૈશાખ સુદ ૧૫(વિ. સં. ૮૮૩, ઈ. સ. ૮૨૭)ના દાનશાસનમાં કહ્યું છે, કે મારા માતા-પિતા અને મારા આલોક અને પરલોકમાં ફળ પ્રાપ્તિ તથા પુણ્યયશની વૃદ્ધિ અર્થે કાપીકામાં આવેલા કોટિપુરમાં 'શ્રીમદ્ જ્યાદિત્યનામવાળા સૂર્યના

* ખંડ સમયના વ્યાખ્યાતા, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, ૨, પા. આર્ટ્સ કોલેજ, ખંભાત.

મંદિરને ખંડિત તથા ફાટ પડેલા ભાગના સમારકામ માટે ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ અને નૈવેદ્યના ખર્ચ અર્થે ચૂર્ણવિ ગામ દાનમાં આપ્યું હતું.^૪

ઊના ગામમાંથી પ્રાપ્ત બલવર્માના વધબી સંવત ૫૭૪, માધ સુદ ૬ (ઈ. સ. ૮૯૩)ના તામ્રપત્રમાં જયપુર ગામ 'તરુણાદિત્ય'ના મંદિરને દાનનાં અપાયાની વિગત છે,^૫ જ્યારે બલવર્માના અનુગામી અવનિવર્મા ૨ જના વિ. સં. ૯૫૬, માધ સુદ ૬ (ઈ. સ. ૯૦૦)ના તામ્રપત્રમાં સૌરાષ્ટ્રના નક્ષિપુર ચોરાશીના જયપુર ગામ પાસે કણ્વીરિકા નદીના તટે આવેલા 'તરુણાદિત્ય'ના મંદિરને અમ્બુલક (અમ્બુલક) ગામ દાનમાં આપ્યું હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^૬

પ્રાચીના ભીમદેવળ તરીકે પ્રચલિત પ્રાચીન સૂર્યમંદિરના સમારકામ વખતે લેખનો ટુકડો પ્રાપ્ત થયો છે. જે હાલ જૂનાગઢના મ્યુઝિયમમાં સુરક્ષિત છે. આ શિલાલેખમાં કુમારપાળ સુધીનાં ચૌલુક્યોની વંશાવળી આપેલી છે. અને છેલ્લે ગૂમદેવે 'ધર્માદિત્ય' માટે આશ્રયકારક હીચકો બનાવ્યો હોવાનું જણાવ્યું છે.^૭ આ લેખમાં સંવતનો ભાગ મોજૂદ રહ્યો નથી, પરંતુ મંદિરનો રચનાકાલ વિદ્વાનોએ ૯મી સદીનો ગણાવ્યો છે. જેનો ૧૨ મી સદીમાં જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો.

મોઢેરાના 'મકુલાક'ના સૂર્યમંદિરના ગર્ભગૃહમાં વિ. સં. ૧૦૮૩(ઈ. સ. ૧૦૨૬) અંકિત પંક્તિ છે.

નગરાના 'જ્યાદિત્ય'ના મંદિરમાં સ્થાપિત શ્વેત આરસની પ્રતિમાની ખેસણીમાં અંકિત લેખ ૫૨મી સ્પષ્ટ થાય છે કે વિ. સં. ૧૨૮૨(ઈ. સ. ૧૨૩૫-૩૬)માં અતિવૃષ્ટિના કારણે સૂર્ય મંદિર પડી જવાથી વીર ધવલના વિખ્યાત મંત્રી વસ્તુપાલે સૂર્ય પત્ની રત્નાદેવી અને રાજદેવીની સ્થાપના કરાવી હતી.^{૧૧}

ખેરાળના અર્વાચીન સૂર્યમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત સૂર્યની શ્વેત આરસની પ્રતિમાની પાટલી પર વિ. સં. ૧૨૯૩(ઈ. સ. ૧૨૩૬)નો લેખ છે.^{૧૨}

ઉભાઈ ગામની હીરાભાગોળની બાબુની દીવાલના અંદરના ભાગે વીસલદેવના સમયનો વૈદ્યનાથ શિવાલયના જીર્ણોદ્ધાર અંગેનો લેખ છે. વિ. સં. ૧૩૧૧ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૧૫ના બુધવારના રોજ (ઈ. સ. ૧૨૫૩, ૧૪મી મે) રચાયેલ આ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે વામદેવે મૂલસ્થાનના સૂર્યમંદિરની રચનાથી ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. અર્થાત્ આ શિવાલય અગાઉ અહીં સૂર્યમંદિરની રચના થયેલી હશે.^{૧૩}

અજુનદેવના સમયનો વિ. સં. ૧૩૨૦ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૪ ને બુધવાર(ઈ. સ. ૧૨૬૪)નો આ શિલાલેખ કાંટેના ગામના રેવતીકુંડના કાંઠા પર મહાકાલેશ્વર મંદિરની દક્ષિણ તરફની દીવાલમાં સ્થિત ગણેશની પ્રતિમા નીચે કાળા ગ્રેનાઈટ પથ્થર ઉપર અંકિત થયેલો છે. અભિલેખમાં અજુનદેવના સૂર્યા સામંતસિંહે દ્વારકાના જિન્નલિન્ન રેવતીકુંડના પગથિયાં બંધાવ્યાનો અને અન્ય દેવો સાથે સૂર્ય તથા રેવતીની પ્રતિમાઓ પધરાવી હોવાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^{૧૪}

વંથલીમાંથી પ્રાપ્ત સારંગદેવના સમયના શિલાલેખનો પ્રારંભ રેવંતની વંદનાથી થાય છે. વિ. સં. ૧૩૪૬ વૈશાખ સુદિ ૬ ને સોમવાર(ઈ. સ. ૧૨૯૦)ના આ લેખમાં સૂર્યના પુત્ર રેવંતની આગળ છત્રી બંધાવ્યાનો નિર્દેશ છે.^{૧૫}

ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના જૈન મંદિરમાં વાઘેલા વંશના અજુનદેવના પુત્ર રામદેવના સમયનો શિલાલેખ છે. જેમાં વિ. સં. ૧૩૫૨ વદિ જ્યેષ્ઠ ૭ ને સોમવાર(ઈ. સ. ૧૨૯૬)ના લેખની ૧૬ મી પંક્તિમાં ઉલ્લેખ છે કે વિકલે સૂર્યના મંદિરના અગ્રસ્થાનમાં મંડપ બંધાવ્યો હતો.^{૧૬}

ભવનાથના મેરલીધર મંદિરની બીંતમાં સારંગદેવ વાઘેલાના સમયનો શિલાલેખ સિમેન્ટમાં ચણાયેલો છે. વિ. સં. ૧૩૫૪ કાર્તિક સુદિ ૧ ને રવિવારે (ઈ. સ. ૧૨૯૮) રચાયેલી આ પ્રશસ્તિ સ્થામશિલામાં કોતરાયેલી છે.^{૧૭}

સૂર્યાપાડા ગામની દક્ષિણે આવેલા જીર્ણ થયેલા સૂર્યમંદિરમાં વિ. સં. ૧૩૫૭(ઈ. સ. ૧૩૦૧)નો શિલાલેખ છે. તેમાં વયજ્ઞદેવ જુટાએ આ સૂર્યમંદિર કરાવ્યું હોવાની નોંધ છે.^{૧૮}

માંગરોળના બંદરોડના નાકા ઉપર આવેલી જુમ્મા મસ્જિદની બહાર પડેલા ચાર સ્તંભ પૈકીના એક સ્તંભ ઉપર લેખ કોતરેલો છે. કર્ણ રત્નના આ શિલાલેખની શરૂઆતમાં ૪૩ ઇસવી વ્યાસનું ચક્ર છે. જે સૂર્યના પ્રતીક રૂપ હોવાનું જણાય છે. લેખની શરૂઆત વિ. સં. ૧૩૫[૩*]ના ચૈત્ર માસની શુક્લ પક્ષની સપ્તમી અને રવિવાર(ઈ. સ. ૧૨૯૭)ની તિથિથી થાય છે.^{૧૯} અભિ-લેખમાંનું હેતુવિષયક લખાણ નષ્ટ થયું છે, પરંતુ અંકિત ચક્ર તથા તિથિ પરથી આ લેખ સૂર્ય-મંદિર વિષયક હોવાનું અનુમાન થઈ શકે.^{૧૯} આ ઉપરાંત પ્રમાસ પાટલ્ય ભારકરક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાતું હતું તેવો પૌરાણિક ઉલ્લેખ પણ મળે છે.

થાન પાસે આવેલ કંડોલ ટેકરી ઉપરના પ્રાચીન સૂર્યમંદિરમાં વિ. સં. ૧૪૩૨, વૈશાખ સુદિ ૯ સોમવાર(ઈ. સ. ૧૩૭૬)નો શિલાલેખ છે. જેમાં ખૂટડ લાખાના પુત્ર સિંહે સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હોવાનો નિર્દેશ કરાયો છે.^{૨૦}

ધામલેજ ગામની પશ્ચિમે વિષ્ણુગયા નામે પ્રચલિત કુંડમાં પીપળા નીચે વિ. સં. ૧૪૩૭, અષાઢ વદિ ૬ ને શનિવાર(ઈ. સ. ૧૩૮૦)નો શિલાલેખ જીર્ણ હાલતમાં પડેલો છે. લેખમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે દેશ મ્લેચ્છોથી અતિપીડિત થયો, ત્યારે તેનું રક્ષણ કરવા પ્રભાસના વાળ રાજા ભરમના સચિવ કર્મસિંહે મૂલગયા(ધામલેજ)ના કુંડ તથા સૂર્યમંદિર સમરાવ્યા હતા.^{૨૧}

ખોરાસાના સૂર્યમંદિરમાંથી પ્રાપ્ત શિલાલેખ હાલ ચોરવાડના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં છે. વિ. સં. ૧૪૪૫, ફાગણ સુદિ ૫ ને સોમવાર(ઈ. સ. ૧૩૮૯)ના આ લેખનો આરંભ સૂર્યદેવની સ્તુતિથી થાય છે, તથા તેમાં વર્ણવ્યું છે કે મકવાણા રાજસિંહના ચાર પુત્રો પૈકીના મલ્લે તેના પુરોગામીએ બંધાવેલા સૂર્યમંદિરને સમરાવ્યું હતું.^{૨૨}

ખંભાતની વડવાની વાવમાં બે પ્રશસ્તિ લેખો અંકિત થયેલા છે. વિ. સં. ૧૫૩૯, ભાદરવા સુદિ ૫ ને સોમવાર(ઈ. સ. ૧૪૮૨)ના આ લેખમાં વિજયના પુત્ર સોહડે સ્થંભપુર તીર્થમાં શંકર, સૂર્ય, દેવી, લક્ષ્મીપતિ તથા ગણપતિના ૧૪૪ દેવાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનો ઉલ્લેખ છે.^{૨૩}

મૂળીના માંડવરાયના સૂર્યમંદિરમાં વિ. સં. ૧૬૮૫(ઈ. સ. ૧૬૨૯)ના શિલાલેખની શરૂઆતમાં દેવ-દેવીઓની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે, ત્યારબાદ શાહજહાંના પરમાર રાજા રામજીના વિજયકાંત દરમ્યાન નંદુઆણા જ્ઞાતિના ભગવતીદાસ અને અમુવાના પુત્ર ગોપાલે આ પ્રાસાદ કરાવ્યો હોવાની નોંધ છે.^{૨૪}

સારસંક્ષેપ :-

ઉપર્યુક્ત સૂર્યમંદિરો વિષયક અભિલેખોમાંથી વિવિધ વિશેષતાઓ પ્રાપ્ત થઈ છે. અભિલેખોના સ્થાન વિષે વિચારતાં કેટલાક જે તે મંદિરમાં હાલ વિદ્યમાન છે, તે કેટલાક મ્યુઝિયમમાં અથવા નવા મંદિરોમાં રક્ષિત કરેલા છે. આ સૂર્યમંદિરોને દાન માતા-પિતાના શ્રેયાર્થે કે સ્વપુણ્યાર્થે અથવા યશની વૃદ્ધિ અર્થે અપાયેલાં છે. તેમ છતાં આ અભિલેખો દ્વારા રાજ્યનો વિસ્તાર, તેની સીમા, રાજની વંશાવળી, તેનો રાજકીય વિસ્તાર, વહીવટી પરિવારની વિગતો તથા અન્ય સાંસ્કૃતિક

ગુજરાતના અભિલેખોમાં સૂર્યમંદિરના નિર્દેશો]

આખતો વિશે જાણવા મળે છે. સૂર્ય મંદિરોને જમીન કે ગામ દાનમાં અપાયેલાં છે, કે જેના દ્વારા દેવાલયની પૂજા, ગંધ, પુષ્પ, દીપ, વાદ્ય, ગીત, નૃત્ય, નૈવેદ્ય તથા જીર્ણોદ્ધાર જેવા અહુવિધ ખર્ચા નીકળતા હોવાનો નિર્દેશ લેખમાં કરાયો છે. આ ઉપરાંત સૂર્ય મંદિરનાં હીંચકા, જત્રી તથા મંડપ માટે પણ દાન અપાયેલાં છે. અભિલેખોમાંથી પ્રાપ્ત સૂર્યનાં નામોમાં પણ વિવિધતા જોવા મળે છે. સૂર્ય માટે દીપ્તરશ્મિ, અકુલાક, કુર્ગદિત્ય, જ્યાદિત્ય, આલાદિત્ય, તરુણાદિત્ય તથા ધર્માદિત્ય જેવા નામોદ્લેખ થયેલા છે.

પાઠ્ઠીય

૧. *Indian Antiquary* (IA.), Vol. XV, p. 149; Fleet J; 'Corpus Inscriptionum Indicarum' (CII.), Vol. III, No. 18, p. 83, Pl. II
૨. પ્રવીણચંદ્ર પરીખ, ભારતી શેલત અને મનહર સોલંકી, 'ગૈરકરાળ કુવસેન ૧લાનું કુકડ દાન-શાસન (વલ્લભી સંવત ૨૦૬),' 'સામીપ્ય,' પૃ. ૫, અંક ૧-૨, ૧૯૮૮, પૃ. ૪૩-૪૮; પ્ર. પરીખ, ભા. શેલત, 'ગુજરાતના અભિલેખો : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા,' પૃ. ૯-૧૨
૩. R. D. Bannerji, "Ancient India," Vol. 21, p. 116; ગિ. વ. આચાર્ય, 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (ગુએલે.), ભાગ-૩, નં. ૫૬અ
૪. IA., Vol. V, p. 144; ગુએલે., ભાગ-૨, નં. ૧૨૬, પૃ. ૬૪
૫. ગુએલે., ભાગ ૩, નં. ૨૩૪, પૃ. ૨૪
૬. એજન, નં. ૨૩૫, પૃ. ૨૮
૭. એજન, નં. ૧૫૫ બ, પૃ. ૧૮૦; કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર, પૃ. ૬૦૭
૮. કાંતિલાલ ફ. સોમપુરા (સંપા.), 'સૂર્યમંદિર વિશેષાંક,' પૃ. ૧૫૯
૯. Burgess J. & Cousens H., 'The Architectural Antiquities of Northern Gujarat,' pp. 80-81
૧૦. D. B. Diskalkar, 'Inscriptions of Kathiawad' (IK.), No-1, p. 686
૧૧. રતનમણિરાવ ભી. જોટ, 'ખંભાતનો ઇતિહાસ,' પૃ. ૨૬૩
૧૨. Annual Report of the Department of Archaeology, Baroda, 1935-36, p. 12
૧૩. ગુએલે., ભાગ ૩, નં. ૧૨૫, પૃ. ૪૫
૧૪. એજન, નં. ૨૧૬અ, પૃ. ૨૦૪-૨૦૫
૧૫. એજન, નં. ૨૨૨અ, પૃ. ૨૧૩
૧૬. એજન, નં. ૨૨૪, પૃ. ૯૪
૧૭. નીલકંઠ જીવતરામ, 'ઈડર સંસ્થાનમાં આવેલા જીવનેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંનો શિલાલેખ,' 'બુદ્ધિપ્રકાશ,' પૃ. ૫૭, ૧૯૧૦, વન-યુ. અંક-૧ પૃ. ૨૭-૨૯
૧૮. ગુએલે., ભાગ ૪, નં. ૪૦, પૃ. ૯૩
- ૧૮.અ L. D. Swamikannu Pillai, *An Indian Ephemeris* (AD. 700 to A.D. 1799), Vol. IV, Delhi, 1982, p. 196
૧૯. એજન, ભાગ ૩, નં. ૨૨૫બ
૨૦. IK, No. 36, p. 739
૨૧. IA., Vol. 8, p. 186; IK, No. 39, p. 27
૨૨. ગુએલે., ભાગ ૪, નં. ૪૬, પૃ. ૧૦૧-૧૦
૨૩. એજન, પૃ. ૩૧, શ્લોક નં. ૧૪-૧૫
૨૪. IK., No. 125, p. 338

અમદાવાદ શહેરનું એક સ્થળ નામ : શેખા મુંગલની પોળ

ડૉ. એ. દસાઈ*

ગુજરાતનાં સ્થળનામોનાં સંશોધન તરફ ત્રણેક દાયકાઓ પૂર્વે વડોદરાના પ્રાચ્ય સંશોધન સંસ્થાના નિયામક, ભો. જી. સાંડેસરા તેમજ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી બરોડાના પુરાતત્ત્વ વિભાગના વડા ર. ના. મહેતાના પ્રયાસોથી અસ્તિત્વમાં આવેલ ગુજરાત સ્થળનામ સંસદના ઉપક્રમે ખંભાત, પાટણ વગેરે શહેરોનાં સ્થળનામો પર અપાયેલાં વ્યાખ્યાનો પુસ્તકાકારે પણ પ્રકાશિત થયાં હતાં.^૧ પણ તત્પશ્ચાત્ તે સંસદ કે બીજી કોઈ સંસ્થા દ્વારા આ દિશામાં વધુ કાર્ય થયું હોવાનું જાણમાં નથી. પાંચેક વર્ષ પહેલાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વિભાગના વડા રસેશ જાનનદાર તથા મહેમાન પ્રોફેસર ર. ના. મહેતાની દોરવણી હેઠળ અહુષા યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટસ કમિશનના પ્રોજેક્ટ તરીકે અમદાવાદ શહેરના ઇતિહાસ પર એક દળદાર પુસ્તક તૈયાર થયું હતું જે અપ્રકાશિત છે.

અખિલ ભારતીય સ્થળનામ પરિષદે, અખિલ ભારતીય અભિલેખ પરિષદની જેમ ગુજરાતના સ્થળનામમાં રસ ધરાવનાર વિદ્વાનો કે અભિલેખવિદોને આકર્ષ્યાં નથી તેનું મુખ્ય કારણ મારા નામ મતે ગુજરાતના મોટા ભાગના ઇતિહાસકારોની અંગ્રેજી ભાષાની એક પ્રકારે ફરજિયાત રીતે કરાવવામાં આવેલી ઉપેક્ષા ગણાવી શકાય.^૨ કારણ જે કાંઈ હોય, પરંતુ એ નિર્વિવાદ હકીકત છે કે ગુજરાતના પ્રતિષ્ઠિત ઇતિહાસકારો જે ચાર ગણ્યા ગાંઠ્યા અપવાદને બાદ કરતાં ભારતીય કક્ષાની ઇતિહાસ પરિષદ જેવી આવી ઇતિહાસનાં વિવિધ પાસાંઓના સંશોધનને પ્રોત્સાહન આપતી સંસ્થાઓના અધિવેશનમાં ભાગ લઈ ન શકતા હોવાથી પણ આ વિષયો પર સંશોધન કરવાનો તેમને અવસર પ્રાપ્ત થતો નથી, તેટલું જ નહિ પણ તેના લઈને ગુજરાત બહાર તેમનું નામ સાવ અપરિચિત રહ્યું છે. વળી ગુજરાતના ઇતિહાસવિદોના ઐતિહાસિક સંશોધનનું ક્ષેત્ર ગુજરાતી ભાષા માધ્યમ અને ગુજરાત સુધી મર્યાદિત રહ્યું હોવાથી તેમના લેખો ગુજરાતી ભાષામાં ગુજરાતને લગતા વિષયો પર પ્રસિદ્ધ થતા હોઈ, તેમનું સંશોધન કાર્ય ગમે તેટલી ઉત્કૃષ્ટ કાઢિતું હોય, ગુજરાત બહાર સાવ અજાણપણ રહ્યું છે. ખુદ અભિલેખોના સંશોધન ક્ષેત્રમાં—હરિપ્રસાદભાઈ શાસ્ત્રી તથા તેમના જે એક સહકાર્યકરો અને સહાધ્યાપકોનું આ ક્ષેત્રમાં અતિ મહત્ત્વનું અનુદાન લેખોમાં લઈએ તો પણ—ગુજરાત ભારતના બીજા પ્રદેશો વિશેષ કરીને દક્ષિણ ભારત કરતા સાવ પાછળ રહી ગયેલ છે. ગુજરાત રાજ્ય પુરાતત્ત્વ ખાતા કે બીજી કોઈ સંશોધન સંસ્થા^૩ તરફથી ગુજરાતના અભિલેખોનું સર્વેક્ષણ કે સંકલન કે પ્રકાશનનો કોઈ વ્યવસ્થિત પ્રયાસ હજી સુધી હાથ ધરવામાં આવ્યો નથી તે ગુજરાતની ઇતિહાસ તરફ ઉઠાસીનતાનું દ્યોતક છે. આમ પણ ગુજરાતની વિદ્વા સંસ્થાઓએ ગુજરાતના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસના અધ્યયન કે સંશોધન તરફની શૈક્ષણિક પોલીસીના પરિણામ સ્વરૂપ ગુજરાતના સિદ્ધહરત ઇતિહાસકારો અર્વાચીન દુગ અને તે પણ વિશેષ કરીને ઓગણીસમી-વીસમી સદી, ગાંધી યુગ તેમજ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામકાળ કે આઝાદી પશ્ચાત્તા ઇતિહાસ આલેખનમાં રત છે.

* નિવૃત્ત નિર્દેશક (અભિલેખ), ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણ, નાગપુર

અમદાવાદ શહેરનું એક સ્થળનામ : શેખા મુંગલની પોળ]

[૫૧]

આના લઈને પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ગુજરાતના ઇતિહાસના રસપ્રદ માહિતીપૂર્ણ વિવિધ પાસાંઓનું આલેખન કરતા લેખો પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી સંખ્યામાં જોવામાં આવે છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના જ્ઞાનસત્રો કે વિશ્વવિદ્યાલયોના ઇતિહાસ વિભાગ દ્વારા આયોજિત સેમીનારોમાં પણ જૂઠ્ઠા અંશે વિષયોની પસંદગી પણ આજ ધોરણે થાય છે. ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદે ગુજરાતના સમગ્ર ઇતિહાસના અધ્યયન અને સંશોધન તરફ ધ્યાન આપી આ દિશામાં નક્કર પગલાં ભરવા જોઈએ. આમ પણ સ્થાનિક ઇતિહાસને લગતા જે સાધનો અભિલેખો હસ્તલિખિત પ્રતિઓ દસ્તાવેજો ઇત્યાદિ ઉપલબ્ધ હોય તેમના પર આધારિત સ્થાનિક ઇતિહાસનું આલેખન લોકોમાં તેમજ વિદ્યાર્થીઓમાં ઇતિહાસ તરફ અભિગમ ઉત્પન્ન કરવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. સ્થળનામોનો આવો ઇતિહાસ માત્ર ઇતિહાસ પ્રેમીઓ નહિ પણ સામાન્ય વાંચકોમાં આવકાર પામશે તેમાં સંદેહને સ્થાન નથી.

અમદાવાદ શહેરના સ્થળનામોનું સંશોધન એટલા માટે પણ મુશ્કેલ નથી કે પોણા છસો એક વર્ષો પહેલાં સ્થપાયેલ આ શહેરના ઇતિહાસની સાધન સામગ્રી પ્રાચીન કે અતિપ્રાચીન શહેરોની સરખામણીમાં અપ્રાપ્ય નથી. ફાખલા તરીકે આજથી સવા બસો વર્ષો પૂર્વે અમદાવાદ શહેરનો ઇતિહાસ આલેખતું ફારસી પુસ્તક ‘મિરાતે અહમદી’ તેના અંગ્રેજી ગુજરાતી અને ઉર્દૂ ભાષાંતરોમાં ઉપલબ્ધ છે. થોડા સમય પહેલાં મે અમદાવાદની હાલ લગભગ સાવ અજાણ્ય પણ બહોળાના નામ દ્વારા જળવાઈ રહેલ શાહપુર, કાળુપુર, દરિયાપુર જેમ શુદ્ધપુર નામનો મહોલ્લો ક્યારે અને કોના નામ પરથી વસ્યો હશે તે વિષય પર એક લેખ અખિલ ભારતીય સ્થળનામ સંસદના એક અધિવેશનમાં વાંચ્યો હતો જે સંસદના જર્નલમાં છપાયેલ.^૪ ઇતિહાસ જીવંત કરવાની વાત તો જવા દઈએ પરંતુ ઇતિહાસ જીવંત રાખવાને બદલે ઇતિહાસને અંધકાર તરફ ધકેલી દેવાની આપણી વર્તમાન સંકુચિત શાસ્ત્રીય પોલીસીને લઈને આજે લગભગ નામશેષ મલેક શાખાનનું તળાવ, તેની જગ્યાએ બાંધવામાં આવેલ મલેક શાખાન સ્ટેડિયમનું નામ પણ બદલી દેવામાં આવ્યું તે તળાવ તથા સ્ટેડિયમવાળા ગુજરાતના મુલતાનોના પંદરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં મહાન અમર મલેક શાખાનનું નામ કે તેના તળાવ વિષે આપણી ભગતી પેઢી નાવાકે છે તે મલિક ઇમાદુલ-મુલ્ક શાખાનની ફાઈ બીબી શુદ્ધ દ્વારા શુદ્ધપુર મહોલ્લો અસ્તિત્વમાં આવ્યો હશે કે તેના નામે તેનું નામાધિકરણ થયું હશે તે હકીકત ઇતિહાસના પુસ્તકોમાં નહિ પણ દરિયાપુર ડબ્બરવાડામાં આવેલી પીરકુદ્દસની મસ્જિદના શિલાલેખ પરથી પ્રતીત થાય છે.

અમદાવાદનું આવું જ એક સ્થળ શેખા મુંજલની પોળ છે જે માણિક્યોદયી ફાઈનિન'ઝ પુલ નીચે થઈ કાળુપુર દરવાજા તરફ જતા રસ્તા પર રિલીફ રોડ અને કાળુપુર ટાવર વચ્ચે ડાબી તરફ ભોઈવાડાની પોળ સામે આવેલી છે. આ પોળમાં બધાં ધરો ફાઉદી વહોરા ભાઈઓનાં છે જે નોંધપાત્ર છે. આ વિસ્તારમાં આવેલા શેખ નબ્દીની પોળ, મુલ્લા હાફીની પોળ, ખિરકોલા (કે ખુરકુલ્લાહ) પોળ ઇત્યાદિ પોળોની જેમ આ પોળનું નામ કઈ વ્યક્તિ પરથી પડ્યું હશે તે તો તેનું નામ જ કહી આપે છે, કલે તેને લોકોક્તિ સિવાય કોઈ આધાર હોય કે ન હોય. આ નામ ક્યારે પડ્યું કે જેના નામ પરથી આ નામ પડ્યું તે વ્યક્તિ કોણ હતી તે કહેવું એટલું સહેલું નથી. ઇતિહાસ-રસિકોને વિદિત છે કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસના મૂળ સાધનો ફારસીમાં અને બહુધા અપ્રકાશિત છે અને જે જે ચાર પ્રકાશિત છે માત્ર તેમનું જ અંગ્રેજી કે ગુજરાતી ભાષાંતર ઉપલબ્ધ

છે. ફારસી ભાષાના જાણકારોની સંખ્યા છેલ્લા પાંચેક દસકાઓથી ઓછી થતી ગઈ છે. મધ્યકાલીન ઇતિહાસકારોની માત્ર રાજકીય બનાવો આલેખતી કૃતિઓમાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-સામગ્રી પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી મળે છે. આ માહિતી તો વિદેશીઓના સફરનામાઓ કે પ્રવાસ વર્ણનો, રોજનીશીઓ, પત્ર વ્યવહાર, સંતોના જીવનચરિત્રો અને તેમના વચનામૃતોના સંગ્રહો, અભિલેખો ઇત્યાદિ સાધનોમાં જ શોધવી રહી. આ સાધનો પણ મોટે ભાગે અપેક્ષાનો ભોગ બન્યા હોઈ આપણું મધ્યકાલીન સમાજ અને સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન મર્યાદિત રહ્યું છે. ભારતના અરબી ફારસી અભિલેખોના પ્રકાશિત પ્રમાણમાં ઠીક ઠીક સાહિત્ય તરફ પણ ભારતના મધ્યકાલીન કે સ્થાનિક ઇતિહાસ લેખકોના અજ્ઞાન તરફ મેં ઈ. સ. ૧૯૭૨ના મુઝફ્ફરપુર ખાતે ભરાયેલા અખિલ ઇતિહાસ પરિષદના અભિલેખ વિભાગના પ્રમુખના વ્યાખ્યાનમાં ટકોર પણ કરી હતી. ગુજરાતના ઇતિહાસકારો પણ આમાં અપવાદરૂપ નથી.

અમદાવાદના આવા એક પ્રકાશિત અરબી અભિલેખમાં શેખા મુન્જલની પોળ સાથે સંકળાયેલા શેખા મુન્જલની ભાળ મળે છે. આ અભિલેખ આજથી ત્રણેક દાયકા પૂર્વે પ્રકાશિત થયો હતો,^૫ છતાં તેના તરફ ઇતિહાસ-રસિકોનું ધ્યાન ગયું નથી. માત્ર શેખા મુન્જલ નહિ પરંતુ આ મુન્જલ પરિવારના ખીજા ઓછામાં ઓછા અર્ધો એક ડઝન જેટલા સદસ્યોનાં નામ પણ ખીજા અભિલેખો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.^૬

અરબી તેમજ સંસ્કૃત ભાષાઓમાં એક જ વિષયના બે અભિલેખોની તકતીઓ સરસપુરમાં આવેલા દાઉદી વહોરા મુસ્લિમભાઈઓના વિખ્યાત કુળની મઝારના કર્પાઉન્ડમાં આવેલી બાઈ હરીરની વાવ જેવી વાવોની હરોળમાં મૂકી શકાય તેવી શેખા મુન્જલની વાવ પર સામસામે બેવા મળે છે. ઈ. સ. ૧૯૫૭ માં આ વાવ તથા તેના લેખો પ્રત્યે મારું ધ્યાન પ્રથમ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં જાડો રસ ધરાવતા રાયખડના પ્રતિષ્ઠિત વકીલ અને શિક્ષણ તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રે અગ્રણી એવા મહમ્મદ સૈયદ જમાલુદ્દીન ખડા સાહેબ કાદરી એ દોયું હતું, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમણે દાઉદી સંપ્રદાયના સ્થાનિક વડાને મળી પ્રસ્તુત લેખોની છાપ લેવાની પરવાનગી પણ મેળવી આપી હતી.^૭ પરિણામે ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણની અભિલેખ શાખાના ઈ. સ. ૧૯૫૭-૫૮ ના ભારતીય અભિલેખોના વાર્ષિક અહેવાલમાં તેની સર્વપ્રથમ નોંધ લેવાઈ હતી. ત્યાર બાદ તે જ શાખાના વાર્ષિક ‘એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા અરેબિક એન્ડ પર્શિયન સપ્લીમેન્ટ’ના ૧૯૬૩ ના અંકમાં અરબી લેખ પર તેની પ્રતિકૃતિ સાથે એક વિસ્તૃત લેખ પણ જાહેર્યો હતો. જે ૧૯૬૫માં પ્રકાશિત થયો હતો.^૮

આ અભિલેખમાં જણાવ્યા મુજબ આ વાવ મુન્જલ અટકવાળા ઇસાના પુત્ર શેખાએ બંધાવી હતી તથા તેને ફરતી બાંધવામાં આવેલી ઇમારતો તથા ફળઉદ્યાનને તેણે સામાન્ય પ્રજા અને વટે-માર્ગીઓ માટે વક્ફ કર્યા હતા, તથા વાવનું નિર્માણ કાર્ય ગુજરાતના સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં હિજરી સન ૯૪૦ ના શાખાન(ઈ. સ. ૧૫૩૪ના ફેબ્રુઆરી-માર્ચ) માસમાં શરૂ થઈ બહાદુરશાહના અનુગામી અને ભત્રીજા સુલતાન મહમૂદશાહ ૩ જ ના રાજ્યકાળમાં હિ. સ. ૯૪૬ માં (ઈ. સ. ૧૫૩૯) સંસ્કૃત લેખ પ્રમાણે વિ. સ. ૧૫૯૬, કાર્તિક સુ. ૧ રવિવાર, (ઈ. સ. ૧૫૩૯, ઓક્ટોબર ૧૨)^૯ પૂરું થયું હતું. લેખમાં વાવ સાથે ઇમારતો તથા ફળઉદ્યાનો ઉલ્લેખ પરથી પ્રતીત થાય છે કે વાવ ફળઉદ્યાનમાં બાંધવામાં આવેલી હશે અને તેના બંધાવનાર મુન્જલના પરિવારના કબરસ્તાન માટે તેનો ઉપયોગ થયો હશે તથા સમયના વહેણ સાથે તે જમીનનો દાઉદી વહોરા સમુદાયના કબરસ્તાન તરીકે તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હશે.

અમદાવાદ શહેરનું એક સ્થળનામ : શેખા મુન્જલની પોળ]

[૫૩]

વાવતો આ નિર્માણ કરતાં અને અમદાવાદની શેખા મુંગલ પોળવાળો શેખા ઈસા મુંગલ આમ છે. સ. ૧૬મા સોડાના પૂર્વાર્ધમાં થઈ ગયો.^{૧૦} અલિલેખમાં તેને વિષે બીજી કાંઈ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ આ કબરસ્તાનમાં ઓછામાં ઓછી ત્રણ કબરો મળી આવી છે. (કદાચ વધુ પણ હોય). જેમના ઉપરની તક્તીઓના લેખો પરથી તે શેખા ઈસા મુંગલના પુત્ર તથા મુંગલ અટકનાળા બીબ (દેખીતી રીતે જ તે જ પરિવારના) સદસ્યોની કબરો હોવાનું તથા તેમના પિતા પિતામહ વઘેરેનાં નામો સાથે તેમની મૃત્યુ સાલ પણ જાણવા મળે છે. શેખા ઈસા મુંગલના પુત્ર મિયાં હાશિમજીની કબરની તક્તીના લેખ મુજબ તેઓ જ્યારે નમાઝ પઢવા માટે લુઝૂ કરી રહ્યા હતા ત્યારે એક વિધ્મીએ (કાફિર) તેમને શહીદ કરી નાખ્યા હતા. લેખમાં વર્ષ કે માસ કે તારીખ આપવામાં આવી નથી. માત્ર આ બનાવ શુક્રવારે બન્યો હતો તેટલો ઉલ્લેખ છે.^{૧૧} બીજી કબર મિયાં આદમ રાજભાઈ મુંગલની છે જેમનું મૃત્યુ હિ. સ. ૯૯૬ના રમઝાન માસ (ઈ. સ. ૧૫૮૦, જુલાઈ ઓગસ્ટ)ના દિને થયું હતું.^{૧૨} શેખા મુંગલના મિયાં આદમજી કઈ રીતે સગા થતા હતા તે આ લેખ પરથી નિશ્ચિત થતું નથી, પણ તે શેખા મુંગલ જે હિ. સ. ૯૪૬ (ઈ. સ. ૧૫૩૯) સુધી સિદ્ધમાન હતા તેમના પરિવારના જ સદસ્ય અને તેમના નજદીકના સંબંધી થતાં હોવાનું અનુમાન અનુચિત નથી. બહુધા તે શેખા મુંગલના પિતરાઈ ભાઈ કે તેના પુત્ર કે પૌત્ર હોવા જોઈએ. ત્રીજી કબર હિ. સ. ૧૦૨૭, સફર માસ ૪ (ઈ. સ. ૧૬૧૮, બન્યુઆરી માસ, ૩૧)ની તારીખે મૃત્યુ પામેલા મિયાંજીના પુત્ર શેખાના પુત્ર શેખજી મુંગલની છે.^{૧૩} આ શેખજી મુંગલ, શેખા મુંગલ કે મિયાં આદમ સાથે શું સગપણ ધરાવતા હતા તે આ ટૂંકા લેખ પરથી નિશ્ચિત રીતે કહી શકાય તેમ નથી. પણ આ ત્રણ લેખોમાં મુંગલ શબ્દ અટક કે પરિવારના નામ રૂપે વપરાયો હોય તે બધા એક જ કુટુંબના સદસ્યો હોય તેમ માનવું અસ્થાને નથી. ઉપર જણાવ્યું તેમ શેખા મુંગલ દ્વારા નિર્મિત વાવવાળા ઉદ્યાનમાં પ્રણાલિ મુજબ તેના પરિવારના માણસો દફન થયા હોય તે દેખીતું જ છે. પ્રસ્તુત ત્રણ કબરો પણ એક જ સ્થળે આવેલી છે તે હકીકત પણ આ અનુમાનને ટેકા આપે છે.

શેખા મુંગલ પોતાના સમયની એક પ્રતિષ્ઠિત તથા પૈસાપાત્ર વ્યક્તિ હશે તે તો તેણે બાંધાવેલી વાવ તથા વિશાળ ઉદ્યાન પરથી જણાઈ આવે છે આ વાવ પૂર્વે ત્યાંથી બહુ દૂર નહિ એવી બાઈ હરીરની વાવના બાંધકામમાં તેના લેખમાં જણાવ્યા મુજબ ૩,૨૯,૦૦૦ મહમૂદી એટલે આશરે ૧,૫૮,૮૦૦ રૂપિયા ખર્ચ થયા હતા.^{૧૪} તે જોતાં આ વાવ તથા ઉદ્યાન પર પણ સારી એવી રકમ ખર્ચ થઈ હોવી જોઈએ. કુતબી મતાર, દાઉદી વહોરા ભાઈઓનું કબરસ્તાન તેમજ હાલ પણ શેખા મુંગલ પોળમાં આવેલાં બધાં ઘરો દાઉદી વહોરા ભાઈઓનાં છે તે બ્યાનમાં લેતાં શેખા મુંગલ પણ દાઉદી વહોરા સંપ્રદાયના હતા તે લગભગ નિશંક રીતે કહી શકાય. વળી ઉપર જેમને ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે મુંગલ પરિવારના સદસ્યોના આદમ, રાજભાઈ, તેમજ ‘જી’ જ્ઞાન-વાચક પ્રત્યયવાળાં નામો આજે પણ દાઉદી વહોરા ભાઈઓમાં પ્રચલિત છે તે પણ આ અનુમાનને ટેકા આપે છે. તે જ રીતે, દાઉદી વહોરા ભાઈઓના વંશપરંપરાગત વેપાર વ્યવસાયને જોતાં શેખા મુંગલ પણ એક શ્રેષ્ઠી શ્રેણીનો ધનવાન વેપારી સખ્ત દિલનો વેપારી હશે તેમ કહી શકાય.

વાવના નિર્માતા શેખા મુંગલ તથા તેમના પરિવારના આ પોળમાં વસવાટના લઈને પોળ શેખા મુંગલની પોળના નામે ઓળખાવાઈ હોવી જોઈએ.

મુંગલ અટક વિષે પણ ખેચાર શબ્દો અહીં અનુચિત નહિ ગણાય. મુંગલના શબ્દ અર્થ કે તેની વ્યુત્પત્તિ પર તો ગુજરાતી ભાષાના વિદ્વાનો પ્રકાશ પાડી શકે. પણ ગુજરાતના મહાન રાજવી સિદ્ધરાજ ચૌહાણના મહામાત્ય મુંગલ મહેતાનું નામ તો ગુજરાતમાં જાણીતું છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના વઢવાણના ઈ. સ. ૧૨૨૮ના એક અભિલેખમાં પણ મોઢ જ્ઞાતિના વણિક વોહરા મુંગલનું નામ જોવા મળે છે.^{૧૫} જૂનાગઢ જિલ્લાના પોરબંદર તાલુકાના ગોસા ગામમાં આવેલી સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઈ. સ. ૧૪૮૦ માં નિર્મિત એક વાવનો નિર્માતા પણ તેના અભિલેખ મુજબ નાગર વણિક જ્ઞાતિનો સુસોનો પુત્ર મુંગલ હતો.^{૧૬} ગુજરાતમાં આ અટક કે જ્ઞાતિ અસ્તિત્વમાં છે કે નહિ તેની મને માહિતી નથી.^{૧૭} પરંતુ મુંગલ અટક ધરાવતા રાજસ્થાનના પ્રતિષ્ઠિત હિંદુ ઉદ્યોગપતિ તથા વેપારી ભાઈઓનાં નામો આજે પણ જોવા મળે છે.

અંતમાં નિમ્નલિખિત શેખા મુંગલની વાવવાળો પાઠ તથા તેનું ભાષાંતર ગુજરાત તેમ જ અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રેમી અથવા સામાન્ય પાઠકોને રસપ્રદ થશે એવી આશા છે.

૧. મિરિમલાહિરંહમાનિરંહીમ.
૨. કદ ઇમ્તદા હિક્કો હાઝલ્-બિઅરુલ્-મજ્જીબો માઓહ ઉમ્મન ઝલાલન વ વકફ બિહી લિ ઇસ્તિફાઈલ્ ખઠ્કે
૩. વલિમન જાઅ બિહી વફફન હલાલન મઅ ઇમારાતિહિલ્ મઅમૂરતે વ અરગરિહીલ્-મઅમૂરતિલ્ મુઅિરતે ઇમ્તિગાઅન.
૪. લિ વબિહરલાહિલ્-મુઅમૂરમે વ રિજઅન લિ શિકાઅતે રસલિલાહે સલ્લલાહે અલયહે વલ્લમ અલ્-મુકરંમ ફી અસરિસુલ્તાનિલ મુશરફ
૫. બિ તશરીફિરંહમાન કુલ્લુફુ-યા વફીન અબૂલ (અબિલ્ જોઈએ) ફઝલ બહાદુરશાહ બિન મુઝફ્ફર શાહ
૬. સનહ ૯૪૦ ફી શઅઆન. વ અતમ્મહા ફી અહદે સુલ્તાનિ સલાતીનિઝ્ઝમાન અલ્-વાયિક
૭. બિ તાઈદિરંહમાન નાસિરિફુ-યા વફીન અબૂલ (અબિલ્ જોઈએ) ફત્હ મહમૂદશાહ ઇમ્તિ
૮. લતીફશાહ અબિયિ બહાદુરશાહ ઇમ્તિ મુઝફ્ફરશાહ ઇમ્તિ મહમૂદશાહ ઇમ્તિ
૯. મુહમ્મદશાહ ઇમ્તિ અહમદશાહ ઇમ્તિ મુહમ્મદશાહ ઇમ્તિ મુઝફ્ફર શાહ
૧૦. અસ-સુલ્તાન ખલ્લલાહો મુહમ્મદ વ સુલ્તાનહ શેખા બિન ઈસા અલ-મુલકબ
૧૧. બિ મુંગલ જઅલલાહો લહ હાઝલ્ ખેર મફ્ફૂલતન ગરિયતન વ સકાહો બિન હૌઝિલ્કૌસરે શરઅતન સાફિયતન ફી સનહ ૯૪૬.

ભાષાંતર

૧. પરમકૃપાળુ દયાવાન ઈશ્વરના નામથી (શર કરું છું).
૨. આ વાવ જેનું પાણી મીઠું, નિર્મળ અને સ્વાદિષ્ટ છે, તેનું ખોદકામ શરૂ કરું તેમ જ તેને વકફ કરી ફાયદા માટે જગતવાસીઓના.
૩. તેમ જ તેમના માટે જેઓ અહીં આવે, શાસ્ત્રોક્ત રીતે વકફ (કરી), તેની (આસપાસની) સુંદર ઇમારતો તેમજ ફળફળાદિના વૃક્ષો સાથે, પ્રાપ્ત કરવા અર્થે.
૪. ઈશ્વરની મહાન કૃપા (મેળવવા) (કયામતના દિન) તેમજ ઈશ્વરના મહાન પેગમ્બર (હઝરત મુહમ્મદ) તેમના પર ઈશ્વરના સલામ તેમજ સલવાત હો—ની (પોતાના યુના માફ કરાવવા હેતુ) દરમ્યાનગીરી, રાજ્યકાળમાં સુલ્તાન સન્માનિત છે.

અમદાવાદ શહેરનું એક સ્થળનામ : શેખા મુંગલની પોળ]

૪. કૃપાળુ (ધર્મિય)ની સન્માન (લોક) શલયી તે (સુલતાન) કુલ્લુન્યા વહીન અખૂલ-ફૂલ બહાદુરશાહ જે પુત્ર છે મુઝફ્ફરશાહનો તેના (રાજ્યકાળમાં).

૫. શાયાન માસ (હિજરી) સન ૯૪૦ (ફેબ્રુઆરી-માર્ચ ઈ. સ. ૧૫૩૪)માં (શરૂ કરી) અને તેને પૂર્ણ કરી રાજ્યકાળમાં વિશ્વના સુલતાનોના સુલતાન, આસ્થા છે જેને

૬. કૃપાળુ પરમેશ્વરની મદદ પર તે (સુલતાન) નાસિરુદ્દીન્યા વહીન અખૂલ-ફૂલ મહમૂદશાહ જે પુત્ર છે

૭. લતીફશાહનો જે ભાઈ છે બહાદુરશાહનો, જે પુત્ર છે મુઝફ્ફરશાહ (૨ જા)નો, જે પુત્ર છે મહમૂદશાહ (બેગડા)નો જે પુત્ર છે

૮. મુહમ્મદશાહ (૨જા)નો, જે પુત્ર છે અહમદશાહ (૧લા) નો, જે પુત્ર છે મુહમ્મદશાહ (૧લા) નો જે પુત્ર છે મુઝફ્ફરશાહ (૧લા)

૯. સુલતાનનો, પરમેશ્વર તેના રાજ્ય તેમજ સલ્તનતને અનંતકાળ સુધી રાખે ઈસાસુત શેખા જેનો લક્ષ્ય (અર્થાત્ અટક)

૧૦. મૂંઝલ છે તેણે (બંધાવી તથા વકફ કરી), સન હિજરી ૯૪૬(ઈ. સ. ૧૫૩૯)માં પરમેશ્વર આ (લોક) હિતના કાર્યને નિરંતર જારી રાખી કખૂલ ફરમાવે તથા તેને (સ્વર્ગના) કૌસર જળાશયનું નિર્માણ પાણી પીવું રાખ કરે.

પાઠટીપ

૧. ગુજરાત સ્થળનામ ગ્રંથમાળા ભા. ૧, વડોદરા
૨. આના લઈને અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રગટ થતા ભારતીય પુરાતત્ત્વ સર્વેક્ષણના એન્થ્રોપોલોજીકલ રિપોર્ટ ઓન ઇન્ડિયન એપિગ્રાફીમાં ગુજરાતના જે સેક્ટો સંસ્કૃતના અભિલેખોની નોંધ થઈ છે તેથી આપણા ઇતિહાસ સંશોધન ક્ષેત્રના વિશારદો જાત હોય તેમ લાગતું નથી.
૩. ફાઈર્સ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ એ ધણી વર્ષો પહેલાં શ્રી ગિરજશંકર વલ્લભજી આચાર્ય કૃત 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક' લેખ ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૭૯ અને ૧૯૮૧ માં સભાએ ડૉ. હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી સંકલિત જે બે ભાગો-ભાગ ૪ 'સલ્તનત કાલ' અને ભાગ ૫ 'મુઘલકાલ'-પ્રસિદ્ધ કર્યા તેમાં ગુજરાતી કે અંગ્રેજી સામયિકમાં કે રિપોર્ટમાં જે સંસ્કૃત ગુજરાતી અભિલેખો પ્રકાશિત થયા છે તેનું સંકલન કર્યું છે. ઉપર જણાવેલ એન્થ્રોપોલોજીકલ રિપોર્ટ ઓન ઇન્ડિયન એપિગ્રાફીમાં નોંધાયેલ સલ્તનત અને મુઘલકાલના લેખો ડૉ. શાસ્ત્રીના સંકલિત ભાગોમાં લેવાયા લાગતા નથી.

અહીં એ વાતનો ઉલ્લેખ અસ્થાને નહિ ગણાય કે ધણી એક સમય પહેલાં વોટ્સન મ્યુઝિયમ, રાજકોટના ક્યુરેટર શ્રી દત્તાત્રેય બી. ડિસ્કલકરે કાઠિયાવાડના અભિલેખો પર ન્યૂ ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી (અંગ્રેજી) સામયિકમાં કાઠિયાવાડના નાગરી લિપિના જે અભિલેખો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા તે 'ઇન્ડિયન ઓફ કાઠિયાવાડ'ના નામે પુસ્તકાકારે પણ ક્યુટિક પબ્લીશીંગ હાઉસ મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થયેલ. પરંતુ ગુજરાતના મોટા ભાગના ઇતિહાસ તથા શ્રી ડિસ્કલકર બંનેના પ્રયાસોનું મૂળ શ્રેય તો વોટ્સન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર શ્રી વલ્લભજી હરદત આચાર્યને જાય છે. શ્રી વલ્લભજી એ 'ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ'માં સંકલિત સંસ્કૃત ગુજરાતી તેમજ કોર્પસ ઇન્ડિયનમ્ ભાવનગરીના અરબી ફારસી અભિલેખો આજથી એક સૌકા ઉપરાંત પૂર્વે

ગુજરાત તથા ગુજરાતની સરહદે આવેલ રાજસ્થાનના અમુક ભાગોમાંથી એકત્ર કરી, પ્રત્યેક લેખની કાગળ પર છાપ લઈ દરેક લેખનો પાઠ તેનું ભાષાંતર તથા તે પર સવિસ્તર ટિપ્પણી જુદા જુદા કાગળો પર લખી તેમને લેખવાર ખંડમાં સુરક્ષિત મૂકેલ. વલ્લભજીના આ અભિલેખ અધ્યયન કાર્યનો તેમના પુત્ર શ્રી ગિરિનજીકરે તેમના ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ભાગ ૧-૩ તથા શ્રી ડિસ્કનકરે તેમના ‘ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઓફ કાઠિયાવાડ’માં પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો છે, વાસ્તવમાં આ કાર્યનું શ્રેય શ્રી વલ્લભજીને જાય છે.

નણી ગુજરાતે શ્રી વલ્લભજી આચાર્ય જેવા ખીજા એ મહાન ઇતિહાસકારોને જેમણે ગુજરાત બહાર ગુજરાતનું નામ દિવાળ્યું છે તેમને સાવ જુલાવી દીધા છે. ત્યાં સુધી કે મોટા ભાગના ઇતિહાસના અધ્યાપકોને પણ તેમના નામની ખબર નહિ હોય. ગ્રોઈસર શાપુરજ હોરમસજી હોડીવાલા જે બહાઉદ્દીન કોલેજ, જૂનાગઢમાં પ્રિન્સિપાલ હતા, તેમનું નામ માત્ર ભારતમાં નહિ પણ વિશ્વમાં જેટલું જણીતું છે તેટલું ગુજરાતમાં નથી. ખીજા નામોમાં સદ્ગત મૌલાના સૈયદ અબ્દુલ્લેકર નદવી (પ્રાધ્યાપક, ગુજરાત વિદ્યા સભા) તેમજ પ્રો. માણેકશાહ કોમિસરિયેટના નામ લઈ શકાય.

૪. ‘મિરાતે અહમદી’માં અહમદાબાદના મોહલ્લા, ચકલા, રસ્તાઓનું વર્ણન સવિસ્તર વર્ણન છે. પરંતુ તેમાં શેખા મુન્નલની પોળનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. શ્રી રતનમણિરાવ બીમરાવ જેટના અતિમુદયવાન ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’માં પણ અમદાવાદની પોળોના વર્ણનમાં શેખા મુન્નલની પોળનો ઉલ્લેખ નથી.
૫. એન્થુઅલ રિપોર્ટ ઓન ઇન્ડિયન એપિગ્રાફી (એરિઈએ). ૧૯૫૬-૫૭, પરિશિષ્ટ “૩,” નં. ૧૫; ‘એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા અરેબિક એન્ડ પર્શિયન સપ્લીમેન્ટ’, ૧૯૬૩, પૃ. ૪૮.
૬. આ લેખો ત્રણ કબરો પર છે જેનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર કરવામાં આવશે.
૭. એરિઈએ, ૧૯૫૬-૫૮, ૩-૧૫, એજન, ૧૯૫૭-૫૮, ૫-૧૪૧.
૮. જુઓ ટિપ્પણી નં. ૫. ગુજરાતના સુલતાનોના ખીજા અમુક અભિલેખોની જેમ શેખા મુન્નલનીવાવવાળો સંસ્કૃત અભિલેખનો ઉલ્લેખ ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો ભા. ૪ (મુન્નલ ૧૯૭૯)માં નથી.
૯. એરિઈએ, ૧૯૫૭-૫૮, ૫-૧૪૧માં રાજવીના કોલમમાં મુઝફ્ફરશાહનું નામ છે જે જૂલ લાગે છે.
૧૦. શેખા મુન્નલ જેવું અસામાન્ય નામ, મુન્નલ પરિવારના શેખાના પુત્ર મિયાં હાશિમજી સમેત સદસ્યોની વાવને લગતા આવેલા કબરસ્તાનમાં આવેલી કબરો તથા શેખા મુન્નલ પોળમાં આજે પણ સો ટકા વસ્તી દાઉદી વહોરાભાઈની છે તે બધી હકીકત આ ખંડે વ્યક્તિઓ એક જ હતી તેની દ્યોતક છે. ૧૧. એરિઈએ, ૧૯૫૭-૫૭, નં. ૩-૧૩.
૧૨. એજન, ૧૯૬૩-૬૪, નં. ૩-૬૫ ૧૩. એજન, ૧૯૫૬-૫૭, નં. ૩-૧૪
૧૪. ડૉ. મુહમદ અબ્દુલ્લાહ યુથતાઈ, મુસ્લિમ મોન્થમેન્ડ્સ ઓફ અહમદાબાદ ટૂ ઇટ્સ ઇન્સ્ક્રિપ્શન્સ (પુણે, ૧૯૪૨), પૃ. ૭૦, ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ, ભા. ૪, પૃ. ૫૩.
૧૫. ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કવોર્ટર્લી, પૃ. ૪, પૃ. ૭૬૬, ટિ. ૩.
૧૬. ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ, ભાગ ૪, પૃ. ૨૩.
૧૭. વસ્તી ગણતરીના પત્રકોમાં કદાચ આ માહિતી મળે.

અમદાવાદ શહેરનું એક સ્થળનામ : શેખા મુન્નલની પોળ]

[૫૭]

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક સંવતો

રશ્મિ ઓઝા*

સમય નિર્દેશમાં સહુથી વધુ મહત્વનું અંગ વર્ષ છે, પરંતુ એ વર્ષ કયા સંવતનું છે એ માલુમ પડે તો જ એ ઉપયોગી નીવડે છે. ગુજરાતનાં લખાણોમાં કાલગણનાને લગતા સૌથી પ્રાચીન ઉદ્દેશો અભિલેખોમાં આવે છે. એમાં વપરાયેલા ધણી સંવતો આગળ જતાં ગુજરાતના સાહિત્યિક લખાણોમાં પણ મળે છે. એમાંના કેટલાક સંવતો વહેલાં મોડાં ભારતના ખીન્ન ભાગોમાં પ્રયોજાયા છે, જ્યારે કોઈ સંવત કેવળ ગુજરાતમાં જ વપરાયા છે.

ઐતિહાસિક કાલના આરંભમાં ભારતમાં કોઈ સળંગ સંવત પ્રચલિત નહોતો. ભારતમાં સળંગ સંવતનો પ્રયોગ અનુભૂતકાલ (ઈ. સ. ૧૮૫-ઈ. સ. ૩૧૯) દરમ્યાન શરૂ થયો. મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના અભિલેખોમાં રાજ્યાભિષેકનાં વર્ષો પ્રયોજાયાં છે.

પ્રાચીનકાલમાં ગુજરાતના અભિલેખોમાં વિક્રમ, શક, કચિક, ગુપ્ત-વલ્લભી, કલચુરિ, સિંહ, સિદ્ધ-હેમ-કુમાર, વીરનિર્વાણ, હિજરી જેવા સંવતોનો પ્રયોગ થયેલો માલુમ પડે છે. એમાંના વિક્રમ, શક, વીરનિર્વાણ, હિજરી જેવા સંવતો પ્રાચીનકાલ પછી પણ અઘાપિપયત પ્રયોજાય છે. જ્યારે કચિક, ગુપ્ત-વલ્લભી, કલચુરિ અને સિંહ તેમ જ સિદ્ધ-હેમ-કુમાર જેવા સંવતો પ્રાચીનકાલ પૂરતા મર્યાદિત રહ્યા. ગુજરાતમાં મધ્યકાલ દરમ્યાન વિક્રમ, શક, હિજરી, ઇલાહી, સરસન, કલિયુગ, આમેનિયન, યજ્ઞગદી, ઈસવી સન જેવા સંવતો પ્રયોજાયેલા છે. અત્રે ઇલાહી, સરસન, કલિયુગ, આમેનિયન, યજ્ઞગદીસનનો પરિચય આપેલ છે.

ઇલાહી સન

મુસ્લિમકાલ દરમ્યાન ઉપલબ્ધ થતા સંસ્કૃત અભિલેખોમાંથી વિક્રમ, શક અને હિજરી સંવતનો નિર્દેશ મળે છે. તેમ કેટલાક સિદ્ધાલેખોમાં ખાસ કરીને જૈન પ્રતિમા લેખોમાં ઇલાહી સંવતનો નિર્દેશ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે.^૧

મુઘલ બાદશાહ અકબરે 'દીને-ઇ-ઇલાહી' નામે નવા ધર્મની સ્થાપના કર્યા પછી 'ઇલાહી સન' નામે નવી સન શરૂ કરી. એ પહેલાં એના રાજ્યમાં હિજરી સન પ્રચલિત હતી. અકબરના દરબારમાં એક વિદ્વાન અબ્દુલ કાદિર બદાયુનીએ 'મુતખ્ખુ તવારીખ'માં જણાવ્યા અનુસાર બાદશાહ અકબરે હિજરી સન દૂર કરી તારીખ-ઇ-ઇલાહી નામે નવી સન ચલાવી. જેનું ૧ હું વર્ષ બાદશાહના તખ્ત-વશીનીનું વર્ષ હતું. વાસ્તવમાં આ સંવત અકબરના રાજ્યવર્ષ ૨૯ અર્થાત્ હિજરી ૯૯૨ (ઈ. સ. ૧૫૯૪)થી ચાલ્યો. પરંતુ એના ૧ લા રાજ્યવર્ષથી ગણાવા લાગ્યો. અકબરની તખ્તનશીનીની મિતિ ૨ રવીઉરસાની હિજરી સન ૯૬૩ (ઈ. સ. ૧૫૫૬, ૧૪ ફેબ્રુ, શુક્રવાર=વિ સં. ૧૬૧૨, શક ૧૪૬૮ ફાલ્ગુન, કૃષ્ણ ૪) છે. ઇરાનીઓના વર્ષનો પહેલો મહિનો ફરવરદીન શરૂ થયો ત્યારથી એટલે તખ્તનશીનીની મિતિ પછી ૨૫ દિવસ બાદ ૨૮, રવીઉરસાની હિ. સ. ૯૬૩ (ઈ. સ. ૧૫૫૬, ૧૧ માર્ચ=વિ. સં. ૧૬૧૨, અમાવાસ્યા)એ શરૂ થયો.

* અધ્યાપક, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

ધલાહી સનને 'તારીખ-૫-ધલાહી' પણ કહે છે. આ સનનાં વર્ષ સૌર અને મહિના તેમ જ તારીખોનાં નામ ઈરાની છે. આ બાબતમાં અકબરને જરથોસ્તી સનની પદ્ધતિ ખાસ પસંદ હતી. એનું રાજ્યારોહણ તે ૨૫ી ઉસ્સાની મહિનાની ૨ જ તારીખે (૧૪ ફેબ્રુ.) થયેલું, પણ એ પછી ૨૬ ફિવસે (૧૧ માર્ચ) જરથોસ્તી વર્ષનો પહેલો મહિનો શરૂ થયો હતો, તે ફિવસથી ધલાહી સનનો પહેલો મહિનો ગણવામાં આવ્યો. પરંતુ જરથોસ્તી વર્ષનો ફરેક મહિનો ૩૦ ફિવસનો ગણાય છે તે વર્ષને અંતે પાંચ ફિવસ ઉમેરવામાં આવે છે, જ્યારે ધલાહી સનમાં કોઈ મહિનો ૨૯ ફિવસનો, કોઈ ૩૧ ફિવસનો અને એક મહિનો ૩૨ ફિવસનો ગણાતો, ને એ રીતે વર્ષ કુલ ૩૬૫ ફિવસનું થતું.^૨ વળી દર ચોથા વર્ષે ૧ ફિવસ ઉમેરવામાં આવતો હતો.

ધલાહી સનના બાર મહિનાઓનાં નામ જરથોસ્તી સનના મહિનાઓ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યાં. એવી રીતે મહિનાના રોજનાં નામ પણ જુદાં જુદાં રાખવામાં આવ્યાં ને એમાંના પહેલાં ૩૦ નામ જરથોસ્તી રોજનાં નામ પ્રમાણે રખાયાં. રોજ ૩૧ માટે 'રોજ' અને રોજ ૩ માટે 'શય' નામ રખાયું. એક ખીજથી અલગ પાડવા 'પ્રથમ' અને 'દ્વિતીય' કહેવાતા ૧૨ માસના નામ નીચે પ્રમાણે છે :

૧ ફરવરદીન	૫. મીરદાદ	૯ અદર
૨ અદીબેહિસ્ત	૬. શરીઉર	૧૦. દેષ
૩ ખુરદાદ	૭. મિહિર	૧૧. બહમન
૪ તીર	૮. અખાન	૧૨. ઇસ્ફંદર્મીઝ

આ સનના વર્ષમાં ૧૫૫૫-૧૫૫૬ ઉમેરવાથી ઈ. સ.નું વર્ષ આવે છે. આ સન અકબરના તથા જહાંગીરના રાજ્યકાલ દરમિયાન પ્રચલિત રહી. પરંતુ શાહજહાંએ હિજરી સન ચાલુ કરી તેથી ધલાહી સનનો લોપ થયો.^૪

અમદાવાદના રાયપુર વિસ્તારમાં આવેલી શામળાની પોળમાંના શામળા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાંના મંડપની બીંતમાં આવેલા લેખમાં આ સંવતનો નિર્દેશ કરેલો છે. “સંવત ૧૬૫૩ અલાઇ ૪૨ વર્ષે પાતિસાહિ શ્રી અકબર વિજયિ રાજ્યે...” આ શિલાલેખનું મહત્ત્વ તેમાં નિર્દેશ કરેલા ઈલાહી અથવા અલાઇ સંવતમાં છે. અલાઇ સંવત ૪૨=વિક્રમ સંવત ૧૬૫૩માં લખાયેલા પ્રસ્તુત લેખની મદદથી અલાઇ સંવત, વિક્રમ સંવત ૧૬૧૧ અને ઈ. સ. ૧૫૫૫ થી અર્થાત્ અકબરના રાજ્યાભિષેકના વર્ષથી શરૂ થયો હોવાનો મત આંધી શકાય. આ સંવતનું પ્રથમ વર્ષ વિક્રમ સંવત ૧૬૧૨ ના ચૈત્ર અમાવાસ્યા તારીખ ૧૧મી માર્ચ, ૧૫૫૬ માં પૂરું થયું હોય એમ આ શિલાલેખથી જણાય છે.^૫ મેડતાના મહાવીરના મંદિરમાં ૧૬૫૩નો લેખ છે.^૬ ખંભાતના ચિંતામણિ પાર્શ્વનાથના દેરાસરની પ્રતિમા ઉપર ધલાહી સંવત ૪૬=વિ. સં. ૧૬૫૮નો લેખ છે.^૭ આમ, અકબરના આ ધલાહી વર્ષનો ઉપયોગ જૈન પ્રતિમા લેખોમાં અને શિલાલેખોમાં થયેલો જોવા મળે છે.

શાહર કે સૂર સન

આ સંવતનો ખીજપુરના આદિલશાહી રાજાઓના ફરમાનોમાં પ્રયોગ થયો છે એ હિજરી સનનું રૂપાંતર છે. એને ‘અરબીસન’ કે ‘મુગસાલ’ પણ કહે છે.^૮

શાહર (કે શુહર) એ નામ અરબી શબ્દ ‘શહર’ (મહિના)ના બહુવચનના રૂપમાંથી વ્યુત્પન્ન થયું લાગે છે.^૯ સૂર એ પ્રાયઃ એના અરબી નામનું મરાઠી રૂપાંતર છે.^{૧૦}

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક સંવતો]

[૫૯

એનાં વર્ષ તથા એના માસ સૌર છે. એના વર્ષમાં ૫૯૯-૬૦૦ ઉમેરવાથી ઈ. સ.નું વર્ષ અને ૬૫૬-૫૭ ઉમેરવાથી વિ. સં. આવે છે. આ સંવતનો આરંભ ઈ. સ. ૧૩૪૪ના મે માસની ૧૫ મીએ (વિ. સં. ૧૪૦૧, જ્યે. શુદ્ધિ ૨) સુર્ય મૃગશિર નક્ષત્રમાં હતો ત્યારે થયો હોવાનું માલુમ પડે છે.^{૧૧} એનાં વર્ષ સુર્ય મૃગનક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે અર્ધાત્ ૫ મી, ૬ ઠી કે ૭ મી જૂને શરૂ થાય છે. તેથી એને ‘મૃગ-સાલ’ કહે છે.

આ સંવતનાં વર્ષ અઢોથી નહીં પણ અરબી શબ્દોનાં મરાઠી રૂપાંતરો દ્વારા દર્શાવાય છે, જેમ કે ૧=અહહ (અહદે), ૨=અસના (ઇસને), ૩=સલાસહ (સલ્લાસ), ૪=અરબા, ૫=અમ્સા (અમ્મસ), ૬=સિતા (સિત), ૭=સબા (સિબ્બા), ૮ = સમાનિઆ (સમ્માન), ૯ = તસઆ (તિસ્સા), ૧૦ = અશર, ૧૧ = અહહ અશર, ૧૨ = અસના (ઇસને) અશર, ૧૩ = સલાસહ (સલ્લાસ) અશર, ૧૪ = અરબા અશર, ૧૫ = અમ્સા (અમ્મસ) અશર, ૨૦ = અશરીન્, ૩૦ = સલાસીન (સલ્લાસીન), ૪૦ = અરબઈન, ૫૦ = અમ્સીન, ૬૦ = સિતીન્ (સિતૌન), ૭૦ = સખીન્ (સખૌ), ૮૦ = સમાનીન્ (સમ્માનીન), ૯૦ = તિસઈન (તિસ્સૌન), ૧૦૦ = માયા (મયા), ૨૦૦ = મઅતીન (મયાતૌન), ૩૦૦ = સલાસ માયા (સલ્લાસ મયા), ૪૦૦ = અરબા માયા, ૧૦૦૦ = અલફ (અલફ), ૧૦,૦૦૦ = અશેરઅલફ.

ઉપરોક્ત આંકડાઓ શબ્દોમાં લખવા માટે પ્રથમ શબ્દ એકમ, બીજો દશક, ત્રીજો શતક અને ચોથો હજાર બતાવે છે. દા. ત. ૧૩૧૩ માટે “સલાસો અએ સલાસ માયા વ અલફ” લખાય.^{૧૨}

શાહર સનની ઉત્પત્તિ વિશે કોઈ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી. પરંતુ મુલતાન મુહમ્મદ તુખલકે (ઈ. સ. ૧૩૨૫-૧૩૫૧) દિલ્હીથી દૌલતાબાદ રાજધાની ખસેડી ત્યારે રવિ અને ખરીફ એ બંને ફસલો નિયત મહિનાઓમાં વસૂલ કરવા માટે એણે દખ્ખણમાં હિજરી સનનું આ સૌર રૂપાંતર પ્રચલિત કર્યું હોય એવું એના પ્રચલિત ચયાના વર્ષ ઈ. સ. ૧૩૪૪, ૧૫ મે (વિ. સં. ૧૪૦૧, જ્યે. શુદ્ધિ ૨) ૧ મુહર્રમ, હિ. સં. ૭૪૫ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે.^{૧૩}

આ સંવત દખ્ખણના મરાઠી ભાષી પ્રદેશમાં પ્રચલિત હતો. હાલ એ કવચિત્ મરાઠી પંચાંગોમાં જ દેખા દે છે. મરાઠી પંચાંગમાં વૈશાખ કૃષ્ણ ૧૩ (અમાંત-પૂર્ણિમાંત જેઠ કૃષ્ણ ૧૩) શુક્રવારને ‘મૃગાક’ લખ્યું છે અને સાથે ફસલી સન ૧૩૨૮ અર્બી સન ૧૩૧૯ સન સન તિસા અશર સલ્લાસ મયા વ અલફ લખ્યું છે. (તિસા = ૯, અશર = ૧૦, સલ્લાસે મયા = ૩૦૦, વ = અને, અલફ = ૧૦૦૦ તેથી ૧૩૧૯ થાય).^{૧૪}

ભરૂચના મખદુમપુરમાં આવેલ રૌયદ શરફદીન મશહદી નામના સંતપુરુષના રોજ પર શુહૂરસન ૮૧૯માં એ પૂર્ણ થયો તેવો લેખ છે.^{૧૫} આ સંવતના ઉલ્લેખો મધ્યકાલ દરમ્યાન ઘણાં જૂન પ્રમાણમાં મળે છે.

કલિયુગ સંવત

જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં તથા પંચાંગોમાં કલિયુગ સંવતનાં વર્ષ આપવામાં આવે છે.^{૧૬} એનો આરંભ ઈ. પૂ. ૩૧૦૨માં થયો મનાય છે. પરંતુ આ સંવતના ઉલ્લેખ ઈ. સ.ની આરંભિક સદીઓથી થયા છે. કલિયુગ સંવત અને શક સંવતના વર્ષ વચ્ચે ૩૧૭૮ વર્ષનો તફાવત છે. આથી ક. સં.ના વર્ષમાંથી પહેલા નવ દસ મહિના દરમ્યાન ૩૧૦૧ અને છેલ્લા બે ત્રણ મહિના દરમ્યાન ૩૧૦૦ બાદ કરવાથી ઈ. સ.નું વર્ષ આવે છે. દા. ત. શક વર્ષ ૧૮૯૪ (ચૈત્રાદિ વિ. સં. ૨૦૨૯) માં કલિયુગ સંવતનું વર્ષ ૫૦૭૩ હોવાનું મનાય છે, જ્યારે ઈ. સ. ૧૯૭૨-૭૩ આવે છે.^{૧૭}

ચાલુક્ય રાજા પુલકેશી ૨ જ્ઞાના ઐહોળે શિલાલેખમાં ભારત યુદ્ધનું વર્ષ ૩૭૩૫ અને શક સંવતનું વર્ષ ૫૫૬ જણાવ્યું છે.^{૧૮} આ બે વર્ષ વચ્ચે ૩૧૭૯ વર્ષનો તફાવત છે. આમ એમાં ભારત યુદ્ધ કલિયુગના આરંભે થયું હોવાનું મનાય છે. અર્થાત્ કલિયુગ સંવત અને ભારતયુદ્ધ સંવત અહીં એક જ મનાયા છે. ભારત યુદ્ધ સમાપ્ત થતાં તરત જ યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાભિષેક થયો ગણાય છે. આથી તેને 'યુધિષ્ઠિર સંવત' પણ કહે છે.

આ સંવતનો આરંભ 'સર્વસિદ્ધાંત' પ્રમાણે ૧૭-૧૮ ફેબ્રુ. ઈ. પૂ. ૩૧૦૨, ગુરુવારની મધરાતે થયેલો છે તો કેટલાકના મતે ૧૮ ફેબ્રુ. શુક્રવારના સૂર્યોદયથી આ સંવતનો આરંભ થયો હોવાનું મનાય છે.

આ સંવતના વર્ષ ઐત્રાદિ અને મેષાદિ બંને છે. ખગોળના ગ્રંથોમાં અને પંચાંગોમાં આ સંવતનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. પંચાંગોમાં ગત, વર્તમાન અને બંને પ્રકારનાં વર્ષો પ્રયોજાતાં.^{૧૯}

આ સંવતનો પ્રયોગ અભિજ્ઞેષોમાં કવચિત્ જોવા મળે છે. ગોવાના કદમ્બ રાજ્યમાંના ઈ. સ. ૧૧૬૭ થી ઈ. સ. ૧૨૪૭ સુધીના કેટલાક અભિજ્ઞેષોમાં કલિયુગ સંવત આપેલો છે.^{૨૦} મુખલકાલ દરમિયાન ઉપલબ્ધ પેટલાદની વાવના શિલાલેખમાં કલિયુગ સંવતનો પ્રયોગ થયેલો છે. એમાં "નંદાં-કાદિયુગો ૪૭૯૯ નિમત્તે કલિગતે શ્રી વિક્રમાર્ક પ્રભોરબ્દ પંચશ્વરાદિભૂ ૧૭૫૫ પરિમિતે..." આ લેખમાં કલિયુગ સંવતનું વર્ષ ૪૭૯૯ વિક્રમ સંવતના ૧૭૫૫ વર્ષ સાથે આપેલું છે.^{૨૧}

આર્મેનિયન સંવત

ગુજરાતમાં આર્મેનિયન ખ્રિસ્તીઓ મુખલકાલમાં વસતા હતા.^{૨૨} અમદાવાદ, સુરત વગેરે સ્થળોએ એમની કબરો આવેલી છે. લોર્ડ સ્ટીફનના સમયનો (આર્મેનિયન) સંવત ૧૦૭૭ (ઈ. સ. ૧૬૨૮-૨૯)નો એક કબર શિલાલેખ અમદાવાદમાં કાંકરિયા તળાવ પાસે મળેલો છે.^{૨૩}

આ સંવતનો પ્રસાર કરનાર આર્મેનિયન લોકોનો પ્રદેશ આર્મેનિયા કાળા સમુદ્રની દક્ષિણે તેમ જ ઈરાનની ઉત્તર પશ્ચિમે આવેલ છે. આર્મેનિયન લોકોનો સંવત 'આર્મેનિયન સંવત' તરીકે ઓળખાય છે.^{૨૪}

આ સંવતનો આરંભ ૧૧ મી જુલાઈ, ઈ. સ. ૫૫૨ થી થયેલો મનાય છે. વ્યવહારમાં આર્મેનિયન લોકોએ ઇજિપ્તના જૂના સંવતના અનિશ્ચિત વર્ષોનો પ્રયોગ કર્યો, પરંતુ ધાર્મિક રીતે તો જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષો મુજબ તેઓ ગણતરી કરતા. એ અનુસાર દર ચોથું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું હોય છે, આથી તહેવારો બધી જ ઋતુઓમાં અને વ્યવહારમાં એક જ વખતે આવે છે. આર્મેનિયન લોકો યુરોપિયન સાથેનાં વ્યવહારમાં આર્મેનિયન સંવત અને જુલિયન કેલેન્ડરનાં વર્ષોનો પ્રયોગ કરતા.^{૨૫}

આ સંવતના મહિના તેમજ દિવસ જુદી રીતે ગણાતા, પરંતુ અહીં પ્રયોજાયેલી મિતિઓ તો ઈ. સ.ના મહિનાં અને તારીખો પ્રમાણે ગણાતી. ઈ. સ. અને આ સંવત વચ્ચેનો તફાવત ૫૫૨ નો રહે છે એટલે કે આ સંવતના વર્ષમાં ૫૫૨ ઉમેરવાથી ઈ. સ.નો આંકડો મેળવી શકાય છે.^{૨૬}

યઝદગદ્દીસન

ઈરાનથી ભારત આવેલા પારસીઓમાં યઝદગદ્દીસન પ્રચલિત છે. તેને જરથોસ્તી સન' 'પારસી-સન' પણ કહે છે. હાલના પારસીઓ જે યઝદગદ્દીસનનો પ્રયોગ કરે છે તે રાજા યઝદગદ્દ ૩ જ્ઞા માદીએ બેઠા (ઈ. સ. ૬૩૨, ૧૬ જૂન) ત્યારથી શરૂ થયો.^{૨૭}

ઈરાનના અને ભારતના પારસીઓ આ યઝદગદ્દીસનનો પ્રયોગ કરે છે. યઝદગદ્દ ૩ જ્ઞની હત્યા

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પ્રયોજાયેલા કેટલાક સંવતો]

પછી ઇરાનના પારસીઓમાં યઝ્દગરદી સન અને પારસી સન અને પ્રયોગવા લાગ્યા. પારસી સન યઝ્દગર્દ રાજ્યની હત્યા થઈ તે વર્ષથી અર્થાત્ ઈ. સ. ૬૫૨ થી શરૂ થયો.

અલ્ખેઝનીએ જણાવ્યું છે કે પારસી સન યઝ્દગર્દી સનમાંથી ૨૦ બાદ કરવાથી આવે છે. પારસી સન Era Magorum the era of the Magians તરીકે ઓળખાતો.

પારસીસન પહલવી હસ્તપ્રતો અને ફારસી રેવાયતોમાં પારસી હસ્તુરો પ્રયોગતા. ઇરાનમાં રચાયેલ પહલવી હસ્તપ્રતોની પુષ્પિકાઓમાં એ સનના ઉલ્લેખ મળે છે. ૧. યઝ્દગર્દી સન ૨. પારસીક (પહલવીમાં) કે પારસી સન. પારસી સનની સહુથી પ્રથમ મિતિ પહલવી પુષ્પિકાઓમાં વર્ષ ૩૬૬ની (ઈ. સ. ૧૭૪૧) મળે છે. આ પરથી યઝ્દગર્દી સનની સાથે પારસી સનનો પ્રયોગ ઇરાનમાં ઈ. સ.ની ૧૮ મી સદીના મધ્યભાગ સુધી થયેલો જોવા મળે છે. ભારતના પારસી હસ્તુરો યઝ્દગર્દી સનનો પ્રયોગ કરે છે. ૨૮

યઝ્દગર્દી સન યઝ્દગર્દ ૩ જના રાજ્યરોહણથી શરૂ થયો. એટલે કે યઝ્દગર્દ સનનો આરંભ ૧૬ જૂન, ઈ. સ. ૬૩૨ થી થયો. ૨૯ એના વર્ષમાં ૬૩૦-૬૩૧ ઉમેરવાથી ઈ. સ.નું વર્ષ આવે છે.

આ સનનાં વર્ષ સૌર છે. એમાં ૩૦-૩૦ દિવસના ૧૨ માસ ગણવામાં આવે છે. એનાં નામ છે :

૧. ફરવરદીન	૫. અમરદાદ	૯. આદર
૨. અરદી બહેસ્ત	૬. શહેરેવર	૧૦. દેહે
૩. ખોરદાદ	૭. મહેર	૧૧. બહમન
૪. ખેર	૮. આવાં	૧૨. સ્પંદારમંદ

એના રોજ સંખ્યાકથી નહીં પણ પ્રાય : નામથી દર્શાવાય છે.

૧. અમરદાદ	૧૧. સરોશ	૨૧. આરમાન
૨. દેપઆદર	૧૨. રને	૨૨. જમીઆદ
૩. આદર	૧૩. ફરવરદીન	૨૩. મારેસ્પંદ
૪. આવાં	૧૪. ખેરેરામ	૨૪. અનેશન
૫. ખોરશેહ	૧૫. રામ	૨૫. હોરમઝદ
૬. મેહેર	૧૬. ગોવાદ	૨૬. બેહમન
૭. તીર	૧૭. દ્યોપદીન	૨૭. અદી બેહસ્ત
૮. ગોશ	૧૮. દીન	૨૮. શેહેરેવર
૯. દેપમેહેર	૧૯. આશીશવંધ	૨૯. અશકનદાર્મંદ
૧૦. મેહેર	૨૦. આસ્તાદ	૩૦. ખોરદાદ

છેલ્લા મહિનાના ૩૦ મા રોજ પછી પાંચ ગાથાના દિવસ ઉમેરવામાં આવે છે. એ રીતે વર્ષ કુલ ૩૬૫ દિવસનું થાય છે. ને છતાં મહિનાના દિવસની સંખ્યા એકસરખી રહે છે. સૌર વર્ષ ખરી રીતે લગભગ ૩૬૫-૨૫ દિવસનું હોય છે ને આથી દર ૧૨૦ વર્ષે જરથોસ્તી વર્ષ ૩૦ દિવસ જેટલું પાછળ પડે છે. આથી એમાં દર ૧૨૦ વર્ષે ૧ માસ ઉમેરવામાં આવે છે. આ અધિક માસને 'કખીસા' કહે છે. ૩૦

નવા વર્ષની ગણતરી બાબતમાં મતભેદ થવાથી જરથોસ્તી ધર્મ મુખ્ય ત્રણ સંપ્રદાયોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. (૧) શહેનશાહી (૨) કહમી અને (૩) ફસલી. ૩૧

૬૨]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૯૩, -સપ્ટે., ૧૯૯૩

વર્ષની ગણતરીના ઝઘડાને ‘કબીસાનો કલહ’ કહે છે. જરથોસ્તીઓ પોતાનું વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું ગણે છે. બાકાના પાંચ કલાક અને ૪૮ મિનિટ તેમજ ૪૯ સેકન્ડને તેઓ ગણતરીમાં લેતા નથી. પ્રાચીન ઈરાનના શહેનશાહ દર ૧૨૦ વર્ષના અંતે ‘કબીસો’ (અધિક માસ) કરીને પોતાનું પંચાંગ મેળવી લેતા હતા. ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં હિંદુસ્તાનના પારસીઓએ પ્રથમવાર જ એ વાતની નોંધ લીધી કે તેઓ પોતાનું નવું વર્ષ ઈરાનના જરથોસ્તીઓ કરતાં એક મહિનો મોડું શરૂ કરે છે. વર્ષની આ ગણતરીને કારણે જરથોસ્તીઓમાં જે મતભેદ ઊભા થયા તે ‘કબીસાનો કલહ’ના નામે ઓળખાયા. આ મતભેદને કારણે જ જરથોસ્તી ધર્મમાં આગળ દર્શાવેલા ત્રણ પંથ પડી ગયા. ‘કબીસા’ની પદ્ધતિને અપનાવનારા ‘શહેનશાહી’ કહેવાય છે. શહેનશાહી-પંથીઓ ‘રશમી’ એટલે રશમ રૂઢિ પ્રમાણે ચાલનારા કહેવાય છે. સૂર્યની ગણતરી પ્રમાણે વર્ષની શરૂઆત કરનારા જરથોસ્તી ‘ફસલી’ કહેવાય છે. અને તેઓ પોતાનું નવું વર્ષ ‘જમશેદી નવરોઝ’થી શરૂ થયેલું ગણે છે. જેમણે જૂનવાણી પદ્ધતિનો સ્વીકાર ન કર્યો અને વર્ષની ગણતરીની બાબતમાં નવું કદમ ભડું તેઓ ‘કદમી’ કહેવાયા.^{૩૨}

કદમીઓ શહેનશાહ કરતાં પોતાનું વર્ષ એક માસ વહેલું ગણે છે. કદમીઓનું નવું વર્ષ ૧૯મી ઓગસ્ટથી શરૂ થાય છે. જ્યારે શહેનશાહીઓનું ૧૯મી સપ્ટેમ્બરથી શરૂ થાય છે. શહેનશાહીઓના મતે દર ૧૨૦ વર્ષે એક અધિક માસ ગણાતો. તેઓ પર્શિયાના સામ્રાજ્યના અંત પછી ખોરાસાનમાં રહ્યા ત્યારે એક માસ અધિક આવ્યો હતો. પરંતુ તેઓ ભારતમાં આવ્યા ત્યારે આ અધિક માસ ગણવાની પદ્ધતિ પારસીઓમાં પ્રચલિત નહોતી. આથી કદમીઓના પંચાંગમાં શહેનશાહીઓનું વર્ષ એક માસ પાછળ છે. કદમીઓના મત મુજબ પારસી પંચાંગમાં અધિક માસ ગણાતો નહીં.^{૩૩} આ ત્રણેય સંપ્રદાયોના મતભેદ માત્ર વર્ષની ગણતરી બાબતમાં જ છે, બાકી એમની ધાર્મિક માન્યતાઓ, રીતરિવાજ અને ક્રિયાકાંડમાં કોઈ તફાવત નથી.

યઝદગર્દીસનના ઉલ્લેખો આભિલેખિક અને સાહિત્યિક સ્તોત્રોમાંથી ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંથી યઝદગર્દીસન, મહિનો અને રોજનાં નામ મળે છે. ઉ. ત. આયસ બહેરામ ક્રિયાકામ કરતાં તાડી નહીં પીવા બાબતેનો સં. ૧૬૨૬નો લેખ મળી આવેલ છે. તેમાં “રોજ અરદખેહસ્ત માહ અસ્પ”. દારમદ સંવત ૧૬૨૬ વર્ષે જે કોઈ બાજુ ધરે તે તેતલા દહાડા આપણુસી તુખતે અગીયારમાંથી રહે તેટલા દહાડા દરવંદ સાથે અડકે નહીં.”^{૩૪}

ઉપરોક્ત ઠરાવમાં રોજ અરદખેહસ્ત અને માહ અસ્પદારમદનો ઉલ્લેખ છે.

અંકલેશ્વરમાં આવેલ એક પથ્થરના દોખમાં ઉપર “રોજ ૧૨ માહ ૧૧ (શે.) ૮૬૬ યજદ-જરદી” લખેલ છે.^{૩૫} આ લેખમાં યઝદગર્દી સન ૮૬૬, રોજ ૧૨, માહ ૧૧નો ઉલ્લેખ છે.

નવસારીમાંથી પ્રાપ્ત જૂના લેખોની હસ્તપ્રતમાં “રોજ ૫ માહ ૬ (શે.) ૧૧૦૨ યજદજરદી”નો ઉલ્લેખ છે.^{૩૬} આમાં યઝદગર્દી સન ૧૧૦૨, રોજ ૫, માહ ૬નો ઉલ્લેખ છે.

આ રીતે રેવાયતોમાં, જૂની હસ્તપ્રતોમાં, દોખમાં ઉપર, વસિયતનામામાંથી, દરેમેહર પરઠાવી હોય ત્યારે તેમજ સાહિત્યિક સ્તોત્રોમાંથી યઝદગર્દીસનના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે.

આસ મધ્યકાલ દરમ્યાન વિક્રમ સંવતનો પ્રચુર પ્રયોગ જોવા મળે છે. જે અલ્પ પર્વત ચાલુ છે તેમ છતાં મધ્યકાલના ઉપલબ્ધ સાહિત્યિક તેમજ આભિલેખિક સ્તોત્રોનો અભ્યાસ કરતાં જણાય છે કે આ કાલ દરમ્યાન ઈલાહી સન, શાહુર કે સૂરસન, કલિયુગ સંવત, આર્મેનિયન સંવત, યઝદગર્દી સનનો પણ વપરાયો જોઈ અંશમાં ઉપયોગ થયેલો છે.

મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં પ્રયોગયેલા કેટલાક સંવતો]

પાદટીપ

૧. મુનિ વિશ્વાલવિજયજી, 'કાવી-ગંધાર-ઝધડિયા' (કાગંઝ), પૃ. ૧૫, ૧૮, ૨૩; 'જૈન તીર્થ સર્વ સંગ્રહ' (જૈતીસસ), ભાગ-૧, ખંડ-૧, પૃ. ૬૦
૨. ઓઝા, ગૌરીશંકર હી, 'ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાલા,' (ભાપ્રાલિ), પ્ર. ૧૬૩; *Indium Epigraphy* (IE), p. 306-કથો મહિનો કેટલા દિવસનો ગણાતો એની વિગત નક્કી થઈ નથી.
૩. Sewell, Robert and Dikshit, S. B; *Indian Calendar* (IC.), p. 46
૪. શાસ્ત્રી, હ. ગં. 'ભારતીય અભિલેખવિદ્યા' (ભાઅવિ), પૃ. ૨૧૦.
૫. મહેતા, ર. ના. અને જમીનદાર, રસેશ, 'અમદાવાદમાં ઈલાહી સંવતનો શિલાલેખ,' "સામીપ્ય," પૃ. ૫, અંક ૩-૪, (૧૯૮૮-૮૯), પૃ. ૨૧૪-૨૧૬
૬. મુનિ જિનવિજયજી, 'પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ,' ભાગ-૨, પૃ. ૩૦૫
૭. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિ, 'જૈન ધાતુ પ્રતિમા લેખ સંગ્રહ' (જૈધાપ્રલેસ), ભાગ-૨, પૃ. ૧૦૪
૮. ભાઅવિ, પૃ. ૨૦૩
૯. ભાપ્રાલિ, પૃ. ૧૬૧; IE, p. 311
- ૧૦-૧૧ IE, p. 311; IC, p. 45
૧૨. ભાપ્રાલિ, પૃ. ૧૬૧
૧૩. IE, p. 311
૧૪. ભાપ્રાલિ, પૃ. ૧૬૧
૧૫. મુનશી, ધનપ્રસાદ ચં., 'ભરૂચના ઈસ્લામીયુગના શિલાલેખો,' "ફાર્ગસ ગુજરાતી સભા ગૈમાસિક" (ફાગુગૈ), પૃ. ૪, અંક-૩, પૃ. ૩૧૬-૧૭
૧૬. ૧૮મી ફેબ્રુ.ના પ્રાતઃકાલમાં (ભાપ્રાલિ, પૃ. ૧૬૧)
૧૭. ભાઅવિ, પૃ. ૧૮૫
૧૮. એજન, પૃ. ૧૬૧; *Indian Antiquary* (IA), Vol. 14, p. 218
૧૯. IC., p. 40
૨૦. IA, Vol. 14, p. 288
૨૧. શાસ્ત્રી, હ. ગં., 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખ' (ગુએલે), ભાગ ૫, પૃ. ૯૧, ક્રમાંક-૫૪
૨૨. Commissariat, M. s; *History of Gujarat*, Vol. II, p. 337
૨૩. Rape, E. L; 'An Armareian Epigraph at Ahmedabad,' "Journal of Oriental Institute" (JOI), Vol. 17, p. 22
૨૪. શાસ્ત્રી, હ. ગં. અને પરીખ, પ્ર. ચિ, 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ' (ગુરાસાંઈ), અંથ ૧, પૃ. ૪૯૫
૨૫. *Encyclopidia Britanica* (EB), Vol. 6 p. 316
૨૬. ગુરાસાંઈ, અંથ ૧, પૃ. ૪૯૫
૨૭. Mirza, Horamzdayar Dastur Khoyaji, *Outlines of Parasi History*, p. 165 Fn. 1
૨૮. *Ibid*, p. 183
૨૯. EB, Vol 28, p. 909
૩૦. ભાઅવિ, પૃ. ૨૦૮
૩૧. ગુરાસાંઈ, અંથ ૭, પૃ. ૩૨૮
૩૨. પેરીન દારાં ફ્રાઈવર, 'સત્તરમા શતકમાં પારસી કવિઓએ રચેલી ગુજરાતી કવિતા' (અપ્રગટ મહાનિખંધ), પૃ. ૮૩-૮૪
૩૩. Karaca Dosabhai Faramaji, *The Histovy of the Parsis*, p. 109
૩૪. દરગાહવાલા ઈમામુદ્દીન સદરુદ્દીન, 'મુસ્લિમ રાજ્યમાં શરાયખંદી' (ઈ. સ. ૧૦૩૧ થી ઈ. સ. ૧૭૦૦), ફાગુગૈ, પૃ. ૪, અંક ૩, પૃ. ૩૧૦
૩૫. 'પારસી પ્રકાશ,' ભાગ-૧, પૃ. ૭
૩૬. એજન, પૃ. ૨૯

સંસ્કૃત કવિઓનું એક અલ્પજ્ઞાત કુટુંબ

સિદ્ધાંત* ય. વાકણકર*

ભારતમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર મુખ્યત્વે મૌખિક પરંપરાથી જ ચાલતો હતો. આમાં ગુરુશિષ્ય પરંપરાથી જ જ્ઞાનનું સંક્રમણ થતું હતું. પ્રમુખતયા પિતા એ જ પ્રથમ ગુરુ હતા અને ગાયત્રીના ઉપદેશ (ઉપનયન) પછી પુત્રને ગુરુકુલમાં દાખલ કરવાની પદ્ધતિ પ્રચારમાં હતી. આવી પરંપરા ધણી વિદ્વાન કુળોમાં-કુટુંબોમાં હજી સુધી દેખાય છે. આ પરંપરાની એક ખાસિયત એ હતી કે એક જ કુટુંબમાં ધણી વિદ્વાન તૈયાર થતા હતા. 'શિષ્યાદિચ્છેત્પરાજય' આ ઉદાત્ત ભાવનાથી ગુરુ શિષ્યને (પિતા પુત્રને) બધી જ રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ શિક્ષણ આપવા ઉત્સુક હતા. આના પરિણામે વિદ્વાનોની એક પરંપરા જ આવાં કુટુંબોમાં જોવા મળતી હતી. આવા પ્રકારના એક કુટુંબના ત્રણ વિદ્વાનોનો પરિચય આ લેખમાં આપવા ઇચ્છું છું. આશા છે કે વિદ્વાનો એને સારો આવકાર આપશે.

ત્રિવિક્રમ, નીલકંઠ અને મુકુન્દ આ ત્રણ કર્ણાટકી બ્રાહ્મણો કવિ તરીકે અત્યાર સુધી અલ્પજ્ઞાત રહેલા છે. ત્રિવિક્રમે 'કુવલયાશ્વયમ્પૂ' ઉર્ફે 'મદાલસાયમ્પૂ' અને 'પંચાયુધપ્રપંચલાણુ' આવી બે કૃતિઓની રચના કરી. એમનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર નીલકંઠ અને કનિષ્ઠ પુત્ર મુકુન્દ હતા. નીલકંઠે 'યાદવેન્દુમહોદય' મહાકાવ્ય (૧૦ સર્ગ), 'શંકરાબ્યુદય' લઘુ(ખંડ) કાવ્ય (૭ સર્ગ) અને 'શંકરમંદાર સૌરભયમ્પૂ' (૬ ઉલ્લાસ) આ ત્રણ કાવ્ય-ગ્રંથો રચ્યા. મુકુન્દે 'ચણ્ડીદણ્ડક' નામનું સ્તોત્ર અને મોટાભાઈ નીલકંઠના 'શંકરમંદાર સૌરભયમ્પૂ' ઉપર 'સમીર' નામની ટીકા લખી છે.

ત્રિવિક્રમના બંને ગ્રંથ અને નીલકંઠના 'શંકરાબ્યુદય' કાવ્ય મુદ્રિત થયેલાં છે, બાકી બધા ગ્રંથ હજી સુધી હસ્તલિખિત સ્વરૂપમાં જ સચવાયેલા છે. માટે અજ્ઞાત જ રહેલાં છે. એમને વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન આ લેખમાં કર્યો છે.

ત્રિવિક્રમ : યુણ્યગ્રામ (મહારાષ્ટ્રસ્થિત પુણે)ના રહેવાસી ત્રિવિક્રમ પ્રકાંડ પંડિત હતા. એમનાં પત્નીનું નામ પાર્વતી હતું. એમને નીલકંઠ અને મુકુન્દ નામના બે પુત્ર હતા. એમના પિતાનું નામ ચિદ્ધનનન્દનાથ અને માતાનું નામ અનસયા (ઉર્ફે વેંકમ્મા / કેકમ્મા) હતું. એમના મોટાભાઈનું નામ ત્ર્યમ્બક હતું. એ પણ પ્રકાણ્ડ પંડિત હતા. પણ એમણે કોઈ કાવ્ય ગ્રંથ લખ્યો હોય એવી માહિતી મળતી નથી. એમની વિદ્વાતાનું વર્ણન ત્રિવિક્રમ પોતાના 'પંચાયુધપ્રપંચલાણુ'ના આઠમા શ્લોકમાં કરે છે. જે આપણે પછી જોઈશું.

ત્રિવિક્રમે બે ગ્રંથ લખ્યા એવી માહિતી મળે છે. અને બંને ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ-પ્રકાશિત-થયેલા છે- એમનું પ્રથમ ગ્રંથ-રત્ન છે નલરાગનું ચરિત્રવર્ણનયુક્ત ૬ ઉલ્લાસમાં વિરચિત 'કુવલયાશ્વયમ્પૂ'

* સંશોધન અધિકારી, ગ્રામ્ય-વિદ્યામંદિર, મ. સ. યુનિવર્સિટી, વડોદરા

ઉર્ફે 'મદાલસાયમ્પ' એ મુખ્યથી ઈ. સ. ૧૮૯૦માં અંથ રત્નમાલા ક્રમાંક-૪ તરીકે પ્રકાશિત થયો છે. એમનો બીજો અંથ છે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રચેલો સૌથી મોટો બાણ એટલે 'પંચાયુધપ્રપંચ બાણ'. આ બાણમાં જ છેલ્લે આવો ઉલ્લેખ છે કે એ બાણ શક ૧૭૨૭ (ઈ. સ. ૧૮૦૫)માં પુણે શહેરમાં રચાયો છે.

આ બંને અંથોના આદિ શ્લોક અને અંતિમ શ્લોક એક જ છે જે નીચે પ્રમાણે છે :

આદિ : ગ્રન્થસ્ય લિખ્યમાનસ્યાસ્યાન્તરા પતતાં મુદુઃ ।

શાન્ત્યર્થમન્તરાયાણાં શિવાં પશ્ચમર્ચી નુમઃ ॥

અન્ત : ત્રિવિક્રમકૃતામેતાં શીતાંશુસહજાસજ્ઞાં ।

ત્રિવિક્રમઃ કૃતિં પાયાદપાયાદધસમ્ભવાત્ ॥

પંચાયુધપ્રપંચબાણના આઠમા અને નવમા શ્લોકમાં ત્રિવિક્રમ પોતાના બાઈ ગ્રંથક, સાથે જ પોતાના અને પોતાના પિતા ચિદ્ધનાનન્દનાથના જ્ઞાન-શિક્ષણની પાર્શ્વભૂમિ જણાવતાં લખે છે.

ન્યાયામ્મોનિધિમન્દરઃ શ્રુતિશિરઃ કાસારપાઠીનરાટ્ મીમાંસાત્રિમુનિશ્રુતપ્રકટિતાનત્વાત્મધીવૈભવઃ ।

યઃ સાહિત્યકલાવિલોલનયનામાઙ્ગલ્યસ્ત્વં દદં સોડયં ગ્રંથકપણ્ડિતો વિજયતે યસ્યાગ્રજઃ સોદરઃ ॥

ન કેવલમગ્રજો વિદ્યાપ્રદશ્ચ । (સાશ્વર્ય) કિં બ્રૂય ? “કિમયમનવચ્ચસકલવિદ્યાનિધેસ્વ્યમ્બકવિદ્વન્મળેરનુ-જન્મના ત્રિવિક્રમેણ પ્રણીતો માણઃ ? તર્હિ વિદિત એવાયમસ્માકમ્ ।

યત્કારુણ્યાત્કવચિતુરમુખ્યાગ્રજઃ સ્વાતકીર્તિઃ લોકે સારસ્વતજલનિધેઃ પારદૃશ્વા વ્રભૂવ ।

સોડયં વિદ્યાગુણમણિખનિઃ સર્વમન્ત્રાત્મમૂર્તિઃ તાતો યસ્ય ત્રિદશદૃશશ્ચિદ્ધનોનન્દનાથઃ ॥

આ બે શ્લોક ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને બાઈઓ (ગ્રંથક અને ત્રિવિક્રમ) વિવિધ જાતોમાં નિષ્ણાત હતા.

પંચાયુધપ્રપંચબાણની શરૂઆતમાં જ ત્રિવિક્રમ એવું સ્પષ્ટ જણાવે છે કે આ બાણનો પુણે શહેરમાં પ્રયોગ થાય છે.

શુભો :- સૂત્રચારઃ (આકાશે કર્ણં દત્ત્વા)

અયે । કોડયમમિહન્યમાનમૃદુમધુરમૃદઙ્ગનિનદ સંગતસંગીતમઙ્ગી પરિમિલનમનોહરો નાગરાણાં કલકલઃ ? તન્મન્યે સકલસુરાસુરશિખરશેખરો ભવદનવચ્ચાસનસ્તમ્બસ્ય ભગવતઃ શમ્બરરિપોર્વસન્તપૂજામહોત્સવઃ પરિસરો-ચાને સમારંભઃ પુણ્યપુરવિલાસિમિરિતિ । તદહમપિ તત્ર ગત્વા કચ્છિત્ સમયં મનો વિનોદયામિ ।

આ બાણના અંતે કવિ આ બાણ ક્યાં અને ક્યારે લખ્યો હોતો તેની વિગતો આપે છે.

ઋષિનયનાચલશશિમિતશકવર્ષે (૧૭૨૭) ક્રોધનામિધે શુક્રે ।

યાતઃ સિતદ્વિતીયા સુરગુરુદિન એષ પૂર્ણતાં માણઃ ॥

જયતિ ધૃતપુણ્ડ્રચાપશ્ચરણસરોજાનતાલિલાશાપઃ ।

પુરહરપુણ્યવિવર્તસ્ત્રિવિક્રમાઘૌષ જન્તુસંવર્તઃ ॥

પુણે શહેરમાં શક ૧૭૨૭ (ઈ. સ. ૧૮૦૫)માં આ બાણની રચના પૂર્ણ થઈ. આવા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખથી એવું અનુમાન કરી શકાય કે ત્રિવિક્રમ અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અને ઓગણીસમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં થયા.

નીલકણ્ઠ

ત્રણ જુદા કાવ્ય પ્રકારોમાં એમણે ત્રણ ગ્રંથો રચ્યા છે.

- (૧) યાદવેન્દ્રમહોદય-૧૦ સર્ગોના આ મહાકાવ્યમાં જન્મથી માંડીને રુદ્ધિમણી-વિવાહ સુધીનો કૃષ્ણચરિત્રનો આલેખ કાવ્યાત્મક રીતે વર્ણવેલો છે.
- (૨) શંકરમંદારસૌરમચમ્પૂ - ૬ તરંગોમાં આદિશંકરાચાર્યના જીવન અને કાર્ય વિષે આમાં વિગતો આપેલી છે અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ મહત્ત્વ ધરાવે છે.
- (૩) શંકુરામ્યુદયકાવ્યમ્ - ૬ સર્ગોના આ લઘુકાવ્યનો વિષય પણ શંકરાચાર્યનું જીવન અને ચરિત્ર એ જ છે.

ક્રમાંક ૨ અને ૩ વિશે એક મહત્ત્વની વાત એ નજરે પડે છે કે બંને ગ્રંથના કર્તાઓ એક જ છે, કાવ્ય-વિષય એક જ છે, ફક્ત કાવ્યના પ્રકાર જુદા છે (ચમ્પૂકાવ્ય અને લઘુકાવ્ય). વળી, બંને કાવ્યના અંતે (છેલ્લા ૧૭ શ્લોક-ક્રમાંક ૮૯ થી ૧૧૫) કવિએ એમનાં કુટુંબ, માતા-પિતા, પિતામહ, પિતામહી, ગુરુ, કાકા વગેરેની જે વિગતો આપી છે એમાં સમાનતા છે.

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત કવિઓ પોતાની માહિતી આપવા માટે એટલે આત્મસ્લાધા કરવા માટે હિંદાસીન જેવા હોય છે. આ બાબતમાં નીલકણ્ઠ અપવાદ છે. એમના ત્રણેય ગ્રંથોના અંતે એમના માતા, પિતા, કાકા, પિતામહ, પિતામહી, આધ્યાત્મિક અને વિદ્યાપ્રીય ગુરુઓનાં નામો આપે છે જે વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રીમન્ત્સિંહ મારત્યમિધાનાન્ દેશિકાન્નમસ્થામિ ।

મગવત્પાદપુરોગમગુરુમણિમાલા મળીયતે યેસ્તાન્ ॥

સ્વપૂર્વજાનાં સુગતિપ્રદાં યો નિનાય વાર્ણીં નિજમન્વવાયમ્ ।

તપોડુનુભાવેન નિજેન લોકં મગીરથો દેવનદીમિવેનમ્ ॥

ચિદ્ધનાનન્દનાથાશ્રયં તં નમામિ પિતામહમ્ ।

અનસૂયોપમાનાં ચ વેદ્ધમાશ્રયાં પિતામહીમ્ ॥

આકાલધર્મમનવાન્તપરામહેન દુર્દાન્તવાદિવિજયેન કથાસુ યેન ।

નિષ્પાદિતસ્ય યશસો જગદેવ સશ્ચિ તં વ્યમ્બકાશ્રયમહમસ્મિ નમન્ પિતૃવ્યમ્ ॥

વિદ્વદ્ગરાંસ્ત્રિવિક્રમશર્મણ આત્મીય પિતૃચરણાન્ ।

વન્દે સતીવરિષ્ઠાં પાર્વત્યમિધાં ચ નિજજનનીમ્ ॥

ગજાધરનામભ્યાં ન્યાયત્યાકરણભો મે ।

યામ્યામભૂદ્મજે તૌ કારુણ્યનિધી ગુરુ નિત્યમ્ ॥

યદ્વીર્જગજ્જાતમિવાસુરારેસ્તનૂરલ્લેહાડ્મૃત શાસ્ત્રજાતમ્ ।

ત્રિવિક્રમામિશ્રયતદાત્મજન્મા યઃ પાર્વતીનન્દનતામવાસીત્ ॥

સ વિધાય નીલકણ્ઠઃ અને નીલકણ્ઠેન તેનાસિન્ વગેરે

પાર્વતી અને ત્રિવિક્રમ એ માતા-પિતા, ચિદ્ધનાનન્દનાથ એ પિતામહ, અનસૂયા (વેંકમ્મા/કેંકમ્મા) એ પિતામહી, વ્યમ્બક એ કાકા હતા. ન્યાય અને વ્યાકરણના એમના ગુરુ હતા એમના

સંસ્કૃત કવિઓનું એક અલ્પગ્રાંથ કુટુંબ]

પિતાશ્રી ત્રિવિક્રમ અને ગંગાધર અને એમના આધ્યાત્મિક ગુરુ હતા શૃંગેરી મઠના શ્રીમન્નૃસિંહ-ભારતી સ્વામી. શૃંગેરી મઠની ગુરુ-પરંપરાનુસાર આ સ્વામીજીનો સમય ઈ.સ. ૧૮૧૭ થી ૧૮૭૬ હતો.

આ વિગતો એમનો સમય નિશ્ચિત કરવા માટે ઉપયોગી નિવડતી નથી, પણ એમના નાના ભાઈ મુકુન્દે એમના શંકરમંદારસૌરમચમ્પૂ ઉપર જે સમીર નામની વ્યાખ્યા લખેલી છે એનો રચના સમય અને આ હસ્તલિખિત પ્રતિ ક્યારે લખાઈ છે એનો સમય આપણને મદદરૂપ થાય છે, જેની વિમતો નીચે આપેલી છે :

શ્રીવિષ્ણુ શામરાય રાનડે નામના પુણે શહેરના વિદ્વાને યાદવેન્દ્રમહોદય ઉપર એક ટીકા લખી છે અને શંકરમંદારસૌરમચમ્પૂની પોથીના એ લહિયા છે. વડોદરાસ્થિત પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિરમાં શંકરમંદારસૌરમની એ હસ્તલિખિત પોથીઓ છે (ક. ૨૭૧૪૭ અને ૨૭૧૪૮). આ બંને પોથીઓ ક્યારે લખાઈ એનો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે મળે છે—

इदं पुस्तकं रानडे इत्युपनामकं शामरायाङ्गजेन विष्णुना पुण्याख्यपत्तने कष्टेन सम्पादितम् । शके १७७१ सौम्याब्दे पौषमास्यसिते दले दशम्यां भौमवासरे समाप्तिं पफाण ॥

इदं पुस्तकं रानडे इत्युपनामनः शामरायाङ्गजस्य विष्णोरस्ति । शके १७७१ पौषे मासि कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामस्य ग्रंथस्य लेखनं समाप्तम् ।

યાદવેન્દ્ર મહોદયના ટિપ્પણના અંતે શ્રી વિષ્ણુશ્યામરાય રાનડે આ ટિપ્પણના લેખન-કાલ વિશે લખે છે—

शके १७७१ फाल्गुनासित द्वादश्यां रविवासरे टिप्पणं समाप्तम् ।

શકે ૧૭૭૧ એટલે ઈ. સ. ૧૮૪૮—૪૯. એનો અર્થ એ થયો કે નીલકંઠે શકે ૧૭૭૧ (ઈ. સ. ૧૮૪૮—૪૯) પહેલાં આ ગ્રંથોની રચના કરી છે. એટલે એનો સમય ઈ. સ.ની ઓગષ્ટીસમી સદીનો મધ્યકાલ છે એમ કહી શકાય.

મુકુન્દ-ત્રિવિક્રમના કનિષ્ઠ પુત્ર અને નીલકંઠના નાના ભાઈ મુકુન્દે બે ગ્રંથોની રચના કરી છે.

- (૧) દળકલ્પદર્શન રચેલું ચણ્ડીદેવીનું સ્તોત્ર ચણ્ડીદેવુંક અને
- (૨) પોતાના મોટાભાઈ નીલકંઠના શંકરમંદારસૌરમચમ્પૂ ઉપર લખેલી સમીર નામની ટીકા.

આ બંને ગ્રંથો હજી સુધી અપ્રકાશિત છે. આ બંને ગ્રંથોના અંતિમ શ્લોક અને પુષ્પિકામાં એ પોતાના માતા-પિતા અને ભાઈનું નામ આપે છે પણ સમય-નિર્દેશ કરતા નથી. પરંતુ બંને પોથીઓના લહિયાઓ પોથીના લેખન-કાલ સ્પષ્ટ રીતે લખે છે જે નીચે પ્રમાણે લખેલ છે :

बालाजीति च यं प्राहुर्मुकुन्द इति यं जगुः ।

चण्डपुष्टिप्रयासाख्यो दण्डकस्तेन निर्मितः ॥

પુષ્પિકા—

इति श्रीत्रिविक्रमसूरिसूनुः पार्वतीगर्भसम्भवस्य मुकुन्दस्य कृतौ चण्डीदण्डकसमाप्तः ॥

શ્રીશાલિવાહન શકે ૧૭૬૫ શોમકૃત્તરજ્યેષ્ઠવદ્ય (શુદ્ર) પ્રતિપદિ લિખિતોઽયં રામેણ દળકઃ ॥

શંકરમંદારસૌરમ સમીરનો અંત આ પ્રકારનો છે—

जातात्रिविक्रमगुरोः सम्भूतो यो मुकुन्दशब्दगुणात् ।

आकल्पान्तं चरतात् शङ्करमंदारसौरभसमीरः ॥

इति श्रीमत्त्रिविक्रमविद्वन्मणिसूनोः पार्वत्यम्वातनयस्य नीलकण्ठानुजस्य मुकुन्दस्य कृतौ शङ्करमंदार सौरभसमीरे षष्ठस्तरङ्गः । सम्पूर्णश्चायं ग्रन्थः ।

इदं पुस्तकं रानडे इत्युपनाम्नः शामरायाङ्गजस्य विष्णोरिति ।

शके १७७१ पौषे मासि कृष्णपक्षे त्रयोदश्यामस्य ग्रन्थस्य लेखनं समाप्तम् ।

ઉપરના કાલ-નિર્દેશથી એમ સ્પષ્ટ અનુમાન કરી શકાય કે 'પાર્શ્વેન્દ્રમહોદય' અને 'શંકરમંદાર સૌરભ'ની રચના નીલકંઠે ઓગણીસમી સદીના એથા દાયકામાં કરી હોય અને તરત જ એના ઉપર ટીકાઓ લખાઈ ગઈ. આનાથી એવું સૂચન મળે છે. કે આ ગ્રંથો રચ્યા પછી તરત જ આ (ગ્રંથો) વિદ્વાનોમાં માન્ય થયા. એ કદાચ પાઠશાળાઓમાં ભણાવવામાં પણ આવતા હતા માટે તરત જ એમના ઉપર ટીકાઓ લખાઈ ગઈ અને આ પ્રકારે એમનો પ્રવૃત્તિ-પ્રચાર વિદ્વાનોમાં થતો રહ્યો. આનાથી વધુ માહિતી જો કોઈ વિદ્વાન ધરાવતો હોય તો એમને એ વિગતો મને જણાવવા વિનંતી કરું છું જેથી આ આ લેખ પરિપૂર્ણ થવામાં મદદ થશે.

મહાકવિ પદ્મનાભ વિરચિત 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં નિરૂપાયેલું સમાજ જીવન : એક અભ્યાસ*

મહેશચંદ્ર પંડ્યા *

ઇતિહાસ સંશોધકોને, ઇતિહાસના અન્વેષણ દરમ્યાન અનેકવિધ સાધનોનો સંચય કરી, તેનું સંકલન કરી, તે સાધનોનું સંદર્શન કરી, ચિંતન કરીને તેને આધારે સંલેખન કરવાનું હોય છે. તે સાધનોમાં વ્યાપક સાધન સાહિત્ય હોય છે. કહેવાય છે કે, સાહિત્ય પ્રજાજીવનનાં પ્રતિબિંબો ઝીલતું દર્પણ છે. પરંતુ એ બધાં પ્રતિબિંબો બધી વખતે શ્રદ્ધેય અને તથ્યપૂર્ણ નથી હોતાં. ક્યારેક તેમાં કલ્પના તત્ત્વ જોર કરી જતું હોય છે.^૧ એટલે સાહિત્યિક ગ્રંથોમાંથી ઇતિહાસ શોધનાર અન્વેષકે, સાહિત્યની ઇતિહાસના સાધન તરીકેની તે મર્યાદા લક્ષ્યમાં લેવી આવશ્યક બને છે. સાહિત્ય જે સમય દરમ્યાન રચાયું હોય, તે સમયના લોકજીવન પર તે પ્રકાશ પાડતું હોય છે. તેથી ઐતિહાસિક સાધનો લેખાય નહિ તેવી સાહિત્યિક કૃતિઓ પણ તત્કાલીન સમાજ જીવનને સમજવામાં અગત્યની બને છે.^૨ કેટલીક સાહિત્યિક કૃતિઓમાં તો તત્કાલીન સમાજ જીવનનાં પરિવર્તો કે ઘટનાઓ પ્રતિબિંબિત થતી હોય છે. તેથી તેવી સાહિત્યિક કૃતિઓ ઇતિહાસ નિરૂપણના સાધનો તરીકે ઉપયોગી નીવડે છે.^૩ તે દૃષ્ટિને નજર સમક્ષ રાખીને અહીં મહાકવિ શ્રી પદ્મનાભ વિરચિત 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં નિરૂપાયેલા સમાજ જીવનનો અભ્યાસ રજૂ કરવાનો ઉપક્રમ રાખ્યો છે.

'કાન્હડદે પ્રબંધ'ના રચયિતા મહાકવિ પદ્મનાભ વીસનગરા નાગર હતા. તેઓ નોંધે છે કે,

“વિસલનગરઉ નાગર એક, પદ્મનાભ કવિ પુણ્ય વિવેક,

એહવું બિરદ આદરઈ બની, લહઈ શુદ્ધિ કવિજન રંજની”^૪

કવિ પદ્મનાભ રાજસ્થાનના જલોર રાજ્યના ચૌહાણ રાજ અખયરાજના રાજકવિ હતા. મુનિશ્રી જિનવિજયજી તેમને ભારતના પુરાતન પુણ્ય પ્રદેશના સાચા સંરક્ષક, ઉદાત્ત રાષ્ટ્રપ્રેમી, આદર્શ રાષ્ટ્રકવિ અને મધ્યકાલીન કવિઓમાં 'મહાકવિ' પદના અધિકારી માને છે.^૫ તેમણે અખયરાજની પ્રેરણાથી અખયરાજ પૂર્વેની પાંચમી પેઢીએ^૬ થયેલા મહાપરાક્રમી રાજ કાન્હડદેની વીરગાથા ઈ. સ. ૧૪૫૬ માં આ મહાકાવ્યમાં વર્ણવી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યા વિશારદ ડૉ. જ્યૌહર, અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો શોધવા ઉત્તર ગુજરાત રાજસ્થાનના પ્રવાસે ગયા હતા. ત્યારે થરાદ(જિ. બનાસકાંઠા)ના જૈન જ્ઞાન ભંડાર તપાસતાં તેમને આ પ્રબંધ મળી આવ્યો હતો. તે પ્રબંધ સુરક્ષિત દાખામાં, તાળા-કૂંચીવાળા પટાળામાં

* તા. ૨૬, ૨૭ ડિસેમ્બર, ૧૯૯૨ દરમ્યાન વીસનગર મુકામે યોજાયેલા, સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ઇતિહાસ પરિષદના ૧૦ મા અધિવેશનમાં રજૂ કરેલો લઘુ શોધનિબંધ.

× રીડર, ઇતિહાસ ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

સચવાયેલો હતો. તેમણે તેની નકલ કરાવી. સ્વ. નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા (શાળા પત્રના તંત્રી)ને તે મોકલી. નવલરામે તેને ઈ. સ. ૧૮૭૭-૭૮ દરમ્યાન 'શાળા પત્ર'ના અંકોમાં અક્ષરશઃ પ્રસિદ્ધ કરી તે પરથી તથા અન્ય મળી આવેલી પ્રતિમાઓનું સંકલન કરીને ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરીએ, 'કાન્હડે પ્રબંધ'ની વાચના તૈયાર કરીને ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં તેની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. ત્યાર બાદ કેટલાક સુધારા વધારા સાથે તેની બીજી આવૃત્તિ ૧૯૨૪ માં પ્રસિદ્ધ કરી.^૭ ત્યારબાદ ડા. કે. બી. વ્યાસે મુનિ શ્રી જિનવિજયજીની પ્રેરણાથી ગુજરાત-રાજસ્થાનના ગ્રંથાલયોમાંથી એ પ્રબંધની ૧૧ પ્રતિઓ મેળવીને તેના પાઠોનું સંકલન કરીને, એ પ્રબંધની વાચના નિર્ણીત કરી. તેને રાજસ્થાન પુરાતન ગ્રંથમાળાના ૧૧ મા મણકા તરીકે, આચાર્ય જિનવિજયજીના પુરોવચન સાથે ઈ. સ. ૧૯૫૩ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી.^૮

ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ ખૂબ વીરસ કાવ્ય ગણાતા એ પ્રબંધનું ગુજરાતી સાહિત્યમાં અસાધારણ મહત્વ છે.^૯ તેમાં કવિએ અરબી-ફારસી શબ્દોથી સમૃદ્ધ "ગુજર ભાખા"નો પરિચય સુલભ કરી આપ્યો છે.^{૧૦} એ ઉપરાંત કવિએ ઐતિહાસિક આધારોનું સમર્થન લઈને તેમાં ઉચ્ચ દેશાભિમાન, પ્રબળ ધર્માભિમાન, અને ઉન્નત રાષ્ટ્રપ્રેમનું નિરૂપણ કયું છે. ઈ. સ. ૧૪૫૬ માં રચાયેલા એ ગ્રંથમાંનો પ્રસંગ સોલંકી કાળના અંતનો છે. કર્ણ વાઘેલાના પ્રધાન માધવ મહેતાએ અલ્લાઉદ્દીનને ગુજરાત પર આક્રમણ કરવા આમંત્રણ આપ્યું. અલ્લાઉદ્દીનના સેનાપતિ ઉલુઘખાનને લશ્કર સાથે પોતાના પ્રદેશમાં થઈને પસાર થવા દેવાની જલોરના શૂરવીર રાજા કાન્હડેએ ના પાડી. તેથી ગુસ્સે થયેલા ઉલુઘખાનનું લશ્કર, મેવાડ અને બનાસકાંઠા પસાર કરીને, ગુજરાતના રાજસ્થાનની સરહદે આવેલા પ્રથમ લશ્કરી થાણું ગણાતા મોડાસે આવ્યું. મોડાસાના ઠાકોર બત્તે તેનો પ્રથમ સામનો કર્યો. છેવટે બત્તે વીરગતિને પામ્યો.^{૧૧} તે અંગે પદ્યનામે તોંધ્યું છે કે,

“જાડી એહ થયું અંધારું, ગયણિ ન સૂઝઈ બાણ,
ચાલી દળ મુહડાસઈ આવ્યાં, છમદમિયાં નિસાણ,
મારી મળેચ્છ પડતઉ દીઠઉ, બત્ત વસાણિયું સાનિ,
જળજળકાર હુઉ, સરગાપુરી બઈસી, ગયઉ વિમાની”^{૧૨}

મોડાસાને બાળી, ઉજ્જડ કરી, લશ્કર કાનમ, ચરોતર, બાવન ખેડાર, દક્ષિણોત, ફંડવ્ય થઈ, અણુહિંતપુર પાટણ આવ્યું. પાટણને લૂંટી, બાળી, સોરઠ આવ્યું. સોરઠમાં મેઘલપુર, મહુઆ, બિના, ઠાઠા, દીવ, સોમનાથ પાટણને ખેડાનમેદાન કરી જલોર પહોંચ્યું. જલોરના રાજા કાન્હડેએ તેનો વીરતાપૂર્વક સામનો કરી ઉલુઘખાનને યુદ્ધમાં હણ્યો. છેવટે અલ્લાઉદ્દીન ખલજીએ કાન્હડેને પરાસ્ત કરવા જતે જલોર આવવું પડ્યું. વગેરે ઐતિહાસિક વિગતોનું વર્ણન 'કાન્હડે પ્રબંધ'માં કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૩}

કવિ પદ્યનામે એ પ્રબંધમાં ગુજરાત અને રાજસ્થાનની તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિનું ઝીણવટભર્યું વર્ણન કયું છે.^{૧૪} એ સામાજિક પરિસ્થિતિનું નિરૂપણ કવિના સમયનું એટલો કે ઈ. સ.ની ૧૫ મી સદીના ઉત્તરાર્ધના ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સમાજ અંગેનું છે. આ અંગે 'કાન્હડે પ્રબંધ'ની રાજસ્થાની આવૃત્તિમાં 'પ્રાસ્તાવિક'માં પુરાતત્ત્વવિદ જિનવિજયજી મુનિએ જણાવ્યું છે કે, 'એ સમય દરમ્યાન રાજસ્થાની યા ગુજરાતી એવાં, બાપાભેદ સ્પષ્ટ નામોનું નિર્ધારણ થયું નહતું. એ સમયે રાજસ્થાન અને ગુજરાત પ્રદેશમાં બાપા વિષયક ખાસ બિનનતા ન હતી બિનનતા

મહાકવિ પદ્મનાભ વિરચિત 'કાન્હડે પ્રબંધ'માં નિરૂપાયેલું સમાજજીવન...

[૭૧

માત્ર રાજકીય સીમાઓ સંબંધી હતી. ચાલુક્યોની રાજધાની અણહિલપુરમાં વસનારા લોકો જેવી ભાષા બોલતા હતા, લગભગ એવી જ ભાષા ચાહમાનોની રાજધાની અજમેરના લોકો પણ બોલતા હતા. ભિન્નતા માત્ર રાજકીય સીમાઓ સંબંધી હતી. સાંસ્કૃતિક, સાહિત્યિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ એ બંને પ્રદેશો વચ્ચે કોઈ સીમા ભેદ નહોતો. બંને પ્રદેશો પરસ્પર એકરૂપ હતા.^{૧૫} આમ રાજસ્થાનની સમાજ વ્યવસ્થા અને ગુજરાતી સમાજ વ્યવસ્થામાં સામ્ય રહેલું હતું. ભાષા, પ્રદેશ, રીત રિવાજો, અને સંસ્કારિતાની દૃષ્ટિએ તો, મારવાડ, આનત પ્રદેશ, ઈડર, મોડાસા, વડનગર અને વીસનગરની સંસ્કારિતા હજારો વર્ષો સુધી એક અને અવિભાજ્ય રહી હતી. તેથી એ સહિયારી ભાષા સંસ્કારિતા માટે ઉમાશંકર જોશીએ પ્રયોજેલો “મારુ ગુર્જર” શબ્દ યોગ્ય ગણવામાં આવે છે. ઈડર પ્રદેશને તો છેક હમણાં સુધી નાની મારવાડ તરીકે ઓળખવામાં આવતો.^{૧૬} તેથી મહાકવિ પદ્મનાભે ગુજરાત રાજસ્થાનની એ સહિયારી ભાષામાં ‘કાન્હડદે પ્રયંધનું’ નિરૂપણ કયું છે અને તેમાં તત્કાલીન સમાજ જીવનનું ‘ઝીણવટભયું’ વર્ણન કયું છે.

સમાજ વ્યવસ્થા :

મહાકવિ પદ્મનાભે રચેલા ‘કાન્હડદે પ્રયંધ’માં ૧૫મી સદીના ઉત્તરાર્ધના ગુજરાત રાજસ્થાનના સમાજ જીવનનું પ્રતિબિંબ ઝીલાયું છે. તેમાં યાત્રિ વ્યવસ્થા, રીત-રીવાજો, પાપ અને પુણ્ય અંગેની માન્યતા, નગરરચના, ગઢની રચના, યુદ્ધ સમયની બૂહરચના વગેરે અંગે સુંદર માહિતી આપી છે.

યાત્રિ વ્યવસ્થા :

મહાકવિ પદ્મનાભે યાત્રિ વ્યવસ્થાની માહિતી કાન્હડદેની રાજધાની જલોર નગરમાં વસતી યાત્રિઓને ધ્યાનમાં રાખીને નિરૂપી છે. તેઓ જણાવે છે કે, જલોરમાં અઢારે વર્ણની વસતી હતી. ખાસ કરીને તેમણે બ્રાહ્મણો, રાજપૂતો, વણિકો, કારીગરો વગેરે અંગેની વિગતવાર માહિતી આપી છે.

બ્રાહ્મણો :

તેઓ નોંધે છે કે, જે નગરોમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાધાન્ય હોય તેવાં નગરો ‘બ્રહ્મપુરી’ તરીકે ઓળખાતાં હતાં. તેમણે આ યાત્રિનું વર્ણન ભિન્નમાલ જેવાં કેટલાંક નગરોને ધ્યાનમાં રાખીને કયું છે. તેમણે બ્રાહ્મણોની વિદ્વાતાના ભારે વખાણ કરતાં જણાવ્યું છે કે, બ્રાહ્મણોને અંગ સહિત ચારે વેદો કંઠસ્થ હતા. એ ઉપરાંત તેઓ ૧૪ વિદ્યા, ૧૮ પુરાણો, આયુર્વેદ, ભરત નાટ્યમ્, જ્યોતિષ, પિંગળ વગેરે શાસ્ત્રોના અભ્યાસુ હતા. તદ્ઉપરાંત, ગાયન, વાદન, અભિનયકલા વગેરે વિદ્યાઓનું પણ તેઓ પરિશીલન કરતા હતા. બ્રાહ્મણો જળાશયોમાં સ્નાન કરીને પાછા વળે ત્યારે તેમની સાથે રહેલા તેમના શિષ્યો વેદમંત્રોનો ઉદ્ઘોષ કરતા કરતા તેમની સાથે ચાલતા હતા.^{૧૭} તેથી જણાય છે કે તત્કાલીન સમાજના બ્રાહ્મણોનું જીવન પ્રાચીન કાલીન ઋષિ-મુનિઓના જીવન જેવું હતું.

રજપૂતો :

પદ્મનાભે છત્રીસ પ્રકારના રજપૂતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં વાઘેલા, સોલંકી, રાઠોડ, પરમાર, ખારડ, દુલ્હ, દરિયક, ચાવડા, ડોડીઆ, જાડવ (યાદવ), દુલ, નિકુલ, ગોહિલ, ઝાલા, જેઠવા, તુંવર પઠિહાર, વિહલ વગેરે મુખ્ય પ્રકારો ગણાવ્યા છે.^{૧૮} તેમણે આ યાત્રિની વીરતાની ભારોભાર પ્રશંસા કરી છે. તથા તેમના સદગુણોને પણ ખિરદાવ્યા છે. તેઓ નોંધે છે કે, રજપૂતો શ્રવણ, ઉદાર,

વફાદાર, ચારિત્રશીલ, યુદ્ધ કુશળ અને સંગ્રામ સમર્થ હતા. તેા કેટલીક વાર કાયર રજપૂતોા પણ મળી આવતા. સામાન્ય રીતે તેઓ ધર્મપાલક, હારીને શરણે જવા કરતાં, કેસરિયાં કરીને વીરગતિને સ્વીકારવાનું પસંદ કરતા હતા. પદ્મનાભે કરેલા વર્ણનને આધારે જણાય છે કે, મધ્યકાલીન ગુજરાત અને રાજસ્થાનના શરવીર રજપૂત યોદ્ધાઓ ખુમારીથી પોતાનું જીવન જીવતા હતા. યુદ્ધ વખતે વફાદારી એ તેમનો નોંધપાત્ર ગુણ હતો.^{૧૯}

વૈશ્યો :

‘કાન્હડે પ્રખંધ’માં પદ્મનાભ નગરોમાં વસતા વૈશ્યો અને વેપારીઓનું સુંદર વર્ણન કરતાં નોંધે છે કે વેપારીઓ સમર્થ અને દેશદાઝવાળા હતા. તેઓ વાણિયા તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો વેપાર દેશ-વિદેશમાં ચાલતો હતો. ખાસ કરીને વિશ્વા, દશા, શ્રાવક, માહેશ્વરી (મેસરી), ફંડિયા, દોશી, ઝવેરી, ગાંધી વગેરે અટકો ધરાવતા વૈષ્ણવોની તેમણે નોંધ કરી છે. નગરોના મધ્યમાં વેપારીઓનું મુખ્ય મથક ‘માંડવી’ આવેલું હતું. વેપારીઓ રાજને વફાદાર રહેતા હતા. ઝાલોરગઢમાં અલ્લાઉદ્દીનના લશ્કર સામે લડતાં લડતાં, કાન્હડેના લશ્કર માટેની ખાસ સામગ્રી અને અન્ય સામગ્રી ખૂટી પડી ત્યારે, ફંડિયા, દોશી, ઘી-તેલના વેપારીઓ, લાકડાના વેપારીઓ, ગોળના વેપારીઓ વગેરેએ કાન્હડેને હિંમત આપતાં જણાવ્યું હતું કે તેઓ વર્ષો સુધી સર-સામાન અને યુદ્ધકાળ સામગ્રી પૂરાં પાડશે. તેથી કાન્હડેએ યુદ્ધ બંધ કરવું નહિ.^{૨૦} આથી જણાય છે કે તે સમયે ઝાલોર નગરમાં દેશદાઝવાળા વેપારીઓ વસતા હતા.

કારીગર વર્ગ :

પદ્મનાભે જુદા જુદા ધંધા કરનારા કારીગર વર્ગની પણ માહિતી આપી છે. તે જણાવે છે કે ઝાલોરનગરમાં નર્તકો, કંસારા, ધડયા ઘાટ વેચનારા, લોહટિયા (ધાતુકામ કરનારા), હથિયારોના વેપારી, ઘોડાના સોદાગર વગેરે વસતા હતા. તેમની સાથે ધાંચી, મોચી, ફરજી, સુધાર, છીપા, માળી, આબર, ચોડ, તંબોળી (લશ્કરની સાથે ચાલનારા), કાવડિયા (કાવડ લઈ ચાલનારા), ભાઠી (ભઠ્ઠી લઈને ચાલનારા), ખમાર (રોટલીમાં ખમીર મેળવનારા), ભાડિયારા (મુરિલમ રસોઈઆ), હુહાર, ઘાટધડા (કુંભાર), સલાટ, ચુનારા, વોરા, કાગળફૂટા (કાગદી), તૂનારા (રેશમી વસ્ત્ર વણનારા), ઓળગણા, કરકટિયા, ભાથાધર (ભરંદાળ), ફરસીધર (ફરસી લઈ ચાલનારા), સપરાણા વગેરે કારીગર વર્ગના લોકો પણ વસતા હતા. તેઓ પોતપોતાના કારીગરીના વ્યવસાયમાં વ્યસ્ત રહેતા હતા. પરિણામે નગરજનોને જરૂરી ચીજ વસ્તુઓ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેતી હતી.^{૨૧}

રીતરિવાજો :

પદ્મનાભે ‘કાન્હડે પ્રખંધ’ના ત્રીજા ખંડમાં તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત લગ્નપ્રથા, ભોજન પ્રખંધ, અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા, પાપ-પુણ્ય અંગેની માન્યતા વગેરે રીતરિવાજોની વિગતવાર માહિતી આપી છે.

લગ્નપ્રથા :

તેમણે આ મહાકાવ્યમાં લગ્નવિધિ અંગેનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવ્યું છે કે, લગ્નના પ્રારંભમાં આપ્તજનો માગું લઈને જતા હતા. તેનો સ્વીકાર થયા પછી લગ્નની વિધિના જુદા જુદા તબક્કા મોચરામાં બેસવું, પાણિપ્રહણ કરાવવું વગેરે રિવાજોની માહિતી આપી છે. તેથી જણાય છે કે તે વખતની લગ્નવિધિ વર્તમાન સમયની લગ્નવિધિ સાથે સામ્ય ધરાવતી હતી.

મહાકવિ પદ્મનાભ વિરચિત ‘કાન્હડે પ્રખંધ’માં નિરૂપાયેલું સમાજજીવન...

[૭૩]

ભોજન પ્રખંધ :

પક્ષનાભે કાન્હડદેના ભોજનનું રસિક વર્ણન કયું છે. તેને આધારે તત્કાલીન સુખ-સંપન્ન સમાજમાં પ્રચલિત ભોજન પ્રણાલિની માહિતી મળે છે. તેમના જણાવ્યા પ્રમાણે ભોજનમાં સુવાળી સેવ, ગળ્યા લાકુ, મોટી-પાતળી રોટલી, તળેલા પાપડ, કડક ખાખ, વડી નાખેલાં શાક, કપૂર વાસિત ફૂર (ભાત), પંચધાર લાપસી, કંસાર, ચોસલાં પડે તેવું દહીં, વગેરે અઢાર પ્રકારની વાનગીઓ કાન્હડદેને નિત્ય ભોજનમાં પીરસવામાં આવતી. જમી રહ્યા પછી તાંજૂલવાહક, કપૂર મિશ્રિત, ખાન-ખીડાંનો મુખવાસ થતો. તે પછી હાથ પર મુગંધિત દ્રવ્યોનો લેપ કરવામાં આવતો.^{૨૨} પક્ષનાભે ભોજન પ્રખંધના કરેલા વર્ણનને આધારે જણાય છે કે સુખ-સંપન્ન સમાજ, મુખેથી જીવન જીવતો હતો. વિવિધ પ્રકારની વાનગીઓ આરોગ્યોત્તમ હોતો અને સરસ ભોજનનું સુખ માણતો હતો.

અત્યેષ્ટિ ક્રિયા :

પક્ષનાભ, 'કાન્હડદે પ્રખંધ'માં રાજકુટુંબો અને ઉચ્ચ વર્ગના લોકોની અંતકાળે થતી ક્રિયા વિધિની માહિતી આપતાં જણાવે છે કે રાજકુટુંબોમાં અને જાંચા વર્ગોમાં અંતકાળે દાન આપવાની પ્રથા હતી. તેઓ નોંધે છે કે કાન્હડદેએ કેસરિયાં કરતાં પૂર્વે ઘોડાશાળાના તમામ ઘોડાઓનું રાજપુરોહિતોને દાન કયું હતું. આમ મૃત્યુ પૂર્વે કરવામાં આવતા દાનનો મહિમા હતો. રાજના મૃત્યુ પછી, શયવાહિની રાજપૂતો ઉપાઠતા હતા, રજપૂત યોદ્ધાઓ કેસરિયાં કરે તે પૂર્વે તેમની રાણીઓ જોઈકર કરતી હતી અથવા પતિનું મસ્તક ખોળામાં લઈને સતી થતી હતી વગેરે માહિતી આપી છે.

પાપ-પુણ્ય અંગેની માન્યતા :

'કાન્હડદે પ્રખંધ'માં પાપ-પુણ્ય અંગેની માન્યતાઓનું પણ વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેને આધારે તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત જીવન મૂલ્યોનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે. ખોટી સાક્ષી પૂરવી, ખોટાં આજ અઢાવવાં, સ્તનધન શિશુ ઝૂંટવી લેવાં, ગોચર ખેડવું, મિલકતનો હક ડૂબાડવો, મધ પાડવું, ખેડેલાં ખેતરોમાં વાટ પાડવી, મા-ખાપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું, શાઓની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો, એકાદશી જેવાં પ્રતો તોડવાં, બ્રાહ્મણોને દાન ન આપવું, ધાસની ગંજ સળગાવવી, સરોવર પાળ ખોદવી, પીપળો કાપવો, મૂર્તિને પગ લગાડવો, મીઠું, લાખ કે તલનો વેપાર કરવો, યુદ્ધમાંથી ભાગી જવું, સ્વામી દ્રોહ કરવો, વચન ભંગ કરવો, લાંચ લેવી, વગેરે બાબતોને તત્કાલીન સમાજમાં પાપ ગણવામાં આવતું અને તેવાં પાપ કરનારને ઈશ્વર અનેક યાતનાઓ આપે છે તેમ માનવામાં આવતું. જ્યારે પુણ્યશાળી લોકોને અનેક પ્રકારનાં સુખો, અદળક સંપત્તિ, નિરોગી શરીર, કુલવંતી પત્ની વગેરે પ્રાપ્ત થતાં એમ મનાતું. આ ઉપરાંત મંત્ર અને જપથી તથા યજ્ઞ-યાગથી માગ્યા મેહ વરસતા હોવાની માન્યતા પણ પ્રચલિત હતી.

નગરરચના :

'કાન્હડદે પ્રખંધ'માં ળોરની નગરરચનાની સુંદર માહિતી આપતાં પક્ષનાભ જણાવે છે કે, એ નગરને સુરમ્ય પ્રવેશ દ્વાર, માળ અને અટારીઓથી શોભતાં સપ્તકાશી ધવલગૃહો, મોટાં ચૌટાં, અનેક ચોક, પહોળા રસ્તા, ખમ્બરો, ચૂનાથી ઘોળેલાં હાટ, ઘેરી છાયાવાળાં વૃક્ષો, વગેરેથી નગર શોભતું હતું. નગરની શોભા વધારતાં ધાર્મિક સ્થળોનું વર્ણન કરતાં તેઓ જણાવે છે કે, ળોરમાં

આશાપુરા, બ્રહ્મા, ગણપતિ, કૃષ્ણ વગેરે દેવ-દેવીઓનાં વિશાળ અને ઉન્નત મંદિરો આવેલાં હતાં, જેમાં આઠે પહોર પૂજા થતી હતી. સોમનાથનું સિંગ જાલોરમાં સ્થપાયા પછી તેની ષોડશોપચાર વિધિથી પૂજા થતી હતી. મંદિરોનાં નૃત્ય અને નાટકો, ભવાઈ વેશ વગેરે નટો કરતા હતા.^{૨૩} દેવની પદ્મરામણી મોટા ઉત્સવો સાથે થતી હતી. નગરમાં મોટાં જૈન મંદિરો પણ આવેલાં હતાં. પદ્મનાભે મંદિરોમાં નૃત્ય નાટકો-ભવાઈ વેશ વગેરે ભજવાતાં હતાં તેની નોંધ કરી છે. તેથી જણાય છે કે, એ વિસ્તારમાં નૃત્ય-નાટક કરનાર, નર્તક વર્ગ પણ વસતો હશે. તેજ રીતે ગુજરાતમાં પણ નર્તન કરનાર વર્ગ વસતો હતો. તેથી ખાસ ઉત્તર ગુજરાતનો પ્રદેશ 'આનર્ત' પ્રદેશ તરીકે ઓળખાયો હશે. તે અંગેની નોંધ લેતાં 'પુરાણોમાં ગુજરાત' નામના ગ્રંથમાં ઉમાશંકર જોશી જણાવે છે કે, "આજે પણ વીસનગર, વડનગર (આનર્તપુર), ઈડર વગેરે પ્રદેશમાં દોઢિયા તાલની વિશિષ્ટ નૃત્ય જાંગી સાયવતી સંગીત કુશળ, નટકલા-નિપૂણ નાયક જ્ઞાતિ વસે છે.^{૨૪} એ પ્રદેશ નર્તકોનો હોવાથી 'આનર્ત' કહેવાયા હશે.

સભાગૃહ :

પદ્મનાભે જાલોરના સભાગૃહનું પણ વર્ણન કર્યું છે. એ સભાગૃહમાં સુખડતા સુદર ગોખ, મલયાધર લાકડાની જાળીઓ, નાજુક સ્તંભિકાઓ, મણિજડિત, સ્ક્રીકમય ભૂમિતળ અને ગૃહની વચ્ચેવચ્ચ શણગારેલું સિંહાસન શોભતું હતું, જેમાં રાજા બિરાજતો હતો. સભાગૃહની બીંતો, ચાકળા, ચંદ્રવા, અને પુષ્પમાળાઓથી શણગારવામાં આવતી હતી. સભાગૃહની બેઠક વખતે પાંચ-વાજિત્રો વગાડવામાં આવતાં હતાં. એ નર્તકોઓ નૃત્ય કરતી હતી. રાજાના શિર પર પંચવર્ણ છત્ર ધરવામાં આવતું. તથા બંને બાજુ ચામર ઢોળવામાં આવતાં. સભામાં અમાત્ય, પ્રધાન, સામંત, માંડલિકો, અધિકારીઓ વગેરે બિરાજતા હતા.^{૨૫}

ગઢની રચના :

'કાન્હડે પ્રખંધ'માં પદ્મનાભે, જાલોરગઢનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું છે કે, ગઢ ઉપર વિશાળ જળાશયો, ઊંડી ઝાલર વાવ, સાદણવાવ, રાણીવાવ, ઝીબાલી કુંડ, ભોલઈ તળાવ, પાણીની અનેક પરબો અને અન્નક્ષેત્રોની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. જેથી યુદ્ધ સમયે ખોરાક-પાણીની સુવિધા પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે. તથા ધાર્મિક પર્વો સમયે નગરજનો પવિત્ર સ્નાન કરી શકે. ગઢને અનેક ગગનચુમ્બી સુરજો, કોઠા, જુદા જુદા ફરવાજા, અને ચોકીઓથી સજવામાં આવ્યો હતો. ગઢને અવસર-પ્રસંગે શણગારવામાં આવતો ત્યારની તેની શોભા અદ્વિતીય ભાસતી. ગઢમાં ગીત-સંગીત-નૃત્ય આદિના સમારંભો પણ યોજવામાં આવતા.

યુદ્ધ પ્રક્રિયા :

મધ્યયુગીન રાજસ્થાન અને ગુજરાતમાં યુદ્ધો સામાન્ય બાબત હતી. 'કાન્હડે પ્રખંધ'માં પણ તે સમયે થતાં યુદ્ધોની વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. તેને બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય. (૧) રજપૂત યોદ્ધાઓ દ્વારા લડાતાં યુદ્ધો અને (૨) મુસલમાન સૈનિકો દ્વારા લડાતાં યુદ્ધો.

રજપૂત યોદ્ધાઓ દ્વારા લડાતાં યુદ્ધો :

મહાકવિ પદ્મનાભ જણાવે છે તે પ્રમાણે રજપૂત રાજાઓ યુદ્ધ શરૂ થાય તે પૂર્વે દુશ્મન જાવણીમાં દૂત મોકલી વિનિષ્ક્રિય કરતા હતા. તે કાર્ય સામંતો અથવા પ્રધાનો મારફતે થતું હતું.

મહાકવિ પદ્મનાભ વિરચિત 'કાન્હડે પ્રખંધ'માં નિરૂપાયેલું સમાજજીવન...

[૭૫]

યુદ્ધ કરનારા બન્ને પક્ષે દુતોનું સન્માન કરતા હતા. જે વિષ્ટિમાં સફળતા મળે તો યુદ્ધ થતું ન હતું. પરંતુ નિષ્ફળતા મળે તો યુદ્ધ અનિવાર્ય બની જતું. દુતોને દુશ્મન દળ જોવાની તથા નગર જોવાની સગવડ આપવામાં આવતી હતી. જેથી પરસ્પરનાં દુશ્મનો એક બીજાને અંદાજ આવી શકે. યુદ્ધમાં સફળતા મેળવનાર રજપૂતો યુદ્ધ કેદીઓ સાથે સહુકાર્થ ભર્યો વર્તાવ કરતા હતા. રજપૂતોમાં કેસરિયાં કરવાની પ્રથા હતી. કેસરિયાં કરતાં પહેલાં રજપૂત યોદ્ધાઓ સ્નાન કરી, તુલસીની માળા જપી, શાલિગ્રામની પૂજા કરી, રામનામ જપતાં જપતાં મરણિયા થઈ દુશ્મનો પર તૂટી પડતા. રાજાને તેના મિત્ર રાજાઓ, ખંડિયા રાજાઓ, સામંતો મદદ કરતા હતા. ગઢના કોટ ઉપર પથ્થરો અને ગોળા ફેંકવાનાં, ફારકી, ઢિક્કી, નલિયાર વગેરે સાધનો રાખવામાં આવતાં. રાત્રિના સમયે ઓચિંતો છાપો મારવામાં રજપૂત યોદ્ધાઓ કુશળ હતા. જ્યારે દિવસે થતી હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં પણ તેઓ પાવરધા હતા. છેવટે વિજયની આશા ન જણાય ત્યારે વીરગતિને સ્વીકારી લેતા હતા. પરંતુ કોઈ પણ સંજોગમાં દુશ્મનની શરણાગતિ સ્વીકારતા ન હતા. યોદ્ધાઓ કેસરિયાં કરે તો બીજા બાજુ રજપૂતાણીઓ પણ જોહર કરીને વીરગતિને પામતી. જોહર કરતાં પહેલાં રજપૂતાણીઓ, સ્નાન કરી, વસ્ત્રાભૂષણ સજ્જ, સૂર્યને અર્ધ્ય અર્પી, ચંદન કાષ્ટની ચિતા પર વીરાંગનાની જેમ ચઢી જતી. ગઢનું પતન થાય ત્યારે રાજરાણીઓ પછી વસતીની સ્ત્રીઓ પણ જોહર કરતી.^{૨૬} રજપૂત રાજાઓના દળમાં અશ્વદળનું ખૂબ જ મહત્ત્વ હતું. પદ્માભે છપ્પન જાતના વિવિધ અશ્વોની માહિતી આપી છે.^{૨૭} ઉપરોક્ત વર્ણનને આધારે જણાય છે કે મધ્યકાલીન ગુજરાત અને રાજસ્થાનના રજપૂત યોદ્ધાઓ સંગઠિત બનીને મહાનગીભર્યાં યુદ્ધો ખેલતા હતા.

મુસ્લિમ સૈનિકો દ્વારા લડાતાં યુદ્ધો :

મહાકવિ પદ્માભે આ પ્રયંધમાં મુસ્લિમ યુદ્ધકળાનું પણ વર્ણન કયું છે. તેઓ જણાવે છે, યુદ્ધના પ્રારંભ પૂર્વે, પાદશાહ તેમની હકૂમત હેઠળના રાય, રાણા, સામંતો અને સરદારોને હલકારા દ્વારા બોલાવતા હતા. તે પછી યુદ્ધ વ્યૂહ ગોઠવવામાં આવતો. લશ્કરી કૂચ વખતે હાથીઓ, અશ્વો, સંદેશાવાહક સાંઢણીઓ, પગપાળા યોદ્ધાઓ, ઉપરાંત ભોઈ, કહાર, ભડિયારા, તબાખ, પખાલી, મોચી, ધાંજા, વેપારીઓ, સથવારા, સલાટ, કોઠાળિયાઓ, પથ્થર ફોડાઓ વગેરેને સાથે રાખીને, સાત કોશ વિસ્તારમાં જાવણી નાખવામાં આવતી. મુસ્લિમ લશ્કરો ગામો ભાંગવાં, સળગાવવાં, લૂંટવાં, બાન પકડવાં વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરતાં હતાં. જાવણીની આસપાસ લાકડાનો ગઢ બનાવી, ખાઈઓ ખોદાવવામાં આવતી મુસ્લિમ શાસકો પણ યુદ્ધ પૂર્વે રજપૂત જાવણીમાં દૂત મોકલતા હતા. તથા શત્રુદળમાંથી આવનાર દૂતને ધનામ આપી સત્કારતા તથા શૂરવીર યોદ્ધાઓને ખીરદાવી તેમનું લોહી પોતાને લલાટે લગાડતા. મુસ્લિમ જાવણીમાં પરાજયના સમાચાર પહોંચે ત્યારે તુક નારીઓ હેયાફાટ રુદન કરતી.^{૨૮}

આમ મહાકવિ પદ્માભે 'કાન્હડદે પ્રયંધ'માં તત્કાલીન સમાજનાં વિવિધ પાસાંઓનું રસાળ શૈલીમાં આબેહૂબ આલેખન કયું છે. એ સમયે પ્રાચીન ગુજરાતી અને પ્રાચીન રાજસ્થાની ભાષાઓ અભિન્ન હતી. આ મહાકાવ્ય દક્ષિણ રાજસ્થાનમાં રચાયેલું હોવાથી તેમાં રાજસ્થાની છાંટ નજરે પડે છે. પરંતુ એકંદરે ૧૫મી સદીના ગુજરાત અને રાજસ્થાનના સમાજજીવનનું યથોચિત પ્રતિબિંબ તેમાં ઝીલાયું છે.

પાદ્મીય

૧. મહેશચંદ્ર પંડ્યા, 'આઝાદીની લડત અને સામરકાંઠા', ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૮૯, પૃ. ૧૪૪
૨. ભોગીલાલ સાંડેસરા, 'ઇતિહાસ ઉપયોગી લલિત સાહિત્ય' "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક, ઇતિહાસ", ગ્રંથ-૯, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૧૦
૩. ભોગીલાલ સાંડેસરા, 'હિંદુ-જૈન સાહિત્ય,' "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", ગ્રંથ-૬, અમદાવાદ, ૧૯૭૯, પૃ. ૧૧
૪. કાન્તિલાલ બળદેવરામ વ્યાસ (સંપાદક), 'કાન્હડદે પ્રબંધ,' ખંડ-૪, ચોપાઈ (શ્લોક) ૩૪૦, મુ'બઈ, ૧૯૭૭, પૃ. ૫૧
 નોંધ: કવિએ તેમના પ્રબંધ, 'કાન્હડદે પ્રબંધ'ના ૪ થા ખંડની ૩૪૦ મી ચોપાઈમાં પોતે વીસનગરા નાગર હોવાનું જણાવ્યું છે. વીસનગરા નામર મૂળ વીસનગર(ગુજરાત)ના વતની હોવાનું મનાય છે. અને તેથી કવિ પદ્મનાભ પણ વીસનગરના હશે. તેમના પૂર્વજો અલોરમાં જઈને વસ્યા હશે એમ અનુમાની શકાય. અહીં વીસનગર કોણે વસાવ્યું તે પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ પેઢા થાય છે. તે અંગે બે મતો પ્રચલિત છે. વીસનગર, અજમેરના રાજા વીસલદેવે વસાવ્યું એમ કેટલાક વિદ્વાનો માને છે. જ્યારે કેટલાકને મતે ગુજરાતના પાટણના વાઘેલા પંશ્ચના રાજા વીસલદેવે તે વસાવ્યું એમ મનાય છે. આથી આ બાબતે વધુ સંશોધનની જરૂર રહે છે. ડૉ. આર. એન. મહેતા તેમના પુસ્તક 'વીસનગર'માં સંસ્કૃતના મૂળ શબ્દ 'વિસલ'-'વિસલ' એટલે નાનું અર્થ કરીને એ મૂળ શબ્દ વિસલ પરથી 'વિસનગર' એટલે કે નાનું નગર કહેવાયું હશે અને વડનગર એટલે મોટું નગર કહેવાયું હશે તેવું અનુમાન કરે છે. જ્યારે ઓચવલાલ માણેકલાલ મહેતા, બાડીઆ પોળ, વીસનગર (હાલ રાજકોટ) જણાવે છે કે, વિ. સં. ૧૦૧૦ ના વૈશાખ સુદ-૩ (અષાઢિજ)ને રવિવારે, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણના દાદા વીસલદેવે, પાટણના રાજા ભીમદેવને હરાવીને વીસનગર વસાવ્યું. તેમના મંત્રવ્યના સંદર્ભમાં તેમણે, મથુરા-નિવાસી ધર્મશાસ્ત્રી શાલીગ્રામ પંડ્યાની પાસે રહેલા તામ્રપત્રમાં એ વિગતો આપી છે તેમ જણાવ્યું છે. તેથી આ તામ્રપત્રની તપાસ કરીને, તેનું અધ્યયન કરવામાં આવે તો વીસનગરની સ્થાપના પર પ્રકાશ પડી શકે તેમ છે.
૫. મુનિશ્રી જિનવિજયજી લિખિત, 'પ્રાસ્તાવિક' "કાન્હડદે પ્રબંધ" (સંપાદક કે. જી. વ્યાસ) મુ'બઈ, ૧૯૭૭
૬. કાન્હડદેના વીરમદે, તેમના મેગલદે, તેમના અંબરાજ, તેમના ખેતશી અને ખેતશીના પુત્ર અખયરાજ થયા. પાદનોંધ-૪ પ્રમાણે, પૃ. ૧૨-૧૩
૭. ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરી (અનુવાદક), 'કાન્હડદે પ્રબંધ,' અમદાવાદ, ૧૯૨૪
૮. ડૉ. કાન્તિલાલ બળદેવરામ વ્યાસ (સંપાદક) 'કાન્હડદે પ્રબંધ,' ખંડ ૩-૪ ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૬-૧૦
૯. વિજયરાજ વૈષ, ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા, ૧૯૪૩, પૃ. ૫૨
૧૦. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી, 'ઇતર સાહિત્યકારો,' "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", ગ્રંથ-૫, અમદાવાદ, ૧૯૭૭, પૃ. ૩૨૫

મહાકવિ પદ્મનાભ વિરચિત 'કાન્હડદે પ્રબંધ'માં નિરૂપાયેલું સમાજજીવન...]

[૭૭

૧૧. ભોગીલાલ ગાંધી (સંપાદક), 'પુરુષાર્થની પ્રતિમા', વડોદરા, ૧૯૫૬, પૃ. ૫૭-૫૮
૧૨. પાદનોંધ ૮ પ્રમાણે, ખંડ-૧, ચોપાઈ ૫૧ તથા ૫૬, મુંબઈ, ૧૯૭૭, પૃ. ૬
૧૩. એજન, ખંડ ૩-૪ ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૪
૧૪. ભોગીલાલ જી. સાંડેસરા, 'સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને જૂની ગુજરાતીમાં લખાવેલી ઇતિહાસોપયોગી કૃતિઓ', "ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ", ગ્રંથ-૫, અમદાવાદ, ૧૯૭૭, પૃ. ૧૪
૧૫. પાદનોંધ ૧૧ પ્રમાણે, પૃ. ૨૮
૧૬. એજન, પૃ. ૨૯
૧૭. પાદનોંધ ૮ પ્રમાણે, ખંડ ૩-૪, ચો. ૨૩ થી ૨૮, મુંબઈ, ૧૯૭૭, પૃ. ૩
૧૮. પાદનોંધ ૭ પ્રમાણે, શ્લોક ૩૫ થી ૩૮, પૃ. ૮૫
૧૯. પાદનોંધ ૮ પ્રમાણે, ખંડ ૩, પૃ. ૫-૭
૨૦. એજન, ખંડ-૪, ચોપાઈ ૧૪-૨૦, પૃ. ૨૮
૨૧. એજન.
૨૨. એજન, શ્લોક ૫૦-૫૩, પૃ. ૩૧
૨૩. એજન, ખંડ ૧-૨ ની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬૬
૨૪. ઉમાશંકર જોશી, પુરાણોમાં ગુજરાત, પૃ. ૪૦
૨૫. પાદનોંધ ૮ પ્રમાણે પૃ. ૬૭
૨૬. એજન, પૃ. ૭૨-૭૪
૨૭. પાદનોંધ ૭ પ્રમાણે, ખંડ ૧, પૃ. ૧૬ તથા ખંડ ૩, પૃ. ચોપાઈ ૪૦ થી ૫૭
નોંધ : ડાહ્યાભાઈ પીતામ્બરદાસ દેરાસરીએ એ ગ્રંથની 'ભડાઉલી'માં નીચે મુજબના ૫૬ જાતના અશ્વોની માહિતી આપી છે.
(૧) ઉજ્જરા (૨) ગહરા (૩) કારા (૪) તોરકા (૫) ભારિજા (૬) સીંધૂયા (૭) અહિયાણા (૮) પહિડાણા (૯) ઉત્તરદેશના ઉંદિરા (૧૦) કુલયા, (૧૧) મધ્ય પ્રદેશના ચલુપડા (૧૨) દેવગરા દેશાઉ (૧૩) અંબરા (૧૪) એયાણા (૧૫) સંબ્રાણી, (૧૬) પાણી પંથા (૧૭) ઉરાહા (૧૮) શેરાહા, (૧૯) કાલીકંઠા (૨૦) કિહાડા (૨૧) કરડા (૨૨) કરડાગર (૨૩) નીલડા, (૨૪) મલ્હડા (૨૫) હરિપડા, (૨૬) શરેખંડા (૨૭) દૂંકકના (૨૮) ક્ષેત્ર ખુરાસાણી, (૨૯) બોરિયા (૩૦) લહિદૂયા (૩૧) ગંગેટિયા (૩૨) હંસજાદર (૩૩) ઉડરખમર (૩૪) ઉધરયા ફારણા (૩૫) ચપલચરણ વિસ્તીણ (૩૬) શાલીહોત્રી, (૩૭) ગંગાજલ તુરી (૩૮) કિહાડા તુરી (૩૯) ચાંપલા (૪૦) ચંગ (૪૧) કાલુઆ તુરંગ (૪૨) સુરંગી (૪૩) વાલી તેજ (૪૪) હાંસલા (૪૫) બોરિયા કેકાણ (૪૬) જાંબુઆ (૪૭) કુલચવના (૪૮) સેરાહા (૪૯) વાહર (૫૦) કાહેલા (૫૧) સિંદુયા (૫૨) કરડઈ (૫૩) માંટીપણ (૫૪) પૂડીઈ પંચવણું પદ્મણ (૫૫) અંબરજ કેકાણ અને (૫૬) ખુરાસાણી.
૨૮. પાદનોંધ ૮ પ્રમાણે, પૃ. ૭૫-૭૬

વીર રસના પ્રકારો

પી. યુ. શાસ્ત્રી*

કાવ્યમાં આલેખાતા રસોમાં શૃંગાર ભલે રાજ્ય હોય, પરંતુ વીર રસ પણ શૃંગાર રસ જેટલો જ મહત્વનો ગણાયો છે. શૃંગાર, વીર કે શાન્ત રસોમાંથી કોઈ પણ એક મહાકાવ્યમાં મુખ્ય રસ તરીકે આલેખાવો જોઈએ.^૧ એવી જ રીતે, નાટકમાં શૃંગાર કે વીર એમાંથી કોઈ એક મુખ્ય રસ હોવો જોઈએ.^૨ આમ નાટક અને મહાકાવ્યમાં શૃંગાર રસ જેટલું જ મહત્વ વીર રસનું છે એ સ્પષ્ટ છે. જ્યાં યુદ્ધ, ધર્મ, દાન વગેરેના ઉત્સાહ એટલો જધો હોય કે વ્યક્તિ તેને માટે જીવન કુરબાન કરવા તૈયાર થઈ જાય એવું આલેખાય ત્યાં વીર રસ જન્મે છે. આ વીર રસના ત્રણ પ્રકારો આપ્યાં ભરતે નાટ્યશાસ્ત્રમાં સર્વ પ્રથમ ગણાવ્યા છે તેમાં (૧) યુદ્ધવીર (૨) દાનવીર અને (૩) ધર્મવીરનો સમાવેશ થાય છે.^૩ ખુદ બ્રહ્માએ વીર રસના આ ત્રણ પ્રકારો કહ્યા છે એવા ભરતના કથનને મોટા ભાગના અલંકારિકોએ પ્રહવાકચની જેમ સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ જેમ શૃંગારના એ જ મુખ્ય પ્રકારો સંભોગ અને વિપ્રલંબને ગણાવવા છતાં તે અનંત બેદોવાળો ગણાયો છે, તેવી જ અંજલિ વીર રસમાં હોવાથી તેના અનેક બેદો થઈ શકે એમ માની શકાય.

ત્યારબાદ રુદ્રે ભરતનો મત સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારી યુદ્ધવીર, દાનવીર અને ધર્મવીર એ ભરતે ગણાવેલા ત્રણેય પ્રકારો ગણાવ્યા છે.^૪

એ પછી ધનંજયે વીર રસના પ્રકારો બાળ્યત ભરતને અનુસરી, અંશતઃ પોતાનો મૌલિક મત રજૂ કર્યો છે. ભરતને અનુસરી ધનંજય, વીર રસના ત્રણ પ્રકારો જ માને છે, છતાં ભરતના ધર્મવીર પ્રકારને બદલે દયાવીર નામનો વીર રસનો નવો જ પ્રકાર તે ગણાવે છે.^૫ ધનંજયે ગણાવેલા આ દયાવીર એ નવા પ્રકારને મોટા ભાગના અલંકારિકો સ્વીકારે છે.

તે પછી આચાર્ય બોળે ધનંજયના જેવો જ મત સ્વીકાર્યો હોવાનું જણાય છે, કારણ કે પોતાના ગ્રંથમાં તેઓ આ ત્રણ પ્રકારોનાં ઉદાહરણો રજૂ કરે છે.^૬

એ જ અરસામાં આચાર્ય મરમટે પોતાના ગ્રંથ કાવ્ય પ્રકાશમાં વીર રસની ચર્ચામાં ફક્ત યુદ્ધવીર પ્રકારના વીર રસનો એક જ શ્લોક^૭ ઉદાહરણ તરીકે આપ્યો છે. એટલા પરથી ધનંજયના વીર રસના ત્રણ પ્રકારો આચાર્ય મરમટ સ્વીકારતા હોવા વિશે કાવ્ય પ્રકાશના પ્રખ્યાત ટીકાકારોની ટીકાઓ જોતાં અનુમાની શકાય.

ત્યાર પછી આચાર્ય હેમચંદ્ર ધનંજયના દયાવીરને દૂર કરી ભરતના ધર્મવીર પ્રકારનો સ્વીકાર કર્યો છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ભરતના પ્રામાણ્યને ચુસ્ત રીતે વળગી રહી તેમણે કહેલા ત્રણ પ્રકારોને જ ગણાવે છે.^૮

એ પછી નાટ્યકર્તાના લેખકો રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર વીર રસના પ્રકારોમાં ધનંજયને બદલે ભરત અને હેમચંદ્રને અનુસરે છે. તેઓ ભરતના ત્રણ પ્રકારો ગણાવ્યા પછી ધનંજય કરતાં પણ વધુ ક્રાન્તિકારી મત સર્વ પ્રથમ રજૂ કરે છે. એ મત મુજબ વીર રસના અનેક પ્રકારો પડી શકે

* અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, એલ. ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

વીર રસના પ્રકારો]

[૭૯

છે. આ ક્રાન્તિકારી મત^{૧૭} સર્વ પ્રથમ રજૂ કરવાનું માન રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્રને ફાળે જાય છે. આ મતને વિસ્તારથી સ્થાપવાનું કાર્ય જગન્નાથે પાછળથી ક્યું છે.

ત્યારબાદ વાગ્બટાલંકારના લેખક વાગ્બટ,^{૧૦} નરેન્દ્રપ્રભ^{૧૧} અને કાવ્યાનુશાસનના લેખક વાગ્બટ^{૧૨} ભરત અને હેમચંદ્રને અનુસરી યુદ્ધવીર, દાનવીર અને ધર્મવીર એ ત્રણ પ્રકારોને સ્વીકારે છે.

તે પછી અલ્લરાજ^{૧૩} અને સિંહભૂપાલ^{૧૪} એ બંને આલંકારિકા વળી પાછા ધનંજયને અનુસરી ધર્મવીર પ્રકારને બદલે દયાવીર પ્રકારને સ્વીકારે છે.

એ બાદ વિશ્વનાથે ભરત અને ધનંજય બંનેના મતોનો સમન્વય કરી વીર રસના ચાર પ્રકારો સ્વીકાર્યા છે.^{૧૫} યુદ્ધવીર, દાનવીર અને ધર્મવીર એ ભરતે ગણાવેલા ત્રણ પ્રકારો સાથે ધનંજયે ગણાવેલો દયાવીર પ્રકાર. પણ વિશ્વનાથે સ્વીકાર્યો છે. આમ વિશ્વનાથે સમન્વયકારી નવીન મત રજૂ કર્યો છે.

વિશ્વનાથ પછી અમૃતાનંદ,^{૧૬} અજિતસેન,^{૧૭} વિજયવલ્લી^{૧૮} અને ભાનુદત્તે^{૧૯} ધનંજય ગણાવેલા વીર રસના ત્રણ પ્રકારો સ્વીકાર્યા છે. એટલે કે તેઓ ભરતના ધર્મવીર પ્રકારને સ્વીકારતા નથી જ.

એ પછી ગોસ્વામી ભક્તિ એ એક જ રસને માને છે. ભરતના વીર રસને તે વીરભક્તિ રસ કહે છે. વિશ્વનાથને અનુસરી આ વીરભક્તિ રસને ચાર પ્રકારનો ગણાવે છે.^{૨૦} એટલે વીરભક્તિ રસના યુદ્ધ, દાન, દયા અને ધર્મ એ ચાર પ્રકારો તે વળ્યે છે.

ત્યારબાદ મંગાનંદ^{૨૧} અને પદ્મસુંદર^{૨૨} ધનંજયના મતને જ અનુસરી વીર રસના યુદ્ધ, દાન અને દયા એ ત્રણ પ્રકારો સ્વીકારે છે.

૩૫ ગોસ્વામીની જેમ મધુસૂદન સરસ્વતી ભક્તિને જ એકમાત્ર રસ માને છે. તેથી તેમણે વીર રસના સ્થાયી ભાવ ઉત્સાહના ત્રણ પ્રકારો (૧) દ્યોત્સાહ (૨) દાનોત્સાહ અને (૩) ધર્મોત્સાહ ગણાવ્યા છે.^{૨૩} ભક્તિમાં યુદ્ધ તો હોય જ નહીં. માટે યુદ્ધોત્સાહ પ્રકાર માન્યો નથી. મધુસૂદને કહેલા ઉત્સાહના ત્રણ પ્રકારો અને તેનાં ઉદાહરણો પરથી તેઓ વીર રસના ત્રણ પ્રકારો માનતા હોવાનું અનુમાન કરી શકાય. આમ યુદ્ધવીરને ન સ્વીકારનારા આલંકારિક મધુસૂદન એકલા જ અપવાદરૂપ છે.

એલે, જગન્નાથે વીર રસના પ્રકારોની બાબતમાં વિશ્વનાથના મતને અનુસરી ચાર પ્રકારો માન્યા છે.^{૨૪} એટલું જ નહીં, એ પછી રામચંદ્ર ગુણચંદ્રને અનુસરી, તેમનાથી એક ડગલું આગળ વધી વીર રસના શૃંગાર રસની જેમ ધણા પ્રકારો થઈ શકે એવો અવનવીન મત^{૨૫} વિસ્તારપૂર્વક રજૂ કર્યો છે. જગન્નાથ કહે છે કે પ્રાચીનોએ ગણાવેલા ચાર પ્રકારો ઉપરાંત સત્યવીર એ પાંચમો પ્રકાર ગણવો પડે. તેને જો ધર્મવીર પ્રકારમાં સમાવો તો દયાવીર અને દાનવીર એ બે પ્રકારોને ધર્મવીર પ્રકારમાં સમાવવાનો અનિષ્ટ પ્રસંગ આવશે. એ ઉપરાંત છઠ્ઠો પાંડિત્યવીર પ્રકાર પણ ગણાવી શકાય. આ પાંડિત્યવીરને જો યુદ્ધવીરમાં સમાવો તો ક્ષમાવીર એ સાતમા પ્રકારને એની જેમ સમાવી નહીં શકાય. વળી બલવીર એવો આઠમો પ્રકાર પણ ગાનવો પડે. હવે જો બલવીર પ્રકારમાં ગર્વ એ ભાવનો ધ્વનિ હોય છે એમ કહી તેને રસ ના માનો તો યુદ્ધવીરમાં પણ આવા ભાવ ધ્વનિઓ ખતાવી શકાય કે જે અનિષ્ટ છે. વળી દયાવીરમાં ઉત્સાહ હોય છે એ માનતા હોવાથી બલવીરમાં પણ ઉત્સાહ જ માનવો પડશે. આમ વિસ્તૃત છણાવટ કરી જગન્નાથ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે કે

વીર રસના ધણ પ્રકારો પાડી શકાય છે. કવિઓ શૃંગાર રસને મુખ્ય માને છે અને તેના અનેક પ્રકારો પાડે છે તેવી જ રીતે વીર રસ શૃંગાર જેવો મુખ્ય હોવાથી તેના ધણ પ્રકારો પડે એ સ્વાભાવિક છે. આમ જગન્નાથનો મત રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્રના મતનો વિસ્તાર છે એમ કહેવું રહ્યું.

જગન્નાથના આવા મત પછી પણ વિદ્યાભૂષણ^{૨૬} અને વિશ્વેશ્વર^{૨૭} વીર રસના ચાર પ્રકારો સ્વીકારે છે એ નોંધવું જોઈએ.

એ પછી વિદ્યારામ,^{૨૮} ભૂદેવ શુક્લ,^{૨૯} ગોવિન્દ^{૩૦} અને કૃષ્ણકવિ^{૩૧} એ બધા જ ધનંજયને અનુસરી વીર રસના તેમણે આપેલા ત્રણ પ્રકારો સ્વીકારે છે. ધર્મવીર એ એક પ્રકારને તેઓ સ્વીકારતા નથી. કાવ્યપ્રદીપના ટીકાકાર વૈદ્યનાથ તત્સત્ ધર્મવીર પ્રકારનો વીર રસ ધનંજયે દશ-શ્લોકમાં માન્યો નથી,^{૩૨} માટે સ્વીકારી ના શકાય એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહે છે.

ટૂંકમાં, વીર રસના યુદ્ધવીર અને દાનવીર એ બે પ્રકારો સર્વસંમત છે. દયાવીર પ્રકાર ભરતે ન આપ્યો હોવા છતાં ધનંજયે આપ્યો હોવાથી ધણ બધા સ્વીકારે છે. ફક્ત હેમચંદ્ર અને તેમની પરંપરાના થોડાક આલંકારિકો દયાવીરને બદલે ધર્મવીરને સ્વીકારે છે. વિશ્વનાથ અનેનો સમન્વય કરી ચારે પ્રકારોને સ્વીકારે છે. વિશ્વનાથના મતને પાછળથી થોડાક આલંકારિકોએ સ્વીકાર્યો છે. રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર તથા જગન્નાથ વીર રસના અનેક પ્રકારો છે એવો મત ધરાવે છે એમ સત્તાત્મેક રીતે કહી શકાય.

તટસ્થ રીતે જોતાં, આલંકારિકોએ ભરતે આપેલા ચાર અલંકારોને બદલે ધણ અલંકારો સ્વીકાર્યા છે તથા શૃંગાર રસના અનંત પ્રકારના સ્વીકારની જેમ વીર રસના પણ અનેક પ્રકારો સ્વીકારવા ઘટે એવા તારણ ઉપર આ બધી ચર્ચાને અંતે આપણે આવી શકીએ.

પાદટીપ

૧. વાંચો : શૃંગારવીરશાન્તાનામેકોડઙ્ગી રસ દ્રશ્યતે । ‘વિશ્વનાથકૃત સાહિત્યદર્પણ’, ૬/૩૧૭, નિર્ણય-સાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૬ તર્કવાગીશની ટીકા સાથે.
૨. વાંચો : एक एव भवेदङ्गी शृंगारो वीर एव वा । એજન, ૬/૧૦
૩. દાનવીરે ધર્મવીરં તથૈવ ચ । રસં વીરમપિ પ્રાહ્ બ્રહ્મા ત્રિવિધમેવ ચ ॥ ‘ભરતકૃત નાટ્યશાસ્ત્ર’, ૬/૭૯ હરિદાસ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા, કાશીમાંથી પ્રકાશિત.
૪. ઉત્સાહાત્મા વીરઃ સ ત્રેષા યુદ્ધધર્મદાનેષુ । ‘કાન્ધાલંકાર’, ૧૫/૧ નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૮
૫. વીરઃ પ્રતાપવિનયાધ્યવસાયસત્ત્વમોહાવિષાદનયવિસ્મયવિક્રમાદ્યૈઃ ।
ઉત્સાહભૂઃ સ ચ દયારણદાનયોગાત્ ત્રેષા કિલાત્ર મતિગર્વધૃતિપ્રહર્ષાઃ ॥
‘દશશ્લોક’, ૪/૭૨, વિદ્યાભવન સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા, આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૬૨
૬. જુઓ : ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’, ૫/૧૬૬, કારિકાના ઉદાહરણશ્લોકો ૧૦૪, ૧૦૫ અને ૧૦૬, નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૪

૭. જુઓ : 'કાવ્યપ્રકાશ', ૪/૬ પરનો ક્ષુદ્રાઃ સંત્રાસમેતે ૦ એ ઉદાહરણ શ્લોક બોમ્બે સંસ્કૃત સીરીઝ આવૃત્તિ, ઝળકીકરની ટીકા સાથે.
૮. નયોદિવિમાવઃ સ્વૈર્ચ્છાનુભાવો ધૃત્યાદિવ્યભિચાર્યુત્સાહો ધર્મદાનયુદ્ધમેદો વીરઃ । 'કાવ્યાનુશાસન', ૨/૧૪, રસિકલાલ પરીખ સંપાદિત, ઈ. સ. ૧૯૩૮
૯. સ ચાનેકધા યુદ્ધયુર્મદાનગુણપ્રતાપાવર્જનાદ્યવાધિમેદાત્ । 'નાટ્યદર્પણ', ૩/૧૬, ૫૨ની વૃત્તિ, ગ્રંથપ્રસાદ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, વડોદરાની આવૃત્તિ.
૧૦. ઉત્સાહાત્મા ભવેદ્ વીરસ્ત્રિધા ધર્માજિદાનતઃ । 'વાગ્બટાલંકાર', ૫/૨૧, નિર્જયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૮
૧૧. ઉત્સાહો દાનયુધ્ધર્મમેદો વીરસઃ સ્મૃતઃ । 'અલંકાર મહોદધિ', ૩/૨૦, આચકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ, વડોદરાની આવૃત્તિ.
૧૨. સ ચ ત્રિધા-દાનવીરો ધર્મવીરો યુદ્ધવીરશ્ચ । 'કાવ્યાનુશાસન', અધ્યાય ૫, પૃષ્ઠ ૨૬ ૫૨ની વૃત્તિ, નિર્જયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૧૫
૧૩. દયાયાં સમરે ચૈવ તથા દાનવિધાવપિ । સ ચ ત્રિધૈવ કથિતો મુનિર્મિરતદ્વિમિઃ ॥ 'રસરતન-પ્રદીપિકા', ભારતીય વિદ્યાભવનની આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૪૫
૧૪. ઉત્સાહો વીર ઉચ્યતે ॥ ણ્ણા ત્રિધા સમાસેન દાનયુદ્ધદયોદ્ભવઃ । 'રસાણુવસ્તુધાકર', ૨/૨૩૭-૨૩૮, અડ્યાર લાઈબ્રેરી પ્રકાશન, ઈ. સ. ૧૯૭૯
૧૫. સ ચ દાનધર્મયુદ્ધૈર્દયા ચ સમન્વિતશ્ચતુર્ધા સ્યાત્ । 'સાહિત્યદર્પણ', ૩/૨૩૪, નિર્જયસાગર આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૬, તર્કવાગ્મીશની ટીકા સાથે.
૧૬. ઉત્સાહસ્તુ વિમાવાઘૈઃ પુષ્ઠો વીરસો ભવેત્ । દાનવીરો દયાવીરો યુદ્ધવીરસ્ત્રિધા યથા ॥ 'અલંકાર-સંગ્રહ', ૩/૪૨ અડ્યાર લાઈબ્રેરી પ્રકાશન, ઈ. સ. ૧૯૪૯
૧૭. ઉત્સાહો યો વિમાવાઘૈઃ પુષ્ઠો વીરસો મતઃ । સોઽપિ દાનદયાયુદ્ધમેદેન ત્રિવિધો મતઃ ॥ 'અલંકારચિંતામણિ', ૫/૧૦૬, ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન, ઈ. સ. ૧૯૭૩
૧૮. ....વ્યક્તો વીરસો મતઃ । ભાવૈશ્ચતુર્ભિઃ સ રસઃ ત્રિવિધઃ પુનરુચ્યતે ॥ દાનવીરદયાવીરયુદ્ધવીર પ્રકારમાક્ । 'શૃંગારાણુવચ્ચંદ્રિકા', ૩/૮૬-૮૭, ભારતીય જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશન ઈ. સ. ૧૯૬૯
૧૯. પરિપૂર્ણઃ ઉત્સાહઃ સર્વેન્દ્રિયાણાં પ્રહર્ષો વા વીરઃ । સ ચ ત્રિધા, યુદ્ધવીરદાનવીરદયાવીરમેદાત્ ॥ 'રસતરંગિણી તરંગ', ૬, પૃષ્ઠ ૪૪, કાશી અંથરતનમાલા પ્રકાશન, કાશી
૨૦. સૈવોત્સાહરતિઃ સ્થાયી વિમાવાઘૈર્નિજોચિતઃ । આનીયમાનઃ સ્વાચ્છત્વં વીરમક્તિરસો ભવેત્ ॥ યુદ્ધદાનદયાધર્મશ્ચતુર્ધા વીર ઉચ્યતે । 'હરિભક્તારસામૃતસિંધુ', ઉત્તર વિભાગ, ૩/૧-૨, વિદ્યાવિલાસ પ્રેસ, વારાણસીમાંથી પ્રકાશિત, ઈ. સ. ૧૯૩૨
૨૧. યુદ્ધદાનદયામેદાત્ ત્રિવિધો વીર ફેરિતઃ । 'કલ્પજૂપણ', ૫/૬૬, નિર્જયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૬
૨૨. સ્યાદુત્સાહમયો વીરો દયાદાનરણોદ્ભવઃ । 'અકબરશાહિ-શૃંગારદર્પણ', ૪/૩૫, અનૂપ સંસ્કૃત લાઈબ્રેરી પ્રકાશન, બીકાનેર, ઈ. સ. ૧૯૪૩

૨૩. જુઓ : 'ભક્તિરસાયન', ૨/૨૧, ૨૨ અને ૨૩, વિદ્યાવિલાસ પ્રેસ, વારાણસીમાંથી પ્રકાશિત.
૨૪. વીરશ્વતુર્ધા । દાનદયાયુદ્ધધર્મેસ્તદુપાધેસ્તાહસ્ય ચતુર્વિધત્વાત્ । 'રસગંગાધર', પૃ. ૩૭, નિર્ણય-સાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૦
૨૫. ક્લેષં વીરસસ્ય ક્ષાતુર્વિધ્યં પ્રપાદ્યતે પ્રચામનુરોધાત ।
વસ્તુતસ્તુ બહવો વીરસસ્ય શૃંગારસ્યેવ પ્રકારા નિરૂપયિતું શક્યન્તે । એજન, પૃ. ૪૨
૨૬. યુદ્ધદાનદયાધર્મેર્વત્વાદ્ વીરશ્વતુર્વિધઃ । 'સાહિત્યકૌશલ ઉલ્લાસ', ૪/૮ ૫૨વી વૃત્તિ, નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૬૭
૨૭. ઉલ્લાહસ્થાવિધાઓ વીરઃ ।.....એષ દાનદયાયુદ્ધધર્મેરૂપાણામુલ્લાહોપાધીનાં મેદાચ્ચતુર્ધા । 'રસયંત્રિકા, વીરસ પ્રકરણ', હરિદાસ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા, કાશીમાંથી પ્રકાશિત, ઈ. સ. ૧૯૨૬
૨૮. યુદ્ધદાનદયામેદૈર્વીરસ્તુ ત્રિવિધો મતઃ । 'રસદીપિકા', ૪૩, રાજસ્થાન પુરાતત્ત્વ ગ્રંથમાલા પ્રકાશન, ઈ. સ. ૧૯૫૯
૨૯. ....સોડયે વીરસ્ત્રિધા મતઃ । યુદ્ધક્રીરો દાનવીરો દયાવીરસ્તથાપરઃ ॥ 'રસવિલાસ', ૨/૪૨, પૂના ઓરીએન્ટલ બુક હાઉસ, પૂનામાંથી પ્રકાશિત.
૩૦. સ જ ત્રિધા, યુદ્ધવીરો દાનવીરો દયાવીરશ્ચ । 'કાવ્યપ્રદીપ', પૃ. ૮૨, નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૩
૩૧. સર્વેન્દ્રિયગ્રહણેસ્તુ રતો ક્રીરઃ, સ તુ ત્રિધા । દાનવીરદયાવીરયુદ્ધવીર વિમેદતઃ ॥ 'મંદારમરંદન્ય મુ', પૃ. ૧૦૪, નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૨૪
૩૨. યદ્યપિ ધર્મવીરોડપિ કૈશ્ચિદ્ યુધિષ્ઠિરાદિકસ્તસ્તથાપિ દશરૂપકાદૌ ત્રય એવ કથિતાં હિતિ તાવન્ત એવોક્તાઃ । 'કાવ્યપ્રદીપ', ૫૨ની વૈજનાથ તત્સત્ત્વની પ્રભા ટીકા, પૃ. ૮૩, નિર્ણયસાગર આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૩૩

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રવાદ : ‘હિંદ અને બ્રિટાનિયા’ (૧૮૮૫)માં વ્યક્ત થયેલી રાષ્ટ્રીય ભાવના*

જયકુમાર ર. શુક્લ +

ઇતિહાસકાર અને સાહિત્યકાર વચ્ચે એક મોટો તફાવત એ છે કે ઇતિહાસકાર તેણે પસંદ કરેલા વિષયવસ્તુનું નિરૂપણ ચોક્કસ સમય અને સ્થળના સંદર્ભમાં કરે છે, જ્યારે સાહિત્યકાર આ મર્યાદાથી પર રહીને તેની કથામાંથી સાર્વાત્રિક સત્ય (Universal truth)ની ઓળ કરે છે. ઇતિહાસકાર તેને પ્રાપ્ત થયેલી સાધન-સામગ્રીને આધારે તેના પોતાના દૃષ્ટિકોણ અનુસાર ઐતિહાસિક પ્રસંગોને સમજાવે છે; ત્યારે બીજી તરફ સાહિત્યકાર એક સર્જક હોઈ તે કાદ્દપનિક પાત્રો દ્વારા વાચક સમક્ષ આદર્શો રજૂ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીએ તેમની મહાન કૃતિ “સરસ્વતીચંદ્ર”માં એક તરફ પ્રાચીન હિંદુ સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો અને આદર્શોને ઝીલ્યા તો બીજી તરફ તેમણે પ્રાચીન અને અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોને પણ વાચા આપી અને આ રીતે તેમણે આ બંને સંસ્કૃતિઓનાં લક્ષણોને ૧૯ મા સૈકાના પરાધીન ભારતીય જીવન સાથે વણી લઈને સ્વદેશ પ્રેમ અને સમાજ સેવાનાં પરંપરાગત તત્ત્વોને બિરહાવ્યાં, તેની સાથે સાથે તેમણે પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે સેતુ બાંધવાના પણ ભગીરથ પ્રયાસો કર્યા. ગોવર્ધનરામે ઐતિહાસિક સંશોધનની પદ્ધતિઓ અપનાવી હોત તો આ શક્ય જ ન બનત. આ જ કારણથી તેમણે એક સર્જનશીલ કલાકૃતિ દ્વારા પરાધીન ભારતની તે સમસ્યાઓને સમજાવવાને પ્રયાસ કર્યા.

આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના સમકાલીન ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈએ (૧૮૫૪-૧૯૧૨) પણ તેમની પાસે ઐતિહાસિક સામગ્રી હોવા છતાં તેમની કૃતિ તરીકે તેમણે નવલ-કથાનું સ્વરૂપ અપનાવ્યું. તેમણે જો ઐતિહાસિક સંશોધનની પદ્ધતિઓ અપનાવી હોત તો તેમને નક્કર હકીકતોને જ વક્ષાદાર રહેવું પડત અને પોતાની કલ્પના શક્તિને લેશમાત્ર સ્થાન ન રહેવા પામત. પરંતુ તેમણે કલાકૃતિનું સ્વરૂપ અપનાવ્યું અને તે સમયે મુંબઈથી તેમના દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતા “સ્વતંત્રતા” નામના અખબારમાં તેમણે “પહાડ પર ભરતખંડના હેતરવી” શીર્ષક હેઠળ ૧૮૭૯ માં ઐતિહાસિક પ્રગટ કરવા માંડી.^૧ ત્યાર બાદ ૧૮૮૫ માં એટલે કે હિંદી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની સ્થાપનાના વરસે જ તે “હિંદ અને બ્રિટાનિયા”ના શીર્ષક હેઠળ મુંબઈથી પ્રસિદ્ધ કરી. ગુજરાતી ભાષાની આ સૌ પ્રથમ રાજકીય નવલકથા હતી.

* Research Paper read at the National Seminar on “History and Literature : Their Inter-Relationship in the field of Research” (9-11 Feb. 1991) at Sardar Patel University, Vallabha Vidyanagar.

+ નિવૃત્ત અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

ઈચ્છારામ સૂર્યરામનો જન્મ સુરતમાં થયો હતો અને તેમણે તેમનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પણ સુરતની મિશન સ્કૂલમાં લીધું હતું. જે કે નળાણી શારીરિક સ્થિતિને લીધે તેઓ મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી શક્યા નહોતા. ૧૯ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી સુરતમાં સામાજિક જગૃતિ આવતી જતી હતી. તે સમયે દુર્ગારામ મહેતાજી, દિનમણિશંકર, દાદોબા પાકુરંગ અને કવિ નર્મદ જેવા પ્રખર સમાજ સુધારકો તેમની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સામાજિક અનિષ્ટો સામે જોડાઈ ઉપાડી રહ્યા હતા.^૨ રાજકીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સુરત અમદાવાદની સરખામણીમાં ઘણું વધારે ઉદ્દામવાદીનગર હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં સુરતે મીઠાના આકરા કરવેરાની આબતમાં બ્રિટિશ સરકાર વિરુદ્ધ બ'ંડ ક્યું હતું.^૩ તે જ પ્રમાણે ૧૮૬૦ માં જ્યારે બ્રિટિશ સરકારે ગુજરાત ઉપર આકરો આવકવેરા ઝીંક્યો ત્યારે સુરતના લોકોએ જખરદસ્ત હડતાલ પાડીને તેનો વળતો જવાબ આપ્યો હતો.^૪ પાછળથી જ્યારે હિંદ રાષ્ટ્રીય મહાસભામાં 'મવાળ' અને 'જહાલ' પક્ષો પડ્યા ત્યારે સુરતના રાજકીય નેતાઓ જહાલ પક્ષની પડખે ઊભા રહ્યા. આમ ઇચ્છારામ દેસાઈએ સુરતમાંથી ઉદ્દામવાદી સંસ્કારો સાહજિક રીતે જ મેળવ્યા હતા. 'હિંદ અને ખિટાનિયા'માં તેમની ઉદ્દામવાદી વિચારસરણી દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

આ નવલકથામાં ત્રણ મુખ્ય પાત્રો છે અને તેમને દેવી અથવા તો સ્ત્રી-શક્તિની ઉપમા આપી છે. આ પાત્રો 'હિંદ' 'ખિટાનિયા' અને 'સ્વતંત્રતા' છે અને ચોથું નાતું પાત્ર 'દેશહિત' છે. આ 'દેશહિત'ને હિંદ દેવીના સંતાન તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. તેમની વચ્ચેના સંવાદો દ્વારા લેખક હિંદ અને ઇંગ્લેન્ડની સંસ્કૃતિઓની ખૂબીઓ વાચક સમક્ષ રજૂ કરે છે અને સંવાદો દ્વારા જ તેઓ ઇંગ્લેન્ડ અને હિંદની સારી અને નરસી બાજુઓને અભિન્યક્ત કરે છે. પરંતુ આ અંગે આપણે ખુદ લેખકની જ પ્રસ્તાવનાને ટાંકીશું તો તે, ૧૯ મા સૈકાના રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સંજોગોને તેમજ લેખકના દૃષ્ટિબિંદુને સમજવામાં સહાયરૂપ થઈ પડશે. લેખકે તેમની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે :

“ફેરફાર એ આ સૃષ્ટિનો સર્વમાન્ય નિયમ છે, અને તે જ નિયમાનુસાર મનુષ્ય જીવંતીને રાજકીય વિષયમાં હંમેશાં બનાવે અને છે. હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ફેરફારનો અપૂર્વ નમૂનો છે, ... ૧૮૭૬ થી ૧૮૮૦ સુધીના પાંચ વર્ષમાં આ દેશમાં મોટો રાજકીય ગડબડાટ ચાલ્યો થયો હતો, ને ૧૮૮૩ માં કાળાને ગોરાના મન ધણા તપી ગયાં હતાં; ત્યારે મનેના ગુણુઅવગુણુ દર્શાવવા એવી મારી મનોવૃત્તિ થઈ. તેને અનુસરીને આ ઐતિહાસિક નિબંધ રચાયો છે. કાળાગોરાના, દેશીપર-દેશીના આર્થ અને અંગ્રેજના મનના ઊભરાઓ કોઈ પણ પારીક તણાતડીને સમયે બહાર જોડાનેર ઊભરાઈ આવે છે, અને તેથી અસંતોષ ને અપ્રીતિ, વૈર ને દ્વેષ વધવાનો ભય વારંવાર રહે છે. બંને પક્ષ સામસામા એકબીજાનું જૂઠું ઇચ્છી અતિ અધટિત, અમર્યાદિત જૂઠું બોલે છે. એ બંને આ નિબંધ અપક્ષપાત ને નિર્મળ મને વાંચશે તો તેઓને કહેવું પડશે કે બંને પક્ષ સરખા દોષને પાત્ર છે. તથાપિ કંઠી કંઠી આ ગ્રંથમાં ખિટાનિયાનો પક્ષ પ્રસિદ્ધ ખેંચેલો જણાશે તેનું કારણ સ્પષ્ટ છે. યોગની અનુકૂળતાઓ મોગલ-મરાઠાનો પરાજય પમાડી જે રાજ્ય આજે સર્વોપરી પ્રથક તપે છે, અને દુનિયાની સર્વથી શ્રેષ્ઠ પ્રજા પર રાજ કરે છે, તો તે બનાવમાં ઈશ્વર આજા વિશેષ હોવી જોઈએ એમ વિદ્વાનોને અનુસરી મારું માનવું છે, ને તે જ ખરું છે.”^૫

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રવાદ : 'હિંદ અને ખિટાનિયા' (૧૮૮૫)માં વ્યક્ત થયેલી રાષ્ટ્રીય બાવના] [૮૫

આ રાજકીય નવલકથાનું ઐતિહાસિક મહત્વ એ છે કે તેમાં લેખકે તેમની ખરેખર લાખા દ્વારા બ્રિટિશ સરકારની નીતિઓ વિષે પોતાના હિંમતજયાં વિચારો વ્યક્ત કર્યા છે. આ ગ્રંથે જાહેરના શિક્ષિત વર્ગમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો હતો. આ નવલકથાએ એક બાજુ વફાદાર એંગ્લો-ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો તથા ખીજીબાજુ રાષ્ટ્રવાદી અખબારો વચ્ચે તીવ્ર વિવાદ જન્માવ્યો હતો. એંગ્લો-ઇન્ડિયન અખબારોએ તેની આલોચના કરી હતી, જ્યારે રાષ્ટ્રવાદી વર્તમાનપત્રોએ તેની પ્રશંસા કરી હતી. ઇંગ્લેન્ડ, યુરોપ તથા યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં અગ્રિમ અખબારોમાં પણ આ ગ્રંથ વિષે ચર્ચાઓ થઈ હતી.^૬

આ નવલકથાના સંવાદોમાં વ્યક્ત થતી ઐતિહાસિક ઘટનાઓ તથા તત્કાલીન લોકોની જાગૃતિ દર્શાવતાં કેટલાંક ઉદાહરણો અત્રે રજૂ કરું છું :

હિંદ દેવીના પુત્ર દેશહિતે કહ્યું;...“જે ભૂમિ પર સદાકાળ વિજય વિજયનો હર્ષનાદ મીસે અને જે ભૂમિની દેવી ખીજા સર્વ દેશોની મહારાણી તરીકે ગિરાજતી એવી આ મહાદેવી! તું આજ વહેતાં લોહીએ, નિસ્તેજ વદને આમ રખડે, એ શું થોડું દયામણું છે? તે પૂર્વના રંગ કયાં ગયા? કયાં ગઈ તે પૂર્વની રિદ્ધિ, સિદ્ધિ સમૃદ્ધિ? કયાં ગયું તે શ્રેય શૌર્ય? તે યુદ્ધ રંગ કયાં છે?...અરે તે સ્વતંત્રતા કયાં ગઈ?...”

“તે સર્વ બ્રિટાનિયા પાસે છે,” મહારાણી હિન્દ બોલ્યાં, “મારા પ્રિય પુત્ર! મારા બાંધવો તે સમુદાય બ્રિટાનિયાએ લઈ લીધું છે. તેણે સર્વને નિરાધાર ને આશ્વાસન કીધા છે. એટલું જતાં તે ગુમાન ધરાવે છે કે, મેં હિન્દના પુત્રને આભારી કીધા છે? કેવા પ્રકારે? કેળવણી આપી વીરક્ષિત બનાવી દીધા; સદા સંતોષમાં મહાલવાની શિક્ષા આપી, અમે તમારું રક્ષણ કરીશું માટે અસ્થાયી તમારે જરૂર નથી એમ કહી તે લઈ લીધા; સૈન્ય વર્ગમાં આર્યસ્થાનીઓ તો જાણે લાયક જ નથી એમ ધારી તેને તાલીમ આપતી જ નથી...દેશી રાજ રાખ્યાં, પણ તે નહિ જોવા કરી દીધાં; સિલા-ચતથી અગ્ન્યજ્ઞ મંગાવવા દીધાં, પણ તે આવ્યા પછી, તમારે તેનો શો ઉપયોગ કરવો છે, અમે તમારા રક્ષણકર્તા કેવા સામર્થ્યવાન છિયે, એમ સમજાવી છિનવી લીધાં,...દેશી રાજ્યોનાં સૈન્યોનો નાશ કરવાની છૂપી ઇચ્છા દર્શાવી;...મારા પુત્રને મનુષ્ય પ્રાણીમાંથી રદ કીધા, કેમકે સ્વતંત્ર હક્ક વિના સ્વદેશાભિમાન નહિ અને સ્વદેશાભિમાન વિના મનુષ્ય જ નહિ...”^૭

હિન્દરાણીએ કશા પણ ડર વગર કરડાકીમાં પ્રતિ ઉત્તર વાળ્યો; “ગર્વિષ્ટ ઓરત! તું શું જાણે એક લાકડીએ હાંકે છે કે? રાજ્યમદ ને ધનમદ એટલો ન રાખ; બુદ્ધિમંદ ને સમૃદ્ધિમાં છકેલી! મોટમોટાના ગર્વ અતિશય સુંદર સ્વરૂપમાં શોભ્યા ને ખંડિત થયા, તો તું કોણ હિસાબમાં?...ખરકા બળ પર ધૂમી આટલો બધો મદ! કઈ સૈનિક રચના રચી તે વિજય મેળવ્યા? દોલતમદ થઈ તેમાં શું? યુદ્ધ કુશળતા દર્શાવવી હોય તો જોજો કોઈ દહાડો મારો હાથ, પણ હમણાં”.

ભારતને થયેલા અન્યાયો વર્ણવતાં લેખકે લાખો દેશવાસીઓમાં જાગૃત થયેલી રાષ્ટ્રીયભાવનાને વાચા આપતાં જણાવ્યું છે :

“...તારી અવ્યવસ્થ રાજનીતિના આધારે ને જુલમથી હજારો બંદે લાખો મારા રંક બાલકો પાયમાલ થઈ ગયાં છે તે પાછાં આપ; ડેલહાઉસીની પોતાની એકલપેટી, રેતું કેહે છે તેવી માંસરકત-હારી રાજનીતિથી જે રાજ્યો હોઈયાં થયાં છે તે પાછાં આપ; નિઝામનો વરાડ પ્રાંત જે વિનાહકકે તારા હાથમાં છે તે પાછો આપ;...મારી જાહેજલાલીએ પ્રકાશતાં શહેરો, નગરો, જેમનાં કારખાનાનાં

હું-નરથી આખી દુનિયા હેરતમંદ થઈ પ્રશંસા કરતી હતી...જેમના જેવા તારા માન્યેસ્ટરને બર-મિંગદામ આપાદીની ચઢતીની ટોચ પર પહોંચ્યાં છે, તેવાં મારાં નગરો પાછાં આપ; લાડ કદોવ અને વારન હેરિંગ્સ મારા પુત્રોના ડાયાંમાંથી જે અનર્ગળ દોલત હિરા, મોતી, માણિક, સુન્દર, સુન્દર વિગેરે લઈ ગયા છે તે પાછું આપ.....આર્યાવર્તના પહાડમાંથી આજ પચાસ વર્ષ થયાં દોલત ખમ્મની નહીએ અમર ઝરો, ધોધધધ સપાટાભેર ઈશ્વંડ સાગરમાં પડે છે અને તે ધોધધો ને પટ હંમેશ વધતાં જ ગય છે....તે દ્રવ્યનો ધોધધો આ આજુએ રેડ.....”૯

શિટાનિયાએ જવાબ વાળ્યો; “મેં તો કશું ચુમાવ્યું જ નથી? તારા તરફથી મેં કશું શોધ્યું જ નથી?.....કલકત્તાના બ્લાક હોલમાં પેલા ઘાતકી સુરાજહોલાએ મારા પુત્રોનાં દીલ કપાવે તે રીતે પ્રાણ લીધા તે કેવું કમકમાટ ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ છે?” ભારતના લોકોએ અંગ્રેજોનો જહાનુસેથી સામનો કર્યો, કેટલાકે તેમના કૃત્યોનો અદ્દલો લીધો તથા તેમની ૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં કતલ કરી તે વિષે ફરિયાદ કરતા શિટાનિયા જણાવે છે :

“.....તારી પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીમાં મારા પુત્રોને કાપી નાંખી, પાણીને લોહી એક કાપાં તે તારું મહા અહ્મુત કર્મ હશે? લખનૌ અને મુલતાનમાં સગાં સંબંધીનો મિલાપ કરાવ્યા વગર તરફડીયાં મારતાં જે સંહાર વાળ્યો તેનો અદ્દલો કોણ આપી શકશે? કાનપોરના કુવામાં સેંકડો, મારા એકલા પ્રિય બાલકો નહિ, પણ મારી કોમળ સુકુમાર દેવંગત સરખી દુહિતાઓના તેના નિર્દોષ, નિર્બળ નિરપરાધી અચ્ચાંઓ સહિત કકડાશુકલા કાપાં, અમળાઓને બાળકોને ન ખમાય એવી રીતે ચીરી નાંખ્યાં, સ્ત્રીઓના સ્તનો ન ખમાય એવી સ્થિતિમાં કાપી નાંખ્યાં, શરણાગતના પર અધર્મિત બલાતકાર કરી તેમની લાજ લૂંટી, અને એ બધાં છતાં તેમના પ્રિય પતિઓ સમક્ષ તેમને હથકી પાડી, કાપી નાંખી, કુતરાંઓને બક્ષ માટે સોંપી દીધી એ શું? અફસોસ! આ લીધાં કર્મ યાદ કરતાં મારો જીવ ઉકળે જાય છે. એ વળી દૂર નહિ, પણ ગઈ વીસીમાં જ અન્યું છે, તે કંઈ જ નહિ કે હિન્દ રાણી? એ બધાનો અદ્દલો શાથી વળે?.....”૧૦

શિટાનિયાના પ્રતિ ઉત્તરથી હિંદરાણીએ ૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં ભારતના લોકો પર ચુબરાયેલા ગુલમની કથા સંબળાવતાં કહ્યું :

“.....હું ત્રણગણા રોષથી ને દ્વેષથી “૫૭ ના બળવા”ને જોય છે, પણ સેંકડો મારા બાલકોને અલગ વયન આપ્યા પછી, વેરનાં ભડકાં સમાવવા, ખારિલા માનવૃણુમાં અંધ અનેલા સતાધારીઓએ તેમાંના કેટલાકને જાંધે મસ્તકે ઝાડે લટકાવ્યા, ને કેટલાકને તોપના ધોળાએ હવામાં ઉરાડી નાંખ્યા અથવા તેમના અવયવોના ટુકડેટુકડા કરી ગીધ, કાગડા, કુતરાને ખાંવા માટે પવનમાં ઉરાડી દીધા. અનાથ સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મરણથી ધરખાર વગર, જેમનાં ઘરો બળવામાં મદદને બહાને તે લૂંટી લીધાં છે તેઓ તીવ્ર પડતા તાપમાં ઉધાડે પગે બળે છે, તેની કોણ ફાદ લે છે?... ગામડાંના ગામડાં ભડકે લગાડ્યાં, એ શું?.....અપરાધીને નિર્દોષ સર્વની સામટી કતલ કરી નાંખી!.....શરણાગત શાહમ્મરાઓને તોપના મુખ આગળ ધર્યાં, એ શું કંઈ નહિ?.....તારા રક્તમાં એક પિંદુ માટે, મારા રક્તનો મહાસાગર ઉમરાવ્યો છે.”૧૧

હિન્દ અને શિટાનિયા વચ્ચેના સંવાદરૂપે રજૂ થયેલી આ નવલકથા સાહિત્યની કૃતિ હોવા છતાં તેમાં ઐતિહાસિક હકીકતો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. ૧૯ મી સદીના એંસીના દાયકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી આ કૃતિમાં તત્કાલીન લોકોમાં પ્રગટેલી બાળકી, રાષ્ટ્રીયભાવના તથા દેશભક્તિ તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં દષ્ટિગોચર થાય છે.

સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રવાદ : ‘હિન્દ અને શિટાનિયા’ (૧૮૮૫)માં વ્યક્ત થયેલી રાષ્ટ્રીય ભાવના] [૮૭

પાઠ્યક્રમ

૧. ધીરુભાઈ ઠાકર અને ઇન્દ્રવદન દેવે, 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર', પૃ. ૧૦ (અમદાવાદ, ૧૯૫૨) પૃ. ૮
૨. R. L. Rawal, "Cultural Perspectives of the Emerging Nationalism in the Nineteenth Century Gujarat" in Makrand Mehta, **Regional Roots of Indian Nationalism** (Delhi. 1990), pp. 15-27
૩. Government of Bombay, **Source Material for a History of the Freedom Movement**, Vol. I, (Bombay, 1957), pp. 17-22
૪. *Ibid.*, pp. 19-22
૫. ઇચ્છારામ સુર્યરામ દેસાઈ, 'હિન્દ અને બ્રિટાનિયા અને રાજભક્તિ વિરુદ્ધ (એક રાજકીય ચિત્ર)', સુધારેલી ચોથી આવૃત્તિ, (મુંબઈ, ૧૯૨૫), પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧
૬. એજન, (પ્રસ્તાવના), પૃ. ૧૫-૧૭
૭. એજન, પૃ. ૬, ૭
૮. એજન, પૃ. ૧૨
૯. એજન, પૃ. ૧૮-૧૯
૧૦. એજન, પૃ. ૧૯-૨૦
૧૧. એજન, પૃ. ૨૧

સામાર-સ્વીકાર

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય અને તેમણે રચેલ શ્રી મહાદેવ બત્રીસી-સ્તોત્ર, લે. પં. શીલચન્દ્રવિજય ગણિ, પ્રથમ આવૃત્તિ, વિ. સં. ૨૦૪૫, પ્રકાશક : શ્રી જ્ઞેન ગ્રંથ પ્રકાશન સમિતિ, ખંભાત, પૃ. ૧૦, કિં. રૂ. ૫/-

અમૃત ચિંતન, લે. યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૨, પ્રકાશક : અનેકાન્ત ભારતી પ્રકાશન, આંખાવાડી, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૩૨૬, કિં. રૂ. ૪૦/-

પ્રેક્ષાધ્યાન-આહાર અને વિજ્ઞાન, લે. યુવાચાર્ય મહાપ્રજ્ઞ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૧, પ્રકા. : અનેકાન્ત ભારતી પ્રકાશન, આંખાવાડી, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૮૦, કિં. રૂ. ૧૨/-

MALFUZ LITERATURE As a source of political, Social & Cultural History of Gujarat & Rajasthan, by Dr. Z. A. Desai, First ed., 1991, Publisher : Khunda Bakhsh Oriental Public Library, Patna-4, p. 63, Price Rs. 10/-

ફકતર સંચાલનનાં તરવો, લે. પંકજ ઠાકોરભાઈ દેસાઈ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૨, પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૧૪, પૃ. ૧૮, કિં. રૂ. ૨૫/-

પ્રેક્ષાધ્યાન એકેડમી, સંપા. રોહિત શાહ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૨, પ્રકાશક : અનેકાન્ત ભારતી પ્રકાશન, આંખાવાડી, અમદાવાદ-૧૫, પૃ. ૨૮

અનુસંધાન-૧, સંકલનકાર, મુનિ શીલચન્દ્રવિજયજી અને હરિવલ્લભ ભાયાણી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૩, પ્રકાશક : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ, પૃ. ૪૨, કિં. રૂ. ૧૦/-

અનુસંધાન ૨-૩, સંકલનકાર, મુનિ શીલચન્દ્રવિજય-હરિવલ્લભ ભાયાણી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૩-૯૪, પ્રકાશક : કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય નવમ જન્મ શતાબ્દી સ્મૃતિ સંસ્કાર શિક્ષણનિધિ, અમદાવાદ, પૃ. ૮૪ (ભાગ ૨) કિં. રૂ. ૨૦; પૃ. ૫૦ (ભાગ ૩), કિં. રૂ. ૨૦.

૮૮]

[સામીપ્ય : એપ્રિલ, '૯૩-સપ્ટે., ૧૯૯૩

‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’

સંપા. પ્રો. ર. છો. પરીખ અને ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી (અંથ ૧-૭)

ડૉ. હ. ગં. શાસ્ત્રી અને ડૉ. પ્ર. ચિ. પરીખ (અંથ ૮-૯)

		કિંમત
અંથ ૧ : ઇતિહાસની પૂર્વભૂમિકા (પૃ. ૨૪ + ૧૦ + ૩૧ ચિત્રો)	૧૯૭૨	૯-૭૫ (અપ્રાપ્ય)
અંથ ૨ : મૌર્યકાલથી ગુપ્તકાલ (પૃ. ૨૩+૬૪૬+૩૫ ચિત્રો)	૧૯૭૨	૯-૭૫ (,,)
અંથ ૩ : મૌર્યકાલ અને અનુમૌર્યક કાલ (પૃ. ૨૩+૫૦૫+૩૫ ચિત્રો)	૧૯૭૪	૬-૨૦
અંથ ૪ : સોલંકીકાલ (પૃ. ૩૧ + ૬૨૮ + ૩૪ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૯-૫૫ (,,)
અંથ ૫ : સલ્તનત કાલ (પૃ. ૩૨ + ૫૭૫ + ૪૦ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૨૫-૫૦
અંથ ૬ : મુઘલ કાલ (પૃ. ૨૪+૫૬૬+૩૮ ચિત્રો)	૧૯૭૬	૧૯-૪૫
અંથ ૭ : મરાઠા કાલ (પૃ. ૨૪+૪૬૧+૫૭ ચિત્રો)	૧૯૮૨	૧૩-૨૫
અંથ ૮ : બ્રિટિશ કાલ (ઈ. સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૪)	૧૯૮૪	૨૦-૪૦
(પૃ. ૩૧+૬૮૪+૨૪ ચિત્રો)		
અંથ ૯ : આઝાદી પહેલાં અને પછી (ઈ. સ. ૧૯૧૫ થી ૧૯૬૦)	૧૯૮૭	૪૦-૪૦
(પૃ. ૨૪ + ૫૭૦ + ૨૪ ચિત્રો)		

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

ભો. જી. વિદ્યાભવન

હ. કા. આર્ટ્સ કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

પ્રાચીનકાલિનાં ઐતિહાસિક અને સામાજિક વસ્તુ (પૃ. ૪ + ૫૬)	૧૯૭૭	૧૫-૦૦
લે. ભોગીલાલ જી. સાહેસરા		
અવતારો અને અવતારવાદ (પૃ. ૮+૩૬)	૧૯૭૮	૧૦-૦૦
લે. ડોલરરાય માંકડ		
નવપુરાતત્ત્વ (પૃ. ૮+૭૦+૨૧ ચિત્રો)	૧૯૮૩	૨૦-૦૦
લે. હસમુખ ધી. સાંકળિયા		
જૈન સમ્પ્રદાયમાં મોક્ષ, અવતાર ઓર પુનર્જન્મ (પૃ. ૮+૪૮)	૧૯૮૨	૧૦-૦૦
કર્તા : ડૉ. પદ્મનાભ જૈની		
Coins : The Source of Indian History (Pages 6+143)	1981	28-00
by Parameshwari Lal Gupta		
Indian Literary Theory and Practical Criticism (Pages 7+96)	1982	29-00
by Dr. K. Krishnamoorthy		
History and Culture of Central India	1984	100-00
by Prof. K. D. Bajpai (Pages 132-39 IIIus.)		
ગણધરવાદ (પૃ. ૧૪૭+૨૧૨+૫૨)	૧૯૮૫	૧૦૦-૦૦
લે. પં. હસમુખભાઈ માલવણિયા		

—: પ્રાપ્તિસ્થાન :—

ગુજરાત વિદ્યાસભા, પ્રેમાભાઈ હોલ, ભદ્ર, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧